

АСЛ АСАРЛАР СЕҲРИ

АБДУЛЛА УЛУҒОВ

TOSHDO'TAU

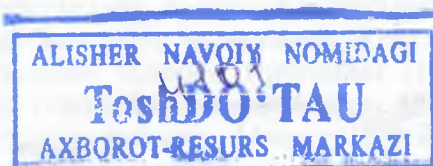

0000000762

АБДУЛЛА УЛУФОВ

АСЛ АСАРЛАР СЕҲРИ

Адабий мақолалар

Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент—2007

83.3(5У)
У45

Нашр учун масъул:

Муҳаммад Исмоил

У 4702620204-94 қатъий буюртма, 2007
М 352 (04) - 2007

© Абдулла Улугов,
Гафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2007 й.

ISBN 978-9943-03-103-6

СЎЗ БОШИ

Асл нарсалар ҳамиша гўзал, жозибадор бўлади. Улар ўзига хос жиҳатлари билан доимо эътиборни тортади. Адабиёт тарихида ҳам шундай асарлар борки, улар неча замонлар ўтса-да, худди жавоҳирдай ярқираб кўринади. Чунки уларда барча давр кишилари ҳаётига дахлдор ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммолар, кишилараро мураккаб муносабатлар, инсоннинг ўз-ўзини англаш, тушуниш жараёни зиддиятлари ҳаққоний ва таъсирчан акс эттирилади. «Илиада» ва «Одиссея», «Рамаяна» ва «Махобҳорат», «Шоҳнома» ва «Хамса», «Алпомиш» ва «Манас» сўз санъатининг шундай дурдоналари саналади. Жаҳон адабиётининг бу асл асарлари инсоният маданиятининг бебаҳо бойлигидир. Улар неча асрлардан бери кишиларни ҳаётни севишга, инсонни ардоқлашга, ўз-ўзини англашга, эзгуликка даъват этиб келади. Маънавий, маърифат маёғи бўлган бу асарлардан ҳар бир авлод, ҳар бир киши ўз тафаккури, қизиқиши, дунёқараши доирасида баҳра олади. Адабиётнинг асл асарлари барча миллат кишилари учун ҳамиша маънавий-руҳий қувват бериб келади. Атомдан ҳам кучли адабиётнинг асл асарларига макон ва замон тўсқинлик қилолмайди. Чунки уларда Оламлару Одамларнинг яралишига восита бўлган Сўзнинг сир-сехри, унинг ҳикмат тўла маънолари намоён бўлади, инсон қалбининг турфа манзараси, унинг ҳис-туйғулари мавжи, ҳаётнинг қувонч ташвишлари, қайғу-изтироб аламлари кўринади.

Адабиётнинг асл асарлари ноёб истеъдод соҳибларининг илоҳий илҳом билан иштиёқла қилган меҳнати самараси сифатида дунёга келади. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», Ойбекнинг «Навоий», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё» романлари, Фигратнинг «Абулфайзхон», Мақсуд Шайхзоданинг «Мирю Улуғбек» трагедиялари, Ф.Ғуломнинг «Вақт», «Соғиниш», Абдулла Ориповнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат»,

«Баҳор» каби шеърлари шундай асарлар сирасига киради. Адабиётимизнинг бу каби сара асарларида инсон дунёси, ҳаёт ҳодисалари таъсирчан гавдалантирилади. Айни жиҳати билан жозиба касб этадиган мазкур асарлар бизнинг одам ва олам тўғрисидаги тасаввурларимизни теранлаштириб, турмуш ҳамиша турфа хил ташвиш, муаммоларга тўлалиги ва улар инсон учун «синов» эканлиги тўғрисида ўйлантиради. Бу асарлар адабиётнинг инсоншунослик моҳиятини намоён этиб, онгу тафаккуримизни бойитади, бошқаларни тушунишимиз ва ўзимизни англашимизга яқиндан ёрдам беради. Ўзини англаш эса ҳар бир кишининг инсон сифатида камолотга эришиши учун мустаҳкам асос яратади. Ўзининг ким эканлигини англашга интиланган киши ҳамиша ҳар бир хагги-ҳаракатини таҳлил, тафтиш қилади ва такаббурлик, манманлик, шуҳратпарастлик каби иллатлардан халос бўлиб боради. Ҳар бир кишининг комиллик сари интилишида унга адабиётнинг асл асарлари бевосита маънавий-руҳий таъсир кўрсатади. Шунинг учун барча давр кишилари адабиётнинг асл асарларидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилади. Жумладан, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари чоракам бир асрдан бери миллионлаб китобхонларнинг энг сеvimли асари бўлиб келмоқда. Улар асосида фильмлар, спектакллар яратилмоқда. Абдулла Қаҳҳор етмиш йил аввал яратган ҳикояларини, адибнинг «Сароб» романини ўқувчилар ҳозир ҳам завқ билан ўқишади. Абдулла Ориповнинг салкам қирқ йил бурун битган «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» каби шеърлари ахборот «бўрон»и ичида ХХI аср одамларини ҳам ҳаяжонга солади. Адабиётимизнинг уч улкан ижодкори қаламига мансуб ушбу асарлар адабиётнинг асл асарлари ҳеч қачон эскирмаслиги, улар барча даврларда ҳам кишиларга маънавий-руҳий қувват бағишлашидан далолат беради.

Ушбу китобдаги мақолаларда ўзбек адабиёти дурдоналарига айланган асарлардаги қадрдон қаҳрамонлар, уларнинг ички ва ташқи қиёфаси, абадиятга дахлдор муҳаббат туйғусининг таъсирчан талқинлари хусусида мулоҳаза билдирилади. Умид қиламизки, улар сизда ҳам, албатта, фикр уйғотади.

ҚОДИРИЙ ЯРАТГАН ҚАДРОН ҚАҲРАМОНЛАР

Абдулла Қодирий ижоди ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутди. XX аср ўзбек адабиётини унинг асарлари-сиз тасаввур этиб бўлмайди. Адибнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» каби романлари адабиётнинг асл асарлари сифатида миллионлаб ўқувчилар қалбидан жой олган. Улар асосида бадиий фильмлар, спектакллар яратилган. Чунки Абдулла Қодирий романлари, ҳикояларида ҳаёт жуда ишонарли тасвирланган, қаҳрамонлар худди жонли одамлар каби кўрсатилган. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби ўзбек адиблари Абдулла Қодирийни «устоз» деб билишган. Абдулла Қодирийнинг асарлари барча давр китобхонлари учун бирдай сеvimли. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини, «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» каби асарларини мутолаа қилиш ҳар бир китобхон учун янги бир дунё очади. Ёзувчининг асарларидаги воқеалар ҳам, улардаги қаҳрамонлар ҳам ўзига хос. Улар бошқаларга ўхшамайди. Абдулла Қодирий асарлари қаҳрамонлари худди ҳаётдаги одамларга ўхшайди. Кишилар ёзувчи яратган қаҳрамонлардан таъсирлангани боис фарзандларига Анвар, Раъно, Отабек, Кумуш деб исм қўйишган.

Абдулла Қодирий ҳар бир асарини ҳаётни чуқур ўрганган ҳолда ёзган. «Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «вымысел») адабий асарда катта роль ўйнайди. Лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади» дейди у.¹ Юксак бадиий маҳорат эгаси Абдулла Қодирий ижоди ўзбек адабиётшунослигида чуқур ўрганилган. Ойбек, Матёқуб Қўшжонов,

¹ Қодирий А. Ижод машаққати: Бадиий ижод тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалар. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1995. — 5-бет.

Иззат Султон, Умарали Норматов каби адабиётшуносларнинг Абдулла Қодирий ижодига багишланган тадқиқотлари алоҳида ажралиб туради. Абдулла Қодирий ижодининг қизиқиш билан ўрганилиши сабаби шундаки, унинг асарлари миллионлаб кишилар қалбидан жой олиши баробарида, бадий жиҳатдан ҳам салмоқдор, ўзига хосдир.

УНУТИЛМАС ҚАҲРАМОНЛАР

«Ўтган кунлар» романи ўзбек ўқувчиларининг энг сеvimли асарларидан бири саналади. Уни миллионлаб китобхонлар мутолаа қилишган ва беҳад таъсирланишган. «Ўтган кунлар» романида чор Россиясининг Туркистонни босиб олиши арафасидаги замон ҳаёти ишонарли ва таъсирчан гавдалантирилади. Ушбу романнинг яратилиши тарихи тўғрисида адабиётшунос Умарали Норматов шундай ёзади: «Шу пайтга қадар «Ўтган кунлар» романидан парчалар 1922 йилда «Инқилоб» журналида босила бошланганлигини, 1925 йили асарнинг бўлимлари алоҳида-алоҳида ҳолда, сўнг 1926 йили ёзувчининг жиддий таҳрири билан яхлит ҳолда китоб бўлиб чиққанини билар эдик. Адиб романни қачон ёзишга киришгани ҳақида ҳар хил тахминлар юрарди. 1937 йили Қодирий устидан уюштирилган жиноий иш, тергов материалларининг эълон этилиши туфайли маълум бўлдики, адибнинг ўзи «Ўтган кунлар»ни 1919 йилда ёза бошлаганини айтган. Романнинг 1925 йили чоп этилган биринчи бўлимига илова тариқасида битилган «Узр»да адиб бу асар дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлагани, «беш йиллаб босила олмай» ётгани ҳақида куйиниб ёзади. Демак, роман 1920 йилдаёқ асосан ёзиб тугатилган, аммо асар қўлёзмаси устидаги иш у тўла ҳолда нашр этилгунга қадар давом этган»¹.

Ёзувчига, ўзбек адабиётига катта шуҳрат келтирган «Ўтган кунлар» Ўрта Осиё халқлари адабиётидаги дастлабки роман эди. Ўзбек адабиёти мумтоз намуналари қаторидан жой олган ушбу роман тўғрисида ёзувчи бундай дейди: «Модомики биз янги даврга оёқ босдик, бас, ҳар бир йўсинда шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга

¹ Норматов У. Қодирий боғи: (Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида). — Тошкент: «Ёзувчи», 1994.—43-бет.

Ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз».¹ Маълумки, «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин» каби асарларда қаҳрамонларнинг савги-муҳаббати билан боғлиқ можаролар, тўсиқ, ғовлар тўғрисида ҳикоя қилинади. Бир-бирини севган ёшларнинг тортган изтироб, азоблари, душманларнинг ёвузликлари, ҳийла-найранглари баён этилади. Ушбу асарлардаги бир-биридан чигал тақдирлар, қаҳрамонларнинг бошидан ўтказган фожеий воқеалар китобхонларни ҳаяжонга солади. Чунки савги-муҳаббат билан боғлиқ воқеалар ҳаммани бирдай қизиқтиради. Савги-муҳаббат ҳар бир кишини энг сирли, сеҳрли, гўзал дунё сифатида ўзига тортади. Бу ғаройиб оламга мафтун бўлмаган одам дунёда топилмайди. Абдулла Қодирий «халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари билан таништириш учун ўзимизда мажбурият ҳис этамиз» дейиш билан ўзининг асари савги-муҳаббат мавзусига багишланганини таъкидлайди. Савги-муҳаббат адабиётнинг азалий мавзуларидан бири саналади. Адабиётнинг азалий мавзуси бўлган савги- муҳаббат тўғрисидаги дostonлар қаҳрамонларнинг туғилиши, уларга исм қўйилиши воқеалари билан бошланади. Шундан сўнг уларнинг болалиги, ўқиши, касб-ҳунар эгаллаши ҳақида сўз юритилади. Шу тарзда ошиқларнинг ҳаёти баён этилади. «Ўтган кунлар» романи ўзининг бошланиши жиҳатидан ҳам ошиқлар муҳаббати тўғрисидаги дostonлардан кескин фарқ қилади. Аввало у насрда ёзилган. «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари эса шеърий йўлда битилган. Ушбу дostonлар ошиқларнинг дунёга келиши тафсилотлари билан бошланса, «Ўтган кунлар» романининг биринчи бўлими: «1264 ҳижрия, дав ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, кўёш ботган, теварақдан шом азони эшитилдир» деб бошланади. 1264 ҳижрий йили мелодий ҳисобда 1844 йилга тўғри келади. 21 январь — 19 февраль оралиғи — дав ойи. «Ўтган кунлар»нинг бу тарзда бошланишининг ўзиёқ унинг тарихий мавзуда эканини билдиради.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман.—Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.— 3-бет.

Тарихий мавзудаги ушбу романда ўнлаб қаҳрамонлар образи бор. Асарнинг бош қаҳрамони — Отабек. Роман Отабекнинг Марғилонга савдо иши билан келиши билан бошланади. Ёзувчи Отабек турган карвонсаройни тасвирлайди. Тошкентлик Отабекнинг олдига Марғилон бойларидан Зиё шоҳичининг ўғли Раҳмат ва унинг тоғаси Ҳомид келишади. Улар уйланиш, оила, севги-муҳаббат тўғрисида гаплашишади. Раҳмат: «Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир. Уйланган хотининг таъбингга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас» деса, Отабек унинг бу фикрини қувватлаб: «Сўзингизнинг тўғрилигида шубҳа йўқ, аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладиган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида, эр ҳам хотинга мувофақаттаб» дейди. «Мувофақаттаб» — таъбига мос, муносиб деган маънони билдиради. Аммо Раҳмат ва Отабекнинг бу сўзларига Ҳомид: «Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ. Хотинларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя... Аммо жиян айтганидек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса, бас», дея эътироз билдиради.¹

Отабек ва Раҳматнинг уйланиш, оила қуриш тўғрисидаги мулоҳазалари уларнинг аёлларга ҳурмати бениҳоя баландлигини билдирса, Ҳомиднинг гаплари аксинча таассурот уйғотади. Роман сюжети асосида икки хил дунёқарашга эга кишилар — Отабек ва Ҳомид ўртасидаги муросасиз кураш ётади. Бу икки қаҳрамон ўртасидаги кураш «майдон»ига бошқа қаҳрамонлар ҳам тортилади. Улар орасида хотин-қизлар ҳам талайгина. Жумладан, Кумуш, Зайнаб, Хушрўй, Ўзбек ойим ва бошқалар. Бу қаҳрамонлар ҳам роман сюжети воқеаларида фаол иштирок этишади. Абдулла Қодирий Ўзбек ойим, Кумуш, Зайнаб, Хушрўй каби образларни гавдалантириб, ўша замонлардаги ўзбек хотин-қизларининг дунёқарашини, оиладаги, жамиятдаги ўрнини кўрсатади.

«Ўтган кунлар» романи инсоний севги-муҳаббатни улғулловчи асарлар сирасига киради. Ундаги асосий воқеалар бевосита Отабек, Кумуш, Зайнаб, Ҳомид, Уста Олим, Сао-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман.—Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.—11-бет.

дат каби қаҳрамонлар ўртасидаги муносабатларни кўрсатишга хизмат қилади. Шунинг учун Муртазо Қаршибой: «Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида қаламга олинган қайгули ишқ қиссаси йилларки китобхонлар қалбини ларзага солиб келади. Асар қаҳрамонларининг кўнгил ҳолатлари — ишқий изтироблари шу қадар теран тасвирланадики, беихтиёр уларнинг тақдири илоҳий бир мантиқ измида кечганига ишониб қоласиз ва ҳайратга тушасиз» дейди¹.

Абдулла Қодирий ўзининг биринчи романида Отабек ва Кумуш севги-муҳаббатини ҳикоя қилади. Уларнинг Зайнабга муносабатини, Зайнабнинг севишганларга зимдан адовати қандай фожиаларга олиб келганини кўрсатади. Шунингдек, романда уста Олим ва Саодатнинг қайгули муҳаббати тарихи баён этилади. Ҳомид Отабек ва Кумушнинг бахтли ҳаётини барбод этиш мақсадида қандай қабиҳликларга қўл урганини кўрсатиш «Ўтган кунлар» сюжетининг асосини белгилайди.

Романда Отабек ва Кумуш муҳаббати можароларидан аввал ўша замонда хотин-қизларга қандай муносабатда бўлинганига эътибор қаратилади. Дастлаб Отабек, Раҳмат ҳамда Ҳомиднинг шу хусусдаги суҳбати берилади. Иккинчи бобда ҳам бу мавзу яна давом эттирилади. Зиё шоҳичининг уйидаги суҳбатда Отабекнинг уйланган-уйланмагани тўғрисида гап очилади ва унга ҳасади келган Ҳомид истеҳзо билан Ҳасаналига: «Балки бегингизнинг тамалари хон қизидадир. Бундоқ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар» дейди. «Тушуниш қийин бўлган бу истеҳзога қарши Ҳасанали сукут қилмади:

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман, — деди кулимсираб, — бироқ у хон қизини олса, арзимайдирган йигит эмас... Ҳатто, менга ҳам қаттиқ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизга, албатта, заҳмат бермас, дея ўйлайман. Хотин урадиган ва хотин устига хотин олиб, хотинларига зулм қиладиган баъзи ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши, менимча, эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид...»²

¹ Қаршибоев М. Ўнганмаган тақдир талқини (Адабий-танқидий мақолалар). Тошкент: «Камалак», 1995.—3-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 21-бет.

Хотин устига хотин олиб, хотинларига зулм қиладиган Ҳомид сингарилар ўша замонларда кўп бўлган. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида ҳам турмушда мавжуд бўлган ана шу фожеий иллатни қоралайди. Турмушдаги жуда кўп фожиалар Ҳомид каби кимсалар туфайли юзага келишини «Ўтган кунлар» романида таъсирчан гаудалантиради. Ўша пайтда кишилар ўз қизларини Отабек сингари аёлларни ардоқлайдиган кишиларга узатишни, хотин-қизларни қадрлайдиган, уларнинг ҳурматини жойига қўядиган ҳукмдор бўлишини орзу қилишини Мирзакарим қутидор, Акрам ҳожи каби қаҳрамонлари тилидан айттиради.

«Ўтган кунлар» романининг бешинчи бобидан бошлаб хотин-қизлар сюжет воқеаларида бевосита пайдо бўлади. «Киройи куёвинг шундоқ бўлса» деб номланган ушбу бобда Мирзакарим қутидор хонадони аҳли билан таништирилади: «Танчанинг икки биқинида икки хотин — булардан биттаси, ичидан атлас кўйлак, устидан одми хон атлас гуппи кийган, бошига оқ даканини хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамали гўзал, хушбичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўгрилик маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафиқаси — Офтоб ойим. Иккинчиси, етмишлардан ўтган бир кампир, Офтоб ойимнинг онаси — Ойша буви. Ўчоқ бошида кўполгина, қирқ беш ёшлар чамали яна бир хотин чой қайнатиб юради. Бу хотин эса оиланинг чўриси — Тўйбека».¹ Шундан сўнг романнинг асосий қаҳрамонларидан бири — Кумуш билан таништиришга ўтилади. Ёзувчи бу ишни унинг портретини чизиб кўрсатишдан бошлайди: «Уйнинг тўрига солинган атлас кўрпа, пар ёстиқ қучоғида, совуқдан эринибми ё бошқа бир сабаб биланми, уйғоқ ётган бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингила киприк остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимирилганда нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланганда, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўллари билан латиф

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман.—29-бет.

бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди. Сарик рўпоҳ атлас қўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир силкитди-да, ижирганиб қўйди. Силкиниш орасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб, жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди»¹.

Абдулла Қодирий ушбу романида оила қуриш, эрга тегиш, уйланиш масаласида ёшлар ўз эркича иш тута олмагани, ўғил-қизлар кўпроқ ота-онаси хоҳиши асосида оила қурганига эътибор қаратади. Қаҳрамонлардан бири Раҳмат романининг бошидаёқ шу хусусда гапиради: «Уйланишдаги ихтиёримиз ота-оналаримизда бўлганликдан, оладирган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса, бас. Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг лом-мим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъкул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен ота-онамнинг ёқтиришлари билан уйландим... Аммо хотиним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам, менга мувофиқ эмас», деб куюнади².

Кумушнинг эрга тегиши масаласини ҳам унинг ота-онаси, тўғрироғи, отаси Мирзакарим қутидор ҳал қилади. У хотини Офтоб ойимга Отабекни: «Айни биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит... Йигитнинг наслини ҳам камситиб бўлмайдир, тўғрисига кўчганда, бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир... Лекин тақдир битганданми, нимадан бўлса ҳам бу йигитга қарши кўнглим жизиллаб турадир» дейди. Офтоб ойим ҳам бу хусусда қизи билан маслаҳатлашиб ўтирмасдан, Мирзакарим қутидорга: «Сиз мувофиқ кўрган бир ишга қарши тушиб, раъйингизни қайтаролмайман. Чунки нима бўлганда ҳам сизнинг оталик исмингиз бор, ҳам кўпроқ ихтиёр сизнинг қўлингизда» дейди.

Ота-онанинг қизи ҳаёти устидан бундай ҳукм чиқариши ўша даврларда одат бўлган. Абдулла Қодирий турмушда мавжуд бўлган шу ҳодисага эътибор қаратиб, унинг оқибатида пайдо бўладиган нохуш фожиаларни кўрсатган.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 29—30-бетлар.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 11-бет.

Абдулла Қодирий Отабек, Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор, Уста Олимнинг аёлларга ҳурмати, меҳрибонлигини кўрсатишга алоҳида эътибор берган. Бу дастлаб Мирзакарим қутидорнинг қизи ва хотинига муносабатида гавдалантирилган. Кумуш шамоллаб, сал тоби қочганида отаси унга меҳрибончилик билан муносабатда бўлади. «Тузукми-сан, қизим» деб ҳол-аҳволини сўрайди. Пешонасини ушлаб кўргач: «Эй-ҳа... Кумуш, ҳали иссинг бор. Ўзингни тежа, қизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришасан, қизим!» деб маслаҳат беради.

Мирзакарим қутидор хотинига ҳам мулойим гапиради: «Мен сизга айтиб қўяй, Кумуш, бу кунга бир меҳмон айтган эдим. Чўрингни чақириб, меҳмонхонани тозалат. Анови янги қоплаган кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёпсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларинг бор эдими?»¹

Кумуш, Офтоб ойим ҳам Мирзакарим қутидорнинг бундай мулойим муомаласини қадрлайди. Офтоб ойим эрига ҳеч қачон гап қайтармайди, эътироз билдирмайди, Мирзакарим қутидор нима деса, итоат қилади. У Кумушни эрга бериш масаласида ҳам эри билан талашиб-тортишмайди. Офтоб ойим эрига итоат билан жуда юмшоқ гапиради. Романда Офтоб ойимнинг бу ҳолати қуйидагича тасвирланади: «Масаланинг бу янглиг бошланишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишини билмай қолди. Тузук, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканини англаган, куёв бўладиган йигитни ўзларига ўғилликка лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарироқ «мусофирлик» масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куёв излай-излай, ниҳоят тошкентлик бир мусофирга бериш хўрлиги Офтоб ойим учун оғир эди... Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишга юраксина олмас, эрининг кўнгли олинишидан кўрқар, аммо «мусофир» масаласига жону дилидан қарши эди.

— Сиз мувофиқ кўрган бир ишга қарши тушиб, раъйингизни қайтаролмайман,—деди кўп ўйлагандан кейин Офтоб ойим, чунки нима бўлганда ҳам сизнинг оталик

¹ Қодирий А. Утган кунлар. Тарихий роман. 30—31-бетлар.

исмингиз бор, ҳам кўпроқ ихтиёр сизнинг қўлингизда. Мен, албатта кўзингизнинг оқу қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағур кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишга розилигим билинса ҳам, бироқ қаршилигим шундадирки, кўёв тошкентлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга қолганда сизни билмасам-да, аммо менинг бундай жудоликка сира тоқатим йўқдир. Мана шу тарафини енгилроқ ўйлаганга ўхшадингиз, жоним¹».

Эрини астойдил ҳурмат қилган, шарқона тарбияланган аёлгина шундай гапиради. Офтоб ойим гарчи эрининг фикрига қарши бўлса-да, аммо асло норозилик билдириб жанжал қилмайди. Эрининг «кўнгли олинишидан қўрқади». Абдулла Қодирий ушбу романида Шарқ аёлларига хос ана шу хусусиятга алоҳида эътибор қаратади. Офтоб ойимга эри: «Сўзларинг тўғри, хотин, лекин тақдир битганданми, нима бўлса ҳам бу йигитга қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳар ҳолда, энди узоқ ўйланиб ўтирмайлик-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларга розилигимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилондан олиб кетмасликни шарт қилайлик» деганидан кейин истамаса-да, «тилар-тиламас» «ўзингиз биласиз» деб жавоб беради².

Офтоб ойим эрини чин дилдан ҳурмат қилгани, унга ишонгани учун «кўпроқ ихтиёр қўлингизда» дейди. У «Қизни мен туққанман, сут берганман, тарбиялаганман. Унинг тақдирини мен кўпроқ ўйлайман. Мен кўпроқ қайғураман. Мен онаман. Кумуш менинг биттаю битта фарзандим. Уни мусофирга бермайман. Қизимга уйланганидан кейин эри ўз юртига олиб кетади-да. Олиб кетмаслигига сиз қандай кафолат берасиз? Кафолат беролмайсиз-ку!» деб эрининг раъйини қайтармайди, жанжаллашиб йиғи-сиғи бошламайди. Офтоб ойим қизининг тақдирини эрига ишониб топширади. Унинг майлига қарши бормайди. Дардини, аламини ичига ютади.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 46—47-бетлар.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 47-бет.

Кумуш ҳам бу жиҳатдан онасига ўхшайди. У отасининг истагига қарши чиқмайди. Ҳатто, буни сездирмайди. Кумушнинг йиғлаб изтироб чекаётганини онаси Офтоб ойим, бувиси, чўри Тўйбека кўриб-билиб туришади. Аммо улар буни Мирзакарим қутидорга маълум қилишмайди. Кумушнинг ўзи ҳам на онасига, на бувисига «Мени кимга эрга беряпсизлар? Нега менинг ўзимдан бу хусусда бир оғиз гап сўрамайсизлар? Менинг розилигим сизларга керак эмасми? Эр билан эртага мен яшайманми ёки сизлар?» деб норозилик билдирмайди. Романнинг «Қаршилаш» бобида ўша замонларда қизларни эрга беришда ҳукм сурган одат-таомиллар тўғрисида бундай дейилган: «Тавба, демай чора йўқ: Офтоб ойимларнинг куёвлари ким, қайси қизларини эрга берадилар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? Уларнинг қизлари ёлғиз, демак, Кумуш эрга бериладир. Тушунарли гап эмас.

— Эрга ким тегадир?

— Кумуш!

— Кумушбиби куёвни ёқтирибдим, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керакми, эмасми?

— Сўзлашиш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

— Нега?

— Чунки одат шу! Кумуш ота-она ёқтирган кишига рози бўлиш учун мажбур»¹.

Ушбу савол-жавоблар Кумушнинг кўнглида кечади. Абдулла Қодирий қаҳрамонларини азоблаган бу саволлар ўша даврда барчани, айниқса, хотин-қизларни кўп қийнаган. Чунки оила қуриш масаласида эркисизлик, ҳуқуқсизлик жабрини ҳаммадан ҳам хотин-қизлар кўпроқ тортган. Буни Мирзакарим қутидор хонадони чўриси Тўйбеканинг «Мени эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим» деган гапидан, Офтоб ойимнинг «Ўзим кўрмадим... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб, куёв қилган эди» деган гапидан ҳам пайқаса бўлади. Кумушнинг онаси ҳам куёвни кўриб, у билан бир оғиз гаплашмаган. Чунки урф-одатлар шундай бўлган. Куёв билан тўйдан олдин учрашиб, гаплашиш уят саналган. Қизни эрга бериш масаласини ота ҳал қилган. Отанинг истак-хоҳишига қиз ҳам, унинг

¹ Қодирий А. Утган кунлар. Тарихий роман. 50-бет.

онаси ҳам сўзсиз бўйсунган. Абдулла Қодирий ўша замонда қизларни турмушга узатиш масаласида отанинг сўзи ягона ҳукм эди, дейди. Аммо бунга тўғридан-тўғри эмас, Офтоб оғим, Қумушнинг гап-сўзлари, ички изтироблари орқали айтади. Ёзувчининг санъаткорона маҳорати ана шунда кўринади.

Абдулла Қодирий воқеаларни сирли кўрсатиш, ажойиб, қизиқарли тугунлар яратиш устаси сифатида эътироф этилган. Адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов адиб бадиий маҳоратининг бу қиррасини батафсил таҳлил қилиб кўрсатган. «Ўтган кунлар» романида воқеаларнинг сирли нуқталари хотин-қизлар образлари билан боғлиқликда ҳам кўрсатилади. Жумладан, Қумушнинг портрети, унинг тўй арафаси, никоҳ чоғидаги ҳолатларига ёзувчи сирли нуқталарни «жойлаштиради». Қумушнинг портретини: «... Тим қора кўзлар бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсдан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланганда, кимдандир уялган каби» дея тасвирлайди. «Кўрган каби», «чўчиган каби», «уялган каби» деганда ёзувчи аллақандай сирли нарсага ишора қилади.

Қумушнинг портрети тасвиридан бошланган бу сирлилик унинг ҳаракат-ҳолатларида ҳам давом эттирилади. Тўй арафасида Қумушнинг ғоят ғамгин юргани бу тарзда тасвирланади: «Ташқарига чиққандан кейин айвоннинг тумшуғига келиб ўтирди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин у қўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излаганидек теварагига қараб қўйди...

Ариқ бўйи, сирли ариқ бўйи!

Ёшли кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи еткач, маълум ўринга сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб, юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонга қараб олгандан кейин сувнинг оқишига кўзини тикди. Қумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... сирли ариқ бўйи унга нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайди-да, бўлмағи ҳам мумкин эмас»¹.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 50-бет.

«Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлини ҳеч ким тушунмас» деганда ҳам сирли нимадир борлигига ишора қилинади. Кумуш дардини шунинг учун ҳам ҳеч кимга билдира олмайдики, ҳеч ким барибир уни тушунишни истамайди, ёрдам ҳам бермайди. Кумуш шуни билади. Абдулла Қодирий ушбу романида Ҳомид сингариларнинг истак-хоҳишига йўл кенг очиқ турган пайтда хотин-қизлар иложсиз эканлигини Кумушнинг ушбу ҳолати орқали ҳам таъкидлайди. Офтоб ойим ҳам рўй бераётган бу ҳодисалар оқибати аянчли бўлишидан хавотирланади. Оналик ҳисси унинг кўнглини нохуш ўйлар билан азоблайди. У тўй куни «ёши элликдан ошган, кулгиси ичига тўлиб тошган бир хотинни ёнига чақирди-да: «Оҳ, опажон, менинг бунга кўнглим чопмайдир!» дея умидсиз ҳасрат қилишдан нарига ўтмайди.

Албатта, ўша замонларда барча хотин-қизлар ҳам эри, отасига худди Офтоб ойим, Кумуш даражасида итоатгўй бўлмаган. Ўзбек ойим, Хушрўйнинг хатти-ҳаракатларида худди шу кўрсатилади.

Романнинг иккинчи бўлими биринчи боби «Ота-она орзуси» деб номланади ва у: «Ўзбек ойим эллик беш ёшлар чамали, чала-думбул табиатли бир хотин бўлса ҳам, аммо, эрига ўтқирлиги билан машҳур эди» деб бошланади. Сўнг бу аёлнинг «ўтқирлиги» баён этилиб, «У ўз уйида ўтирганида ҳам устидаги атлас кўйлак билан адрас мурсаги, оқ шойи дакана билан қахрабо тасбеҳни кўймай, қиш кунлари танчада пар ёстиққа суяниб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ястаниб, Ҳасаналининг хотини бўлган Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбеҳлабгина ўтирар эди» дейилади¹.

Одамларнинг феъл-атвори ҳеч қачон бир хил бўлмайди. Барча даврларда ҳам кишилар дунёқараши, характер хусусиятлари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Абдулла Қодирий ушбу романида ҳаётнинг ана шу мангу ҳақиқатига эътибор қаратади. Мусулмонобод замонларда ҳам Отабек, Юсуфбек ҳожи, Офтоб ойим сингари иймон-эътиқодли кишилар бўлгани сингари Ҳомид, Содик, Мутал, Жаннат сингари қабиҳ кимсалар ҳам яшаганини кўрсатади. «Наво куйи»

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 132—133-бетлар.

бобида ёзувчи мусулмонобод замонларда ҳам мусулмончиликка мутлақо тўғри келмайдиган ғайриинсоний амаллар кўп бўлгани хусусида бундай дейди: «Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди. Ўғирлик қилгани учун кўл кесиладир ё дорга осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадилар, ичкилик ичган учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намозсизларни текширар, фарзи айнини билмаганларни урдирар эди. Иш шунчалик нозик бўла туриб ҳам ўғрилар ўз тирикчиликлари орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб, моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадилар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айнининг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкилик сотиш билан тирикчилик қилувчилар ҳам йўқ эмас эди. Тошкентнинг Чуккур қишлоқ деган ерида очилган ва ҳамиша рустамнамо кишилар билан айқириб ётган бўзахонлар ҳам йўқ эмас эди»¹.

Офтоб ойим, Кумуш «мусулмонобод» замон аёллари бўлгани сингари «эрига ўтқирлиги билан машҳур» «Ўзбек ойим ҳам шу даврнинг аёли. Мирзакарим қутидорнинг хотини ва қизи феъл-атворида итоаткорлик устун бўлса, Ўзбек ойимнинг табиатида такаббурлик устун. «Унча-мунча тўю азаларга «кавушим кўчада қолган эмас» деб бормайдиган бу аёл «Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан, феълим айнаб турган эди, бормай аравани бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекачи бўлса ўзига» деб мақтанади. Эри Юсуфбек ҳожига ҳам: «Сиз отамисиз, нимасиз ахир?» деб аччиқтиззиқ гапларни ҳам гапираверади. Бу жиҳатдан Ўзбек ойим билан Офтоб ойим ўртасида осмон билан ерча фарқ бор. Офтоб ойим ҳар қанча изтироб чекканида ҳам эрига қарши қаттиқ сўз айтмайди. Офтоб ойим бутун инон-ихтиёрини

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 217–218-бетлар.

эрига топширган итоаткор аёл бўлгани боис эрига «Ўзингиз биласиз... сизнинг оталик исмингиз бор, ҳам кўпроқ ихтиёр сизнинг қўлингизда» деса, Ўзбек ойим Юсуфбек ҳожини: «Ўғил ўстиришни, ўғил тийишни билмайсиз» деб силталайди. Лаби-лабига тегмай, эрига: «сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топшириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз... Ўғил ўстириш бу турда бўлмас; у тиласин-тиламасин, шартта-шартта тилагингизча қилингизда, қараб тура берингиз. Сиз ўзингизнинг шу «ўғлинг билар» деган гапингиз билан қанча яхши жойлардан қолиб, ниҳоят марғилонлик балосига йўлиқдингиз... Эндиги ихтиёр менда!» деб бобиллаб беради¹. Офтоб ойим эрининг раъйига қарайди, унинг кўнглини ранжитишдан кўрқади. Ўзбек ойим эса ўз мақсадига эришиш учун ўғлини ҳам, эрини ҳам аямайди. У ўз орзу-ҳавасини намоён этиб, одамлар орасида эътибор қозонмоқ учун ўғлини уйланишга мажбур қиладди. Бу мажбурлаш оқибатида қанча кишилар жабр чекиши мумкинлигини эса хаёлига ҳам келтирмайди.

Юсуфбек ҳожи Ўзбек ойимдан фарқли тарзда, масаланинг ҳамма жиҳатларини обдон ўйлаб кўради. Ўғлининг ҳам, хотинининг ҳам кўнглига қарайди. Улардан бирортасининг истагига қарши бормайди. Айрим бой-бадавлат амалдорлар сингари ўглини талтайтириб, эркалитиб рағбатлантирмагани каби хотинининг такаббуруна тантиқликларини ҳам кескин синдириб ташламайди. У ҳамиша вазмин, салмоқлаб гапирradi. Романда у Шарқ донишмандларининг тимсоли сифатида намоён бўлади. У Отабекка: «Ўғлим, сен онангнинг гапига аччиғланма. Ул ҳар нарса деса, фақат Марғилондан уйланганингга қаршилигидан айтадир. Аммо менадан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир важ билан камсита олмайман, балки бизга қуда бўлмоққа энг муносиб кишилар эди, балли ўғлим, дейман. Сенинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган ота-она соққа ҳисобланмайди (Яъни соғ эмас, демоқчи). Сен бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйларимиз сенга ётишиб келмас экан, бунга ҳақинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан, бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма, ўғлим.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 135-бет.

Бизнинг сендан бошқа умид нишонамиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сенгагина қараб қолган. Биз худои таолого минглаб шукур айтамизки, сен бошқаларнинг фарзандидек эс-хушли бўлдинг; кишилардек сен билан ифтихор қилмасак-да, сен орқали хижолат чекмасимизга ишондик. Айниқса, онангнинг сенинг туфайли кечатурган умидлари тобора ортиб боради. Бу кун онанг сенинг олдинда тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам орага тушиб, сендан сўраймиз: сен ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг сенга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги, албатта, шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга, сенинг сабаби вужудинг бўлган бир киши (яъни «сени дунёга келтирган, сут бериб боққан онанг» демоқчи) ўз ҳаёти ичида боласи орқали бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ берасанми, йўқми, яна ихтиёр ўзингда...»¹ дея сўзлаб, масаланинг қанчалик мураккаблигини аниқ баён этади. Романнинг айни ўринларини мутолаа қилаётган чоғида ҳар қандай китобхон ғоят таъсирланиб кетади.

Отабек ҳам Юсуфбек ҳожидек иймонли, диёнатли бўлгани учун ота-онасининг кўнглига қарайди. Уларни ранжитмасликка ҳаракат қилади. Онасининг ўз орзу-ҳавасини амалга ошириш йўлидаги такаббуруна хатти-ҳаракатларига ҳеч қачон кескин қаршилиқ қилмайди. У ота-онаси қаршисида ўзининг ожиз эканини дил-дилидан ҳис қилиб эзилади. Романда Отабекнинг бу ҳолати ҳам Юсуфбек ҳожининг чуқур мулоҳазалар мужассами бўлган таъсирчан сўзлари даражасида аниқ ифодаланади: «Отабек мағлуб бир боқиш билан у сўзни айтгувчи онасига қаради ва ялинчоқ бир оҳангда жавоб берди:

— Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришга, агар хурсандлигингиз шу билан бўлса, ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўра-била туриб жабр қилиш ҳам хиёнат...

Ҳожи ўғлининг мақсадига дарров тушуна олмади ва сўради:

— Кимга? Хотининггами?

— Йўқ, сизнинг олатурган келингиизга. Ўғлингиизнинг вужуди билан орзунгиизни қондириш осон бўлса ҳам, кели-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 139-бет.

нингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз!»¹ Бундан маълум бўладики, Отабек онаси олиб бермоқчи бўлган Зайнабни ўз хотини санамайди. Уни бор-йўғи ота-онасининг «келини» деб билади. Аммо у бу фикрини ҳам очик-ошкора, қўпол, дагал тарзда эмас, ғоят юмшоқ, ота-онасининг қўнглини оғритмайдиган бир тарзда айтади. У Зайнабга ачинганидан уни «бечора» деб атайди. Ота-онасига ҳам Зайнабни келин қилиш унга нисбатан «жабр ҳам хиёнат» бўлишини англатмоқчи бўлади. Бироқ ўзининг такаббуруна орзу-ҳаваси бандаси бўлган Ўзбек ойим ўғлининг сўзларини тушунишни ҳам истамайди. Чунки у «Айтганим — айтган, деганим — деган. Бошқаларнинг эмас, фақат менинг деганим бўлиши керак» дейдиган худбин, такаббур, шуҳратпарастлар тоифасидан. Шунинг учун у Ҳасаналини ҳам, унинг хотинини ҳам ҳеч қачон «сиз»ламайди. Ўзбек ойим Ҳасаналига: «Олдин сўзимга жавоб берчи, ер юткур!» дея бемалол дағдаға қилаверади. Ҳасаналининг айтган гаплари унинг истакларига тескари келса: «Гапирма-гапирма, бошда шу марғилонлик балосига ўзинг сабабчи бўлганмисан, ҳали ҳам ўшанинг томонини олиб сўзлайсан... Бўлди-бўлди, тузингни ичиб, тузлуғингга тупурганни худой кўтарсин» деб қарғаб койиб ташлайди. Ваҳоланки, Ўзбек ойим «эллик беш ёшлар чамаси» бўлса, Ҳасанали «олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзли, дўнгроқ пешонали, сариққа мойил тўгарак қора кўзли, оппоқ узун соқолли чол» эди².

Ўзбек ойим Марғилондан келган қудаси Офтоб ойим, келини Кумушни ҳам такаббуруна қарши олади. Юсуфбек хожи Офтоб ойимга: «Баракалла, синглим! Ҳайтовур чарчмай келдиларингми, мен сизларни овора қилдим-ов» дея узрхоҳлик қилса, Ўзбек ойим Офтоб ойим ва Кумушнинг олдида хизматкор аёл Ойбодоққа: «Тезроқ чойингга қара, бечораларнинг аравада ичаги узилгандир» дейди. Офтоб ойим ва Кумушга эса очикдан-очик: «Мен сизлардан хафаман» дейди. Уялиб тортинган Кумушга: «Бугун-эрта бизга янги келинсан, учинчи кундан бошлаб, сен муғомбирнинг бо-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 140-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 18-бет.

шингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! Яна ҳали сен менинг совунимга кир ювиб кўрганинг йўқ» деб айтади. У бу гапларни ҳазил-ҳузул тарзида айтса-да, аслида ҳам шундай эди. Ўзбек ойим Кумуш ва унинг онасига: «Мен сизлардан жуда хафа бўлган эдим. Сизларни чурик латтага ўраб, токчага ташлаш даражасига етган эдим. Наҳотки уч йил бўлса-ю, бир йўли ўз билгиларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бечора ой ўтмасдан бўзчининг моксицидек қатнаб турса... Ахир менинг ҳам ўзимга яраша обрўйим бор, Тошкентда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганнинг кўчиман, Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб, бизга меҳмон бўлдилар... Кушбегининг уй ичлари бўлса, бир ишни менинг кенгашимсиз қилмайдилар... Шундай обрў кўрган бир киши, келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса. Шаҳардаги каттадан-катта эртаю кеч қулоқ-миямни ейдирки, ҳой, марғилонлик келинингиз келдиларми, нега шундоқ келинингиз бўла туриб, Марғилонга ташлаб қўйибсиз? — Мен бўлсам ҳеч сўз тополмаганимдан айтаман: — Келинимнинг онаси касал эмиш... Иккинчи вақтда: — Келиним бечора мунглуғ... дейман. Энди кўрсам, милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан... Мен бу одобсизга тагин ўзим ўлтирган уйимни бўшатиб берибман-а!» дея гинахонлик қилади.

Юсуфбек ҳожи феъл-атвори жиҳатидан Ўзбек ойимнинг тамоман тескариси. Унинг салобатли, нуроний қиёфасидан ҳам, чуқур маънодор мулоҳазаларидан ҳам улуғвор донишмандлик ёғилиб туради. У ўз шахсий манфаатидан эл-юрт манфаатини ҳамиша устун қўядиган ноёб кишилар сирасига киради. Шунинг учун ҳам у: «Мен бизнинг халқнинг одам бўлишидан тамом умидимни уздим... Эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай, фақат мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида (яъни «охирида») ўзини кушбеги, мингбоши олган (яъни «деб биладиган») уч-тўрт манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим. Шу кунгача бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлиб, умримнинг ниҳоятига етиб қолдим. Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешга етиб, бир вақт бўлсин, ибодатимни жаноби ҳаққа бевосита йўналтирганимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждам-

ни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, ҳақ тарафидан бир танбеҳ, бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлганим учун бир киноядир» дейди¹.

Юсуфбек ҳожи яна: «Манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак... Шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим» дейди. Юсуфбек ҳожининг ўз шахсий манфаатидан кўра бошқалар, нафани кўпроқ ўйлаши унинг хотини, ўғли хоҳиш-истакларига қулоқ тутишида ҳам яққол намоён бўлади. У оила аъзоларига ҳам ҳеч қачон кўрс, дағал муомала қилмайди. Юсуфбек ҳожининг бу хил феъл-атвори хусусида бундай дейилади: «Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиати бор: хотини билангина эмас, умуман, уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса-бўлмасин, узоқ сўзлашиб ўтирмайди. Отабекми, онасими, Ҳасаналими, ишқилиб, уй ичидан бирортасининг сўзлари ва ё кенгашлари бўлса, келиб ҳожининг юзига қарамасдан сўзлай берадилар; мақсад айтилиб битгандан сўнг секингина кўтарилиб, унинг юзига қарайдилар. Ҳожи бир неча вақт сўзлагувчини ўз оғзига тикилтириб ўтиргандан сўнг, агар маъқул тушса, «хўп» дейдир, гапига тушунмаган бўлса, «хўш» дейди, номаъқул бўлса, «дуруст эмас» дейди ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса, бир илжайиб қўйиш билан кифояланиб, бундан бошқа сўз айтмайди ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайди»². Ана шундай огир-вазмин, ҳавас қилса арзийдиган инсонга Ўзбек ойим: «Сиз қариб эсингизни еб қўйибсиз, ўғлингизни марғилонликка топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?» дея қаҳр-ғазабини сочаверади.

Ўзбек ойим Кумуш тўғрисида: «Менинг чин келиним Марғилонда эди-да... Рост, бу келиннинг хуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борга ўхшайди» деган бўлса-да, дастлаб уни ҳам назар-писанд қилмай камситади. У ўғлига: «Мен сени бу умид билан боқиб катта қилмаган эдим... Сен бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига, ерга уриб булғадинг. Биз сени Марғилон андисига бунчалик муккасидан кети-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 325—326 -бетлар.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 134-бет.

шингни ўйламаган эдик, адабсиз... ўзинга қолса, шу марғилонликни хотинга ҳисоблаб кета берар экансан-да, уятсиз», деб уришади. Кумушни «қошли, кўзли бир анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... лўлиларнинг бир тоифаси» деб атайди¹. Кумуш Зайнаб тарафидан ўзига нисбатан хавф борлигини сезгани учун: «Мен сизнинг уйингизга бугун умрга келган эмасман... атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-биримиздан четлашиб, мунгайишимиз кишига оғир келар экан» дейди².

Зайнабнинг қиёфаси: «Ўн етти ёшлар чамали, кулча юзли, оппоққина, ўртача хуснли» деб тавсифланади³.

Ёзувчи Кумуш ва Отабек ўртасидаги муносабатни «икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббати», «илоҳий муҳаббат» деб таърифлайди. Ўзбек ойимдай такаббур аёл ҳам Кумушга қойил қолгани хусусида романда бундай дейилади: «Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг хуснига ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоқроқда учратиб қолса, «алҳазар, ўғлингиздан — уйланган хотинини қаранг!» деб қўяр, ҳожи бўлса, ўзинг билган сеҳрчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир...» деб илжайганда, Ўзбек ойим: «Рост, бу келиннинг хуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир!» деб кулар эди»⁴. Юсуфбек ҳожи эса Кумуш тўғрисида «бу одам фарзанди эмас — фаришта» дейди. Ўтаббой қушбеги ҳам Кумушни «нажот фариштаси» деб атайди. «Ситамгар пари» — Кумуш «ўзининг сеҳрли кўзлари-ла қараб кулиши билан Отабек қалбида ажиб инқилоб ясаши» ҳам романда мароқ билан тасвирланади. Лекин ёзувчи Кумушнинг бу каби нурли — ижобий жиҳатларини таъриф-тавсифлаш билан чекланмасдан, унинг ички дунёси қоронғиликларидан ҳам ўқувчиларни хабардор қилади... Жумладан: «Кўнглида бир хиралик билан бориб, дарича ёнига ўтирди. Зайнабнинг ҳасадини кўзғатмаслик учун Отабек билан муомаллада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсинда муросани созлаш

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 138-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 344-бет.

³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 162-бет.

⁴ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 339-бет.

йўлларини ўйлар эди. Ўн беш кун ичидаёқ бунча кескин-лашган Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб етишини ўйлар ва мураса бу ҳолда кетган тақдирда бу уйда узоқ қола олмаслигини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишини, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизганчиқлик ҳисси уйгонган» дейди¹. Ёзувчи қаҳрамон характеридаги ушбу ўзгаришга эътибор қаратиш орқали унинг инсон сифатидаги ожизликларини таъкидлайди. Кумушнинг ўрнида бошқа бир киши бўлганида ҳам албатта у каби ҳолатга тушарди. Чунки ўз манфатини ўйлашдан ҳеч ким тамоман фориғ бўлолмайди. Рашк, ҳасад каби хусусиятлар ҳар бир одам табиатида, кўпдир-оздир, албатта мавжуд. Кумуш ҳам эрини кундошидан қизганишга ҳақли. Зайнабда ҳам шундай қилишга тўла асос мавжуд. Чунки Отабек Кумушнинг эри бўлгани сингари Зайнабнинг ҳам қонуний-шаърий эри.

Абдулла Қодирий рашк, ҳасад, аламзадалик каби қалбни азоблайдиган ҳиссиётлар изсиз кетмаслигини Кумуш ва Зайнаб, Отабек ҳамда Ҳомид муносабатларида кўрсатади. Зайнаб рашк, ҳасад қилганидан Кумушни заҳарлаб ўлдиради. Ҳомид Отабекни йўқ қилиш учун кўп уринади: тухмат қилиб, дор тагига элтади, Содик, Мутал сингари қотил каллакесарларни ёллайди. Аммо ўзи қазиган чоҳга ўзи қулайди.

Романда ҳасад, рашк, адоват Зайнабни қандай аҳволга солгани қуйидагича тасвирланади: «Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушган эди. Илгариги тўлалигининг ярмисини йўқотгандек, тусига қаримсиқлик кирган. Кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик зоҳир ва буларнинг устига ҳеч қачон унда кўрилмаган «оғирлик» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўтиргандек эди»². Демак, жиноятга қўл уришдан аввал Зайнабнинг «кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик зоҳир бўлган». Оғир, вазминтабиат сифатида таассурот қолдирган Зайнабнинг феълида «асабийликка яқин бир вазият» юзага келган. Рашк, ҳасад туфайли пайдо бўлган изтироб, азобланишлар эса қандайдир «порт-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 341-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 366-бет.

лаш» ҳосил қилиши табиий. Абдулла Қодирий Зайнабнинг қабиҳ ишга қўл уришини романда аниқ асослаб беради. У: «Мен — ёзувчи, «Ўтган кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирарди. Бу кун мен шу «Ўтган кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишга мажбур бўлдим. Дарҳақиқат, ўз ора-мизда кундош жанжалани ким билмасин? Арзимаган гап устида дунё бузган кундош тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқувчининг қимматли вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу ғиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрдим» деса-да, кундошлик адовати, рашк Зайнаб ва Кумуш ички дунёсини қанчалик алгов-далғов қилганини уларнинг руҳияти, кайфияти, юз-кўзидаги ўзгаришлар асосида аниқ гавдалантиради.

Кумуш ҳам уни аллақандай нохушлик кутаётганини ички бир ҳиссиёт билан сезади. Шунинг учун фарзанди туғилиши арафасида онасига: «Нима учундир юрагимда бир қўрқув бор... Келаси ойдан жуда юрагим уюшади... Кечалари кўкка қараб, келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Келаси ойдан қўрқаман... Кўришолмасак, мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёри дўстлар ҳам» деб хат ёзади. Кумушнинг онаси ҳам фалокат рўй беришини худди пайқагандай: «Кундошининг кўриниши боёвга ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта ҳазир керак. Агар ораларингга совуқчилик тушадирган бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси, қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил! Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузукми?» деб айтади¹. Отабек ҳам худди хавфни сезгандай Кумушга: «Тошкентда қолмаслигингиз менга маъқул кўринади» дейди.

Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ҳаракат-ҳолатларидаги ўзгаришларни уларнинг ички дунёси билан боғлиқ тарзда кўрсатади. У инсоннинг ҳар қандай ташқи ҳаракати унинг ички олами, руҳияти билан боғлиқлигини чуқур ҳис қилади. «Ўтган кунлар» романи бу жиҳатдан ўзбек адабиётидаги биринчи ва айтиш мумкинки, тенгсиз асар. Ёзувчи Отабек-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 359-бет.

нинг ҳам, Ҳомиднинг ҳам, Зайнабнинг ҳам таъсирчан психологик портретини яратади. Абдулла Қодирий ушбу романида психологик портрет яратишда беназир санъаткорларга хос маҳоратини намоён этади. Кўзи ёриган Кумушнинг овқатига заҳар қўшганидан бесаранжом Зайнабнинг ҳолатини у куйидагича тасвирлайди: «Ҳозир Зайнабнинг чехраси очикдек кўринса ҳам, аммо бу очик чехранинг замирида уни жиддийроқ машғул қилган яна бир гап бордек, яъни кўринишдан шошганлик ва ё шунинг сингари бир ҳол унинг шу очик чехраси остига яширингандек эди»¹.

Романда Отабекнинг ўз душманларини ички бир туйғу билан сезиши ҳам таъкидланади. У Ҳомид билан илк учрашган пайтидаёқ ўрталарида қандайдир нохушлик рўй беришини пайқайди. Ҳомид ҳам худди шундай ҳолатга тушади. Романда бу: «Эҳтимол, — деди Отабек ва нима учундир гайриихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди». «Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми ёки тасодифий эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта, мумкин эмас» дея тасвирланади². Отабекнинг ўз душманларидан бири кўрбоши эканини ички бир туйғу билан сезиши эса бу тарзда кўрсатилади: «Отабек қўллари-ни бўшатувчи кўрбошининг бунчалик титраб қалтирашидан ўз рақибларидан биттаси шу киши бўлганини ўйлади. Гарчи ўзининг нажоти ҳали ҳам қоронғу эрса-да, кўрбошини бир синаб кўриш учун ҳамма кучини икки кўзига йиғди-да, унга қаради. Фавқулодда даҳшат касб этган унинг кўзлари қаршисида кўрбошининг гуноҳкор кўзлари чидай олмадилар-да, ерга боқдилар»³.

«Қора чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол» Ҳомидга хотинлари ҳам яхшилик тиламайди. Чунки у «Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тирикчилик қилоласан! Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб, жанжал-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 376-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 13-бет.

³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 101-бет.

га тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас» дейди¹. Кумушни учинчи хотини қилиб олиш мақсадида икки йилдан кўпроқ вақт ичида турли қабихликларга қўл уради. Отабекка тўхмат қилиб, уни дор тагига элтади. Сохта талоқ хатлар ёздириб, Отабек ва Кумушни маълум муддат бир-биридан айиради. Бегуноҳ Комилбекни ўлдиртиради.

Инсоннинг ким эканлиги унинг аёлларга қандай муносабатда бўлишида билинади. Ҳар бир қизни, аёлни ўз фарзанди, онаси, опаси, синглиси ўрнида тасаввур қиладиган киши аёлларга ҳеч қачон қўпол, дағал муомала қилмайди. Аксинча уларга ҳамиша ҳурмат кўрсатади. Ҳомиднинг феъл-атворида эса ёвузлик, шафқатсизлик устун. Шунинг учун у хотин-қизларга нисбатан паст назар билан қарайди. Унинг «Қамчинингдан қон томиб турса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тирикчилик қилоласан» дейиши шундан далолат беради. «Ҳар ким эккани ўради». Ҳомид ҳам хотинларига қандай муносабатда бўлса, улар ҳам унга шунга яраша тилак тилашади. Романда бу хусусда бундай дейилади: «Унинг Кўқондан қайтиши иккала хотини учун ҳам улуғ фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундош унинг олдига киришдан қўрқиб, яна тўғриси унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб, ҳовлининг чет-четида юрардилар, икки кундош билитгифоқ унга ўлим сўрарлар: «Кўқонда ўлса, ўлигини итлар еса, биз ачинарми эдик!» деярлар эди»².

Ҳомид бошқаларнинг хоҳиш-истаги билан мутлақо ҳисоблашмайди. У ўзгаларни бўйсундириш, итоатда тутишни истайди. Шунинг учун ҳам иккала хотинини «арзимаган сабаб» топиб калтаклайди. Кумушнинг унга нисбатан кўнгли бор-йўқлиги тўғрисида ўйлаб кўришни, ҳатто, хаёлига ҳам келтирмайди. Чунки у «Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ. Хотинларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя» деган тушунча билан яшайди. Ҳомид сингари такаббур, зўравон кимсаларга ўзгаларнинг ҳам қалби борлиги, бошқаларнинг фикри билан ҳам ҳисоблашиш кераклигини асло тушунтириб бўлмайди.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 12-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 64-бет.

Ҳомиднинг Отабеклар оиласини барбод қилиш учун жон-жаҳди билан тиришиши унинг Кумушнинг севиб қолганида эмас. Чунки у Кумушнинг хусни доврўғини эшитган бўлса-да, ўзини кўрмаган ҳам, гаплашмаган ҳам. Аммо у «хотинни уч қилиш ўйи» билан банд. Кумушни учинчи хотини қилиб олиш мақсадида аямай пул сарфлайди. Содик, Мутал, Жаннат сингари кимсалар билан ҳамтовоқлик қилади. Ҳомиднинг Кумушга уйланишга жон-жаҳди билан ҳаракат қилишдан асл мақсади Мирзакарим қутидорнинг мол-мулкани кўлга киритиш! Аммо романда бу хусусда ҳеч бир нарса дейилмайди. Ҳомид Мирзакарим қутидорнинг бадавлат эканлигини, унинг мол-мулки ёлғиз қизи Кумушга қолишини жуда яхши билади. Шунинг учун бу мақсадига эришиш йўлида турли қабихлигу қотилликдан қайтмайди. Ҳатто, опасининг эри Зиё шоҳичи ва жияни Раҳматнинг ҳаётини хавф остида қолдиради. Отабекнинг ўлдиртириш учун қотил ёллайди. Агар Ҳомид ошиқ бўлганида эди, у бунчалик ёвузлашмасди. Ҳомид сингари кимсаларнинг манфаатпарастлиги туфайли фикри торайиб, қалби кирланганидан бошқаларни ўйламай кўяди. Ҳомидларнинг аёлларга паст назар билан қарashi ҳам шундан келиб чиқади.

«Ўтган кунлар» романининг таъсирчанлиги кўп жиҳатдан ундаги Ҳомид образи билан боғлиқ. Ҳомиднинг маккорликлари, қабихликлари фонида Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожининг инсоний фазилатлари намоён бўлади. Ёзувчи Ҳомид ва Отабек муносабатларида эзгуликнинг ёвузликдан устун келишини, аммо бу ғоят катта қийинчиликлар, машаққатлар, эзилиб азобланишлар натижасида амалга ошишини кўрсатади. Абдулла Қодирий Ҳомид ва унинг Содик, Мутал, Жаннат сингари ҳамтовоқлари кирдикорлари асосида инсон ёвузлик ботқоғига бир ботса, баттарроқ чўкишини асослаб беради. Қабихлик кўчасига кирган Ҳомид уринишлари чиппакка чиқса-да, жиноят қилишдан тийилмайди. Содикнинг онаси Жаннат ҳам шундай аёл. Абдулла Қодирий Кумуш портретини қанчалик меҳр, ихлос билан тасвирласа, Ҳомид ва унинг ҳамтовоқлари турқини шунчалик нафрат билан қаламга олади. Жаннат, Содик, Муталнинг ташқи қиёфасининг ўзиёқ китобхонда жирканиш уйғотади.

Жаннат портрети: «Ердан пичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баравар, деярли теп-текис, кўзи қоққан қозик ўрнидек чуп-чуқур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сапсарик қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин»¹ деб тасвирланса, унинг ўғли Содиқнинг кўриниши: «Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сарик танли, уккининг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчалангандек юза (пучук) бурунли, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кетган, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ»² деб чизилади. Онаси боласига, боласи онасига қиёфа-кўриниш жиҳатидан ҳам, феъл-атвор жиҳатдан ҳам мос, муносиб.

Мақсади бировларга ёмонлик қилиш бўлганлар бир-бири билан тезда топишади. Қора ниятли Ҳомид ҳам Жаннат, Содиқ, Ҳомидни ўзига ҳамтовоқ қилиб олади. Отабек эса «бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» кишиси бўлгани боис Уста Олимга йўлиқади. Яъни ноҳақ туҳмат туфайли қайнотаси дарвозаси олдидан ҳайдалгани туфайли ҳушсизлангандай бўлиб қолган Отабекнинг минган оти қоронғиликда Усто Олимнинг ҳовлиси олдига келиб тўхтаб қолади. Бу тасолифан рўй беради. Уста Олим ҳалоллиги, муҳаббатига садоқати жиҳатидан Отабекка ўхшайди. Уста Олим ўзининг бахтсиз муҳаббати қиссасини сўзлаб берганида Отабек «Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуг бир маъно кўради»³.

Зиё шоҳичи совчиликка борганида: «Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладиган бир дурри бебаҳодир... кунлардан бир кун тақдир шамоли юради-да, бир кимсанинг ифбат пардаси остида ўтирган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб, бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғиладир...» дейди⁴. Зиё шоҳичи бадавлат, ҳаёт тажрибаси бой киши сифатида Отабек қалбида туғилган муҳаббат «бир ишқ, ҳам

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 171-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 177-бет.

³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 207-бет.

⁴ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 44-бет.

чин бир ишқ» эканлигини ҳис қилади. Унинг «Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладиган бир дурри бебаҳо» дейиши эса ишқ-муҳаббатни илоҳий деб англашидан далолат беради.

Ҳасанали ҳам муҳаббатни Зиё шоҳичи сингари: «жуда оз йигитларга муяссар бўладиган юрак жавҳаридир»¹ дея таърифлайди. Ўзбек адабиётининг асл асарларидан бири «Ўтган кунлар» романида муҳаббатни «юрак жавҳари», «дурри бебаҳо» деб билладиган Отабек, Кумуш, Ҳасанали, Юсуфбек ҳожи, Уста Олим каби эзгулик тарафдорлари билан ишққа эрмак деб қарайдиган Ҳомид, Содик, Мутал, Жаннат сингари ёвузлик, қабоҳат «кўча»сига кирганлар ўртасидаги муросасиз кураш гавдалантирилади. Бу муҳаббат «майдон»идаги қаҳрамонларнинг қувончу изтироблари улуғ адиб Абдулла Қодирийнинг юксак санъаткорона маҳорати туфайли китобхонларни ҳамиша ҳаяжонлантиради.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 28-бет.

МЕҲР ВА НАФРАТ УЙҒОТГАН ҚАҲРАМОНЛАР

Абдулла Қодирий ишқ-муҳаббат сеҳрини, унинг азоб-укубатга тўла можароларини ғоят ҳаяжонли тасвирлайдиган ёзувчилар сирасига киради. Аслида барча ижодкорлар ўз асарларида шу абадий мавзуни қаламга олади. Чунки ишқ-муҳаббат мавзуи ҳамиша ҳаммани қизиқтиради. Шу боис у адабиётнинг доимий мавзуси бўлиб келади. Навоийнинг газал, дostonларида ҳам, Бобур, Машраб, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат каби шоирларнинг шеърларида ҳам ишқ-муҳаббат таърифланади. «Алпомиш», «Гўрўғли» дostonлари ҳам ишқ-муҳаббат можароларига асослангани билан ҳаммани қизиқтириб келади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романига ёзган сўз бошисида «халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарवेशлари», «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз» дейди¹. Адиб таъкидлаган ушбу дostonлар эса севги-муҳаббат мадҳига бағишланган асарлар сифатида аждодларимизни мафтун этиб келган. «Ўтган кунлар» романида ҳам севишганларнинг кечмиш-кечирмишлари нақл қилинади. Отабек ва Кумушнинг фожиали муҳаббати қиссаси миллионлаб ўқувчилар қалбидан жой олиб келади. Агар ушбу асардан севишганларнинг муҳаббати билан боғлиқ воқеалар «олиб» қўйилса, у ҳеч кимни қизиқтирмай қўяди. Абдулла Қодирий иккинчи романи учун ҳам ҳаммани қизиқтирадиган муҳаббат мавзусини асос қилиб олади. Адиб ушбу асарида ҳам муҳаббатнинг беқиёс гўзаллигини, унинг улуғворлигини кўрсатган. У аввалги асарида муҳаббат инсон ҳаётида туб бурилиш ясашини Отабек ва Кумушнинг ички кечинмалари, ҳаракат-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман—Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.—3-бет.

ҳолатларида ғоят нафис ва таъсирчан гавдалантиргани каби «Меҳробдан чаён»да ҳам муҳаббат ажиб ҳиссиёт, кечинмалару турфа можароларга тўла бўлишини ишонарли тасвирлаган. Севги-муҳаббат, уйланиш, оила қуриш жуда жиддий муаммо эканлиги, ҳар бир инсоннинг ҳаёти айна шу масала билан боғлиқлигини ёзувчи «Ўтган кунлар» романида Раҳматнинг тилида: «уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир» дея таъкидлайди. Аммо шу «нозик бир иш»да ёшларнинг эрки тўла ўзида эмаслиги, бу масалада барча хоҳиш-истак оналар ихтиёрида эканлиги муаммони баттар чигаллаштиришига эътиборни қаратади. Роман қаҳрамони Раҳмат: «Уйланишдаги ихтиёримиз ота-оналаримизда бўлганликдан — бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг ломим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир» дейди. Отабек ўз бошига тушган кулфат, фожиалар тўғрисида ўйларкан, бу кўп жиҳатдан онасининг такаббуруна орзулари билан боғлиқлигини ич-ичидан ҳис қилади: «Уларнинг энг қимматли кунларини оғулаган, икки йил бўйи давосиз дардга мубтало қилган, ярамас ва ишончсиз йўлларда санқишга сабаб бўлган ўз онаси эмасми? Рақибларга, душманларга йўл очиб берган шу онанинг орзуси эмасми?»¹

«Меҳробдан чаён» романида ҳам Анвар ва Раъно муҳаббати ота-она, аниқроғи, отанинг орзу-ҳаваси орқасида барбод бўлишига бир баҳя қолиши ҳаяжонли воқеаларда кўрсатилади. Ушбу романда ҳам қаҳрамон худди «Ўтган кунлар» қаҳрамони Отабек сингари дор тагига боради. Унга ҳам душманлари тухмат қилишади. Бунга ҳам ҳасад сабаб бўлади. Отабек ва Кумушнинг бахтига Ҳомид ҳасад қилса, Анвар ва Раънонинг муҳаббатини Абдураҳмон домла барбод қилишга уринади. Отабекнинг душмани «Узун бўйли, қора чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўтгиз беш ёшларда бўлган кўримсиз», «яхшигина давлатманд», лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган бўлса, Анварнинг рақиби «масжиднинг ёш имом ва хатиби». Абдураҳмон домланинг ташқи қиёфаси ҳам Ҳомиднинг кўриниши сингари кишида нохуш таассурот қолдира-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 307-бет.

ди: «Қора тўнли, ўттиз ёшлар чамасида, рангсиз ва ёшлиги-га қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстириб, бир бурдагина юзига от тўрва осган каби бир киши»¹. Абдулла Қодирий романларида қаҳрамонлар портретини тасвирлашда халқ дostonлари услубига амал қилади. Эртақ, дostonларида ёвузлик дунёси вакиллари кўрқинчли, жирканч қиёфада гавдалантирилади. Масалан, «Алпомиш» дostonида қалмоқ алпи Қўшқулоқнинг қиёфаси: «Шомурти шохалаб ҳар ёққа кетган, учида чичқонлар болалаб ётган, Изидан тушган пишак олтойда етган» деб таърифланади². Ушбу муболагали таърифда Алпомиш душманларидан бирининг ифлос, исқиртлиги-га эътибор қаратилади. Абдулла Қодирий ҳам ижобий қаҳрамонларга меҳр, салбий қаҳрамонларига нисбатан қаҳр уйғотиш мақсадида улар портретини ўзига хос тарзда тасвирлаб кўрсатади. Адиб «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар, Раъно, Султонали, Нигор ойимга қарши бўлганларни «номарғуб-манфий қаҳрамонлар» деб атайди. У «Романнинг мавзуи тўғрисида» шундай ёзади: «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши — романнинг мавзуйидир. Худоёрхоннинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлиги мундарижа сифдирган қадар баён қилинади. Булар романнинг номарғуб-манфий қаҳрамонлари»³.

Романда Анвар ва Раънонинг:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.

(Мирзо)

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1978.—53-бет.

² Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси.—Тошкент: «Фан», 1999.—202-бет.

³ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1978.—2-бет.

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидан,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг мирзоси.—

(Раъно)

деган шеърӣ ёзишмаси пешсўз сифатида келтирилади. Бу пешсўзда севишганларнинг бир-бирига муносабати аниқ акс этади. Аммо ана шу самимий муносабатга ғов бўлганлар билан тўқнашув ва можаролар «Меҳробдан чаён» мундарижасини ташкил этади. Ёзувчи «Ўтган кунлар» романини ижобий қаҳрамон — Отабекни таништиришдан бошлаган бўлса, «Меҳробдан чаён»ни «номарғуб қаҳрамон» — Солиҳ маҳдум номини қайд этишдан бошлайди ва унинг таржимаи ҳоли, феъл-атвори, одамларга, оила аъзоларига муносабатини маълум қилади. Абдулла Қодирий ушбу асарида ҳам худди «Ўтган кунлар» романидаги каби қаҳрамонлари феъл-атвори, дунёқарашини уларнинг хотин-қизларга муносабати орқали кўрсатади. «Ўтган кунлар» романида номарғуб қаҳрамон — Ҳомиднинг «арзимаган бир сабаб билан иккала хотинини ҳам яхшигина таёқлаши», у «Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тирикчилик қилоласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас» деган ақида билан яшаши маълум қилинади. Солиҳ маҳдумнинг хотинига муносабати хусусида эса: «Нигорхонимни урмас ва ургандан бешбаттар қилиб сиқар эди... Нигор ойим йигирмаўттиз қизни ўқитиб, улардан тушган «озодлик» ва панжшанбалик пулларга эга бўлолмас, ҳар куни деярли муҳтарам маҳдум поччага ҳисобини батамом топшириб туришга мажбур эди. Маҳдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дагал бўзидан бир жуфт кўйлак-лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мурсакни бўлса, Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди» дейилади¹. Адиб Нигорхонимни таърифлаш учун романда алоҳида боб ажратади. Ушбу боб «Нигорхоним бошдан эрдан ёлчимади» деб бошланади. Шундан сўнг бунинг сабаби шарҳи берилади: «Аввал эрининг фақирлиги, бойигандан сўнг бўлса, унинг зарбулмасал бўларлик хасислиги бечорани кўп йиғлатди. «Хотин кишининг боши — уй ичининг оғир тоши» эмиш... Ҳозир ўзи

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 14-бет.

қирқ ёшга кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мум-
сик эр билан тирикчилик қилиб келади»¹.

Ёзувчи Нигорхоним каби аёлларнинг бундан бўлак ило-
жи ҳам йўқлиғи, улар эрининг ҳар қандай жабр-зулмига
тоқат қилишга мажбур эканлигини таъкидлаш мақсадида
ҳар бир оилада жанжал бўлишига эътибор қаратади. Оила-
лардаги можароларнинг аксарияти етишмовчилик, камба-
ғалликдан келиб чиқиши хусусида бундай дейди: «Бир ямоқчи
ёки мардикор ўз хотинини уради, сўкади, тепкилайди. Бу
ҳол уларда аксар фақирлик авжга минган кезларда воқе бўла-
ди. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса,
иши ўнгидан келиб, истиқболи бирмунча таъминлангандек
бўлса, дарҳол вазияти ишонмаслик равишда ўзгариб кетади:
«гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрнига орқасини силаш,
сўкиш ўрнига ялиниш ва арзи муҳаббат! Хотин ҳам кечаги
келтак зарбини унутган, гина ўрнига садоқат; гўё айтарсиз-
ким, Юсуф Зулайҳоларми, деб».

«Меҳробдан чаён» романида Солиҳ махдумнинг табиати-
даги қурумсоқлик, зикналик туфайли турли пасткашлик-
ларга қўл уришини кўрсатиш асосий ўрин тутаяди. Адиб бу
мактабдор муаллим феъл-атворидаги ярамас иллатларни очиш
асосида ўша замондаги айрим дин аҳллари, уламоларнинг
жирканч дунёқарашини намоён этади. Худоёрхон сингари
ҳукмдор, амалдорлар Солиҳ махдум, Абдурахмон домла каби
дин аҳллари туфайли маишатпарастликка ружу қўйиб, хо-
тин-қизларни хўрлаганига эътибор қаратади. Абдулла Қоди-
рий маишатпараст ҳукмдорларнинг «мамлакат хотин-қизла-
рини истаганча тасарруф этиши, бунга қаршилик қилувчи-
ларга раҳмсиз жазо беришига» уламолар, яъни дин аҳллари
сабабчи бўлганини «Романнинг мавзуи тўғрисида»ги изоҳи-
да таъкидлаб ўтади. Уламолар Худоёрхоннинг «биринчи и-
тинодгоҳи», яъни асосий таянчи эди, дейди.

Ҳукмдорларнинг маишатпарастлиги авж олиб, хотин-
қизларнинг таҳқирланишига асос яратиб берган Солиҳ мах-
дум, Абдурахмон домла каби кимсаларнинг ўзи ҳам хотин-
қизларга паст назар билан қараганлигини кўрсатиш ушбу
роман сюжети асосини ташкил этади. Нигорхонимнинг ота-

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 13-бет.

си ҳам хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини менсимайдиган ўша замон уламоларидан бири саналади. У «хон ўрдасининг мутаваффо мирзоларидан биттаси» дейилади. Романда Нигорхонимнинг отаси тўғрисида бошқа бирор-бир нарса дейилмайди. Нигорхонимнинг отаси ҳам, акаси ҳам роман воқеаларида иштирок этмайди. Улар Солиҳ махдумнинг уйла-ниши тарихи баёни муносабати билангина эслатилади. Аммо шу биргина ўрин Нигорхонимнинг ўз ихтиёрича эмас, балки ота-онасининг хоҳишига кўра турмушга чиққанини билдиради. Бу хусусда романда бундай дейилади: «Ўғил йигирмага, қиз ўн бешга етдими, оналарнинг дарди келин ва куёв савдоси бўлиб қолади... Хон ўрдасининг мутаваффо (яъни вафот этган-А.У.) мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқиб юрган ўғли бор эди ва уйда сақич чайнаб ўтирган ўн олти ёшли қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният қабул этди. Чунки «ўхшатмай учратмас» дегандек, нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди... «Ҳай этти, хув этти-икки коски тўй этти» деганларидек, ҳар икки тўй бир ҳафта ичида ўтди: Наимахоним у ёққа кетиб, Нигорхоним бу ёққа келди. Шундай қилиб, Солиҳ махдум хотинлик бўлди». Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида ҳам ёшларнинг оила қуриши, уйланиши, эрга тегиши масаласини ота-оналар ҳал қилиши, бу хусусда фарзандларнинг кўнгли, хоҳиш-истаги ҳисобга олинмаслиги, «бу одат эса маъқул ва машруъ ишлардан эмас»лигига эътибор қаратган. Адиб иккинчи романини ҳам айни шу муаммога эътибор қаратиш билан бошлаган. Солиҳ махдум севиб ёки севилиб уйланмаган. Нигорхонимни унга онаси олиб берган. Аниқроғи, Моҳлар ойим қизини Нигорхонимнинг акасига бериб, унинг ўзини келин қилиб олган. Яъни Моҳлар ойим билан «хон ўрдасининг мутаваффо мирзоларидан биттаси»нинг куда-андалик муносабати қизларни «айирбош» қилиш асосида вужудга келган. Бундай «айирбош»лашга Моҳлар ойимнинг қизи, Солиҳ махдумнинг синглиси Наима ҳам, «хон ўрдасининг мутаваффо мирзаси»нинг қизи Нигорхоним ҳам ҳеч қандай қаршилиқ қилолмаган. Тўғрироғи, қизларни эрга беришда уларнинг хоҳиш-истаги сўраб ўтирилмаган. Ўша замонларда оддий бир ҳодиса саналган бу одат тўғрисида «Ўтган кунлар» романида Кумушнинг

ўз-ўзи билан савол-жавобида бундай дейилган: «Кумушбиби куёвни ёқтирадим, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керакми, эмасми? Сўзлаш ҳам керак эмас, билдириш ҳам. Нега? Чунки одат шу! Кумуш ота-она ёқтирган кишига рози бўлиш учун мажбур»¹.

Албатта, ҳамisha бўлганидай, ўша «мусулмонбод» замонларда ҳам бу каби урф-одатларга қаршилик қилувчилар онда-сонда учраган. «Ўтган кунлар»да шундай «тартиб-бузар»лардан бири сифатида Хушрўйбиби образи яратилган. Хушрўйбиби Нигорхоним ёки Наима сингари итоаттўй эмас. У эрга тегиши масаласини ўзи ҳал қилади. Бу хусусда романда бундай дейилади: «Аксарият қизларимиз ота-она кимни мувофиқ кўрса, шунга тегишга мажбурдирлар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади. Хушрўй ўн саккиз ёшга еткандан кейин, унга совчилар кела бошлайдилар. Табиий, Хушрўйнинг феълени яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб, бир иш қилмоқдан кўрқадирлар. Олим пансодбошига маъқул бўлган неча йигитлар, Моҳира ойимга ёққан қанча тегу тахтли хонадонлар Хушрўй томонидан рад қилина борадир. «Фалончининг ўғлими?» деб сўрайдир Хушрўй ва онасидан жавоб кутмай: «Худой кўтарсин эрни! Ўшанга текканимдан кўра, қора ерга текканим яхши!» дейдир. Бир неча вақт шу йўсин Хушрўйнинг раъйига қараб эру хотин зерикадирлар-да, ўзларича бир жойга қудалашмоқчи бўладирлар. Уларнинг андишасини билган Хушрўй бошда бунга қарши бир нарса демайдир. Аммо узил-кесил фотиҳа ўқиб, қудалашини учун уйларига келган совчи ва қуда хотинларнинг олдиларига келиб, бетларига айтадир: «Ҳали мен эрсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқиб ташвиш чекмай, уйлариингга жўнай беринглар!» Моҳира ойим бу юзсизликдан ер ёрилса, ерга киргундек бўладир. Совчилар эрса, бундай уятсиз қиздан алҳазар ўқишиб жўнайдилар. Албатта, ота-онаниннг бунга қарши чоралари қарғиш ва ранжишдан нарига ўтолмайдилар. Оғаси Азимбекнинг Хушрўй устига кўтарган мушти ҳам «Нега мени урасиз, мен фалонлик қилдимми?» деган ҳақли сўз билан дармонсизланадир.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 50-бет.

Шу воқеадан сўнг совчилар оёғи узиладир. Хушрўй учун ҳеч ким оғиз солмай қўядир. Чунки бояғи совчилар бу фавқулодда муомалани кўринган бировга дoston қилиб ўқийдилар. Моҳира ойим таънага тил очадир: «Энди дунёдан эрсиз ўтасан, қизим!» Лекин Хушрўй ҳануз пинагини бузмайдир: «Эр қуриб кетган эмасдир, хоҳласам эртагаёқ эрга тегиб оламан», дейдир.

Ўртадан бир неча вақт ўтиб, Азимбойнинг ўртоқларидан бўлган Нусратбек отли бир бекникдан хотин устига совчилар келадир. Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрнига қизига арз қиладир ва Хушрўй бунга қолганда қулоқ қоқмайди. Бу ризоликни эшитиб, ота ва оғаси жуда севинишадилар. Зеро, Нусратбек беклар ичида обрўлироқ кишининг ўғли ва ҳозир тутиб турган иши ҳам анча донғли бўладир. Шунинг учун унинг хотинли бўлиш камчилиги ҳам эътиборга олинмайди. Фотиҳанинг иккинчи ҳафтаси тўй, никоҳлари бўлиб, Хушрўйнинг Нусратбек билан чодирда қилган биринчи муомаласидан тил бириктириб эрга теккани хотинларга маълум бўладир»¹.

Абдулла Қодирийнинг турфа характерли қаҳрамонлари барча замонларда ҳам итоатгўйлару исёнкорлар ҳамда бошқалар измида юрувчилару ўз ҳақ-ҳуқуқи учун талашувчи кишилар бўлишидан далолат беради. «Ўтган кунлар»да Кумуш, Зайнаб, «Меҳробдан чаён»да Нигорхоним итоатгўй аёллар вакиласи сифатида гавдалантирилса, Хушрўй («Ўтган кунлар»), Раъно («Меҳробдан чаён») образларида ҳақ-ҳуқуқи учун кураша биладиган хотин-қизлар феъл-атвори, шижоату жасорати кўрсатилади.

«Мусулмонобод» замонларда эрига ҳукмини ўтказганларнинг яна бир вакиласи Ўзбек ойим ҳам алоҳида эътиборни тортади. Ўзбек ойим Нигорхонимнинг тамоман тескарисидир. У бошқаларга ўз таъсирини ўтказиш жиҳатидан Хушрўйга ўхшаб кетади. Ёзувчи уни ўқувчига: «чала-думбул табиатли бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошкент хотинларига ҳам ёйилган эди» деб таништиради. Ўзбек

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 363—364-бетлар.

ойим эри — Тошкент ҳоқими мушовири, яъни маслаҳатчиси Юсуфбек ҳожига «Сиз қариб эсингизни еб қўйибсиз, ўғлингизни марғилонликка топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?» дея қаттиқ-қаттиқ гапиради. Юсуфбек ҳожи эса «бу кулги» табиатга молик бўлган бу хотин билан энди ўттиз беш йиллаб бирга яшар эди»¹. Роман бошида Отабек «бу ҳамдуна йилида йигирма тўрт ёшга қадам қўйиши» маълум қилинади. Отабек Кумушга уйланиб, бошидан кўп можаролар кечириб уч йилни ўтказди. Бу муддат ҳам қўшиб ҳисобланса, Отабек йигирма етти-йигирма саккиз ёшда бўлиб чиқади. Бундан Юсуфбек ҳожи Ўзбек ойимга уйланганидан кейин етти-саккиз йил ўтиб, фарзандли бўлгани аёнлашади. Бу Юсуфбек ҳожининг хотинини ғоят қадрлаганини билдиради. Мирзакарим қутидор ҳам бу жиҳатдан Юсуфбек ҳожига ўхшайди. У ҳам Офтоб ойим биттагина фарзанд кўрганига қарамай, бошқа хотин олмайди. Юсуфбек ҳожи ҳам, Мирзакарим қутидор ҳам бой-бадавлат. Аммо улар Ҳомидга ўхшаган бойваччалар сингари хотин-қизларга паст назар билан қарашмайди. Шу боисдан фарзандлари тақдири, оилавий ҳаёти масаласини ҳал қилишда ўзларича ҳукм чиқаришмайди. Юсуфбек ҳожи Ўзбек ойимнинг орзу-хоҳишларига кўра иш тутади. Мирзакарим қутидор Офтоб ойимдан маслаҳат сўрайди.

«Меҳробдан чаён» романидаги Нигор ойим эса эридан бунчалик ҳурмат, эътибор кўрмайди. Шунинг учун ёзувчининг таърифини «Нигорхоним бошда эрдан ёлчимади» деб бошлайди. Унинг қиёфа-кўринишини «қисқа бўйли, писта пўчоқ тарғил кўзли, зарча танли; юзида онда-сонда чечак ўринлари бўлмаганда, ҳусндор бир хотин» деб тасвирлагандан кейин феъл-атворини: «Ўз болалари билангина эмас, ҳатто, шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиқланган кезларда «бетинг қурсин!» деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш «озодлик» учун болаларини сиқмас, билъакс «бўшлиги» учун маҳдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маъноли қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбибилардек юқори-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 311-бет.

дан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай хурматласалар, кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зиқна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниби «пешана — дея, айланай, қолу бало» дейишар эдилар» дея баён қилади.

Нигор ойим Ўзбек ойим сингари «эрига ўткир» эмас, «бўш» бўлгани боис Солиҳ махдумга қаршилик қилолмайди. Солиҳ махдум Раънони хонга беришга розилик билдирганини маълум қилганида Нигор ойим: «Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлди-ми? Шўрлик Раъно хоннинг юз хотини ёнига юз биринчи кундош бўлиб борадими?» деб йиғлашдан нарига ўтмайди¹. «Бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшаш»ни ақидаси, бош ғоясига айлантирган Солиҳ махдум эса хондан келган совчиларни «ўз истиқболининг хайрли фоли, файзи илоҳий деб қувонади. Чунки унинг кўз ўнгига қалин учун бериладиган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирида Худоёрхоннинг тахт вориси бўлган хонзода келади. Ўзини эл сўраб турган ёш хон ёнида кўриб илжаяди»². Отасининг феъл-атворида мол-дунёга ана шундай ўчлик бўлгани боис ҳам уни Раъно ёқтирмайди. Яъни «уй-рўзгор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фохш танглигидан ранжиб, отасини унча хушламайди»³. «Икки юз тилладан кўп ақчаси ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси» бўлган ҳолда «хасисликка ўхшаган ҳолат, таъмагирлик каби одат, ичиқоралик сингари ҳаракат» билан умргузаронлик қиладиган Солиҳ махдумнинг қизи Раъно романда куйидагича таърифланади: «Раъно Нигор ойимнинг тўнғичи; бу йил ўн етти ёшни тўлдиради. Саводни отасидан ўқиб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб программасида бўлган барча дарсларни битирган. Масалан: диний қисмдан — «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Масла-

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 179-бет.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 178-бет.

³ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 17-бет.

ки муттақин»; адабиётдан — Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъ «Лайли ва Мажнун», Амирий, Фазлий ва шулардек чигатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан — Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил; хуснихат ва бошқалар. Бу кунларда бўлса, бир томондан, қизларга сабоқ бериб, онасига кўмаклашса, иккинчи тарафдан, отасидан кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс олади ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой-ўзбек шоирларининг бадиий асарларидан алоҳида бир мажмуа тузиб юрийдир. Баъзан «овлоқроқ жой»ларда ўзича манзумалар тўқиса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четган чиқмайди. Агар тўқиган шеъри ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса, фақат бир кишигагина кўрсатиб олади ва у киши ҳам бу сирни четга чиқармай турган ишончли, ўз кишиси!»¹

«Ўтган кунлар» романида ҳам ёзувчи ўқувчини қизиқтириш мақсадида воқеаларни шундай сирли қилиб кўяди. Китобхон дастлаб Ҳомид нега Отабекни «ер остидан таъқиб этиши»ни, Раҳмат «Бизнинг Марғилонда бир қиз бор. Шундоқ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман... Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шу кишининг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз. У бир неча вақт Тошкентда қутидорлик қилиб турган экан... Унинг ҳовлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманд бир киши, Тошкент ашрофларининг кўплари билан алоқадор бўлганликдан, балки отангиз билан таниш чиқар!» деганида Отабек «нима учундир ғайриихтиёрий бир тебраниб кўйганини» билгиси келади. Ёки Зиё шоҳичининг уйдаги зиёфат чоғида «Отабекнинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорга қараши, қутидорнинг кўзи тушди дегунча, кўзини ундан олиб, дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлаши, Отабекнинг бу ҳолини мажлисдагилар сезмаса-да, аммо Ҳомид уни таъқиб этиши», Ҳомиднинг тухмати оқибати қандай бўлиши, қовоқ девонани сўроққа тутган «кўз оғриғи» ким экани ҳам қизиқишни оширади. Китобхон такаббур Ўзбек ойим, «ичимдагини топ» писмиқ Зайнаб Кумуш ва Отабекка қан-

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 16-бет.

дай муносабатда бўлар экан, «душанба кечаси»да қандай фо-
жиа юз бераркан, деб ҳам ҳаяжонланади.

Адиб «Меҳробдан чаён» романида ҳам ўқувчини шундай ҳаяжонга солиб, қизиқишини кучайтирадиган сирли воқеа-лар тизимини яратади. У дастлаб Раънонинг «ўз кишиси» бор-лигини маълум қилади. Лекин унинг кимлигини сир сифати-да қолдиради. «Фазл ва заковатда ҳам ўтган хон замонлари асрининг нодир учрайтурган якто фозила қизлардан» дея таъ-рифланган Раънонинг «ўз кишиси» ким эканлиги романнинг саккизинчи бобигача айтилмайди. Унгача Солиҳ маҳдумнинг аждодлари тарихи, унинг уйланиши, феъл-атворидаги ха-сислик иллоти, кийиниши, кишилар билан муносабати, қандай рўзғор юритиши баён қилинади. Нигорхоним, Раъно портре-ти тасвирланиб, улар феъл-атвор жиҳатидан Солиҳ маҳдум-нинг тамоман тескариси экани таъкидланади. Хусусан, Солиҳ маҳдумнинг хотини тўғрисида: «Нигорхоним Кўқоннинг кўп хотинларига қараганда сабрли ва қаноатли экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидолмаган она бўладими?! Ҳолбуки маҳдумнинг онаси Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар зиқна ва сиққилигига тоқат қилолмай, норозилик юзасидан Марғи-лондаги ўғлининг ёнига кўчиб кетиб, ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эса тишини тишига кўйди, эримдан яйраб-яш-намаган бўлсам, қизимдан ва олдинга кўйган ўғилларимдан ёлчирман, деб умидланди» дейилади. Раъно билан таништи-ришда эса ёзувчи энг моҳир мусаввирни ҳам қойил қолдира-диган портрет яратади. У «Мен рассом эмасман» деса-да, аммо рангларнинг товланишини, инсон аъзоларини сўз ёрдамида шу даражада тиниқ тасвирлайдики, бундан беихтиёр ўқув-чининг завқи, ҳаяжони ортади. Адиб «Ўтган кунлар» романи-да ҳам Кумушнинг портретини гоят нафис чизиб кўрсатган-лиги ёдга тушади. Китобхон беихтиёр бу икки қаҳрамон порт-ретини таққослаб кўргиси келади. Ҳар бир ўқувчи «Меҳробдан чаён» қаҳрамони Раъно чиройлими ёки «Ўтган кунлар»даги Кумушми, деб уларнинг қиёфасини хаёлан тасаввур қилади. Ёзувчининг Раъно ва Кумушни бир-биридан гўзал, чирой-ли, ҳусндор қилиб тасвирлаганига қойил қолади. Чунки «Меҳ-робдан чаён» қаҳрамони: «Раънонинг исми жисмига, ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушган эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўтирмас,

шу ўринда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар-кўярдим, фақат менга раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ махдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиат хасис эмас: тикандан гул, аридан бол ярата беради. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш исли, латиф кўринишли Раъно яратилган эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Кўқонга махсус бир тус, сариққа мойиллик бир тус бор. Лекин бу тусни кестириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса, бу гўзал қиз оч раъно гулининг тусида ёки оч-сарик тусда яратилган эди. Аъзода ўсган тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўлади. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни куёшсиз жойларда қора кўринса ҳам куёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш, Раънонинг кўзида бунинг асари кўрилади: мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда, қораликдан бошқача яна бир турли қизғиш нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётган икки қилич орасини нафис бир қуйилиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқори қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ойкулча ҳам деб бўлмас; кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллар орқаўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқаликнинг ўртаси, дўндиқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари; ҳар ҳолда, бу қиз ёлғиз Кўқондагина эмас, умуман, Фарғонанинг куйларга қўшилиб мақталатурган гўзалларидан эди» таърифланади¹. Адиб «Ўтган кунлар» романида Кумушни «на-мозшомгул»га қиёслайди². Кумушнинг портрети билан тақ-

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 16-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 31-бет.

қосланса, адиб «Меҳробдан чаён»да қаҳрамон портретини яратинида янада юксак маҳоратга эришгани яққол билинади. «Ўтган кунлар»да Кумушнинг «тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи», «қуюқ жингила киприк остидаги тим қора кўзлари», «қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари», «латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан кўндирган қора холи» таърифланади. «Меҳробдан чаён»да эса «фазл ва заковатда ҳам ўтган хон замонлари асрининг нодир учрай турган якто фазила қизи» портрети бундан-да аниқроқ чизилади. Аввало унда ранг таърифига кенг тўхталинади. Сочнинг қуёшсиз ва қуёшли жойларда кўринишида фарқ бўлишига эътибор қаратилади. Кўз, киприк, қош, бурун, лаб, юз тасвирига анча кенг ўрин берилади. Раънонинг сочи, қадди-басти, бармоқлари худди суратини чизган каби кўрсатилади. Раъно портрети тасвирида ёзувчининг унга ижобий муносабати яққол билиниб туради. «Ўтган кунлар»даги Ҳомид, Содиқ, Жаннат портрети тасвирида эса муаллифнинг уларга салбий муносабати аниқ сезилади. Хусусан, «Бу кунгача иккитасини жойлаштирдим, учинчисига ўтса, нима қилади?» дея қотиллиги билан мақтанадиган Содиқнинг портретини адиб қўйидагича тасвирлайди: «Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танли, уккининг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчинлангандек юза (пучуқ) бурунли, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кетган, қисқаси, вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ эди»¹. Адиб «Меҳробдан чаён»нинг «Бошқа кишилар устига тушган бахтсизликдан ҳам мутаассир бўлувчи» қаҳрамони Анвар портретини бошқалар нигоҳи орқали чизади: «Сурма қўйгандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлови, Розия хонимниқидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни шундай ярашганки»². Ёзувчи Кумуш, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Жаннат («Ўтган кунлар»), Раъно, Нигорхоним каби хотин-қизлар портретини бевосита

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 177-бет.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 120-бет.

тасвишлаб кўрсатса, Анвар («Меҳробдан чаён») портретини Худоёрхон ҳарамидан изтироб тортиб ётган Нозикнинг сўзлари орқали чизади. Бу адибнинг қаҳрамонлар портрети, ҳаракат-ҳолатини тасвирлашга турлича ёндашганлиги, у қаҳрамонлар образини таъсирчан гавдалантириш борасида мутасил ижодий изланишда бўлганидан далолат беради.

Бир-бирини севган Анвар ва Раъно «Меҳробдан чаён» романининг бош қаҳрамони саналади. Ёзувчи «Ўтган кунлар» романи қаҳрамонлари муҳаббатини таърифлаб «Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғриси — шеърийат бор эди»¹ деса, «Меҳробдан чаён» қаҳрамони «Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди»² деб таъкидланди. Аммо ҳар иккала романда ҳам ёшларнинг пок муҳаббати, ширин оилавий ҳаёт кечирishiга ота-она орзуси монелик қилади. Аниқроғи, бу орзу-ҳавас бир-бирини севганларга ҳасад қилганлар учун йўл очиб беради.

«Меҳробдан чаён» қаҳрамони Раъно «Ўтган кунлар» қаҳрамони Кумушдан жиддий фарқ қилади. У ўз муҳаббати учун дадил курашиши билан адибнинг биринчи романи қаҳрамонидан устун туради. Кумуш кимни севиб қолганини ҳам билмайди. Адиб унинг ишқ изтироблари ичида қолганини портрети тасвирида кўрсатади. Адиб Кумушнинг «нимадир бир нарсани кўрган каби», «нимадир бир нарсадан чўчиган каби», «кимдандир уялган каби» ҳолатига эътибор қаратиб, унинг ишқ дардига мубтало бўлганига ишора қилади. «Ўтган кунлар» қаҳрамони севиб қолган кишиси борлиги тўғрисида ҳеч кимга оғиз очмайди. «Меҳробдан чаён» қаҳрамони эса «хоннинг ифлос тўшагида ётмайман» деб ўз муҳаббатини ҳимоя қилади³. Анварга «Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин? Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ бахтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни букун-эрта бир фожиа кутганда вафолик деб билган бир кишисидан бу янглиғ жафо кўриш нақлларда ўқилганми, афсоналарда тўқилганми?» дея аччиқ

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 347-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 85-бет.

³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 118-бет.

маломат тўла мактуб ёзади¹. «Шунчалик аччиқ ёзмасам, сиз келмас эдингиз» дейди². Раъно Анварни Худоёрхоннинг қўли етмайдиган узоқ жойларга қочиб кетишга даъват қилади. Ёзувчи йигитнинг бу пайтдаги ҳолатини қуйидагича баён этади: «Жасур қиз!» деб ўйлайди Анвар. Чиндан ҳам жасурона бу исён хотин-қизлар томонидан Худоёрхоннинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалик мушкулот ва хавотир кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди»³. Раънонинг Кумушга қиёслаганда бу қадар жасур, далил бўлишининг муайян сабаблари бор. Аввало шуки, Раъно «ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб дастурида бўлган барча дарсларни битирган»; «бир томонидан қизларга сабоқ бериб, онасига қўмаклашса, иккинчи тарафдан отасидан кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс олади ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой-ўзбек шоирларининг бадий асарларидан алоҳида бир мажмуа тузиб юрийдир. Баъзан «овлоқроқ жой»ларда ўзича манзумалар тўқиса ҳам бироқ буларнинг иси ўзидан четга чиқмайди». Кумуш эса муайян бир фаолият билан шуғулланмайди. У бой-бадавлат отанинг авайлаб асрайдиган қизи бўлиб ўсади. Мирзакарим қутидор қизини ҳеч қачон ранжитмайди. Солиҳ маҳдум эса Мирзакарим қутидорнинг тамоман тескараси. У зарбулмасал дегулик хасислиги, зиқналиги билан қизига ҳам азоб етказди. Раъно «онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбеҳ эшитади... Отасидан аччиқланган кезлари онасига жиддий қилиб: «Ҳамма айб ўзингизда; отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз, бунчалик қийналиб юрмас эдик!» деб бўғилган Нигор ойимни кулдиради»⁴.

Адибнинг ҳар иккала романидаги ижобий қаҳрамонлар инсон қадрини ҳамма нарсадан юксак тутиши билан бир-бирига ўхшайди. Жумладан, Раъно, Нигор ойим, Кумуш, Офтоб ойим айна шу жиҳати билан меҳр уйғотади. Солиҳ маҳдум хоннинг совчиларига розилик билдирганида «бу фо-

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 196-бет.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 200-бет.

³ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 201-бет.

⁴ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 17-бет.

жа хабари Нигор ойимни эсанкиратиб йиғлатади». Нигор ойим Анварни қадрлагани, қизининг бахтини ўйлагани, унинг кўнглини ҳис қилгани учун эрига норозилик билдиради. Раъно ҳам Анварга садоқати боис отасининг хоҳишига итоат қилмайди. Бу ўша замон қизлари учун мисли кўрилмаган жасорат эди. «Хон сўратгандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!» дея «қалин учун бериладиган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў»ни ўйлаб ўтирган Солиҳ махдумнинг истакларига қарши туришга Раъно ҳар жиҳатдан ҳақли эди.

Раъно Анварни севса-да, аммо у ҳеч қачон муҳаббатини ошкор қилмайди. У Анварни қанчалик қадрламасин, аммо Шарқ қизи сифатида ўз гурурини баланд тутати. Романда Раънонинг бу ҳолати таъсирчан ифодаланади: «Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга — Анварга қарши ўзида кучли бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кетган «йигит» яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилинишини — кутиб олишини ўйлар эди: «Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз мирзабошликдан маҳрум бўлишдан кўрқдингиз, бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълени билмаганмидингиз? Ҳолонки мен сизни хондан ҳам юқори ўринга қўйган эдим!»¹

Нигор ойим Анвар олдида хижолат бўлганидан, ўзининг иложсиз эканлигидан йиғлайди. У қўлидан ҳеч бир иш келмаслигидан изтироб чекади. Анварни ўз фарзанди каби яхши кўрадиган, Раънони унга узатишни жуда истайдиган бу аёлнинг чорасизликдан эзилган ҳолати қуйидагича ифодаланади: «Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб, Нигор ойим чиқди. Йиғидан киприклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чироғпояга шам ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади. Йиғи сабабига тушунди.

— Нега йиғлайсиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас; сиз шундай бўлсин деганмидингиз?...»

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган қуйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди»². Нигор ойимнинг бу ҳолати эрига итоат қилишни бурчи билган Шарқ аёли қиёфасини кўрсатади.

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 190-бет.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 185-бет.

Абдулла Қодирий ҳар иккала романида Шарқ аёли қиёфасини гавдалантиришга алоҳида эътибор қаратади. «Меҳробдан чаён» романида ҳукмдор, амалдорларнинг хотин-қизларни таҳқиқлашини аниқ мисолларда гавдалантиради. Жумладан, «Худоёрнинг ҳарам канизларининг сони бир юз эллик беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафари Оқсаройда, саккиз нафари шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш-туришига махсус, саккиз нафари Ўрмонбекка қорағувчи, ўн нафари доялар ҳузурида, йигирма беш нафари шу «Қирқ қизлар»да ва қолганлари ҳар қайси хоним-ойимларнинг хизматида эдилар» дейди¹. Романда оилавий ҳаётдан маҳрум қилиниб, хон саройидан чиқмайдиган қилиб қўйилган мазлумаларнинг кундалик ҳаёти ачиниб билан ҳикоя қилинган. Хон ҳарамидаги мазлумалардан бирининг фожиали қисмати қуйидагича баён этилган: «Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройли қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишган, ҳатто, тўй кунлари ҳам яқинлашган экан. Отаси жуда камбағал деҳқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаган экан. Худоёр чўғоллари (солиқ йиғувчилари) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урганлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрга тортиқ қилганлар. Хонга Назмининг ҳусни ёққан, уни доя хотинларга қўшиб, ҳаммомга юборган. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра «қирқ қизлар»га қўшган... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, «қирқ қизлар»га кўп янгиликлар берган ва охирида ўзи сил бўлиб ўлган»². Адиб «сил бўлиб ўлган» деганда мазлума қизлар, аёлларнинг қамалгандай яшаганлиги, уларнинг эрки, ҳуқуқлари чеклаб қўйилганига ишора қилган. Ўша замонларда хотин-қизлар қўни-қўшнисиникига ҳам, бирор жойга бораётганида ҳам паранжи ёпиниб олишган. Улар жазирама иссиқ пайтларида ҳам, совуқда ҳам, тунда ҳам, кундуз пайтида ҳам албатта паранжида юришга мажбур бўлишган. Чунки хотин-қизларнинг эри, ака-укалари, фарзандлари, балоғатга етмаган болалардан бошқаларнинг олдида юзини кўрсатиб юриши тақиқланган. Хотин-қизлар бунга қўникиб кетишган. Улар паранжини ўзларининг дои-

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 112-бет.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 117-бет.

мий кундалик кийими санашган. Ўша даврда хотин-қизларнинг бошқа эркаклар олдида ўзини тутиши ҳам ҳозирги даврдагидан тамоман фарқ қилган. «Ўтган кунлар»да бу қуйидагича кўрсатилади: «Икки кундош «эсонмисиз, омонмисиз, эсон-омон юрибсизми...» сўзлари билан озорсиз қилиб бир-бирининг елкасига ва қўлтиқ остига қўл юборишдилар. Улар кўришиб турганда йўлакдан Юсуфбек ҳожи кўриниб, қочадиган хотинлар ўзларини четга олдилар. Ҳожи уларнинг олдига-юзага чиққач, Офтоб ойим салом бериб, рўмоли билан томоқ остларини ўраб олди»¹.

Юсуфбек ҳожи кўринганида «қочадиган хотинлар», яъни бегона аёлларнинг ўзларини четга олиши, Офтоб ойимнинг унга салом бериб, рўмоли билан томоқ остларини ўраб, уялгандай туришида Шарқона ибо, ҳаё намоён бўлади. Бошқа миллатлар, хусусан, европаликлар буни тушунмаслиги табиий. Чунки ҳар бир халқ узоқ асрлар давомида шаклланган миллий урф-одатлари, муомала-муносабатларига амал қилган ҳолда яшайди. Шарқ аёлининг ҳаё, ибосида унинг бошқаларга ҳурмати кўринади. Офтоб ойимнинг Отабекка, Нигор ойимнинг Анварга муносабатида уларнинг Шарқ аёлларига хос меҳрибонлиги акс этади. Ўзбек ойимнинг орзу-ҳавасини амалга ошириш зарур бўлганида Мирзакарим қутидор узоқ ўйланганидан кейин Отабекка: «Сиз қизимизнинг андишасини қилиб ўтирмангиз, бек! Бу ишни, энг яхшиси, унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафдан ташвиш лозим эмас» деб айтади. Отабек эса унга: «Йўқ. Мен бу ишга башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман. Негаки, унинг розилигини олмасдан туриб, бу ишга оёқ кўйишим мумкин эмас. Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман» дейди. Бу гапларни эшитиб ўтирган Офтоб ойимнинг кечинмалари қуйидагича баён этилади: «Офтоб ойим қизининг қадрини бунчалик аршларга кўтармакда бўлган йигитга ўзида чексиз ҳурмат, поёнсиз эҳтиром сезмоқда ва нима учундир йиглагиси ва куёви юзидан ўпкиси келмакда эди»². Офтоб ойимнинг Отабекка, Нигор ойимнинг Анварга муносабатида ўхшашлик кўринади.

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 318-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 152-бет.

Раънонинг Анвар тўғрисидаги, Кумушнинг Отабек хусусидаги зиддиятли кечинмаларида ҳам қандайдир яқинлик сезилади. Тақдирнинг кутилмаган зарбасидан аламга тўлган Раъно Анварга: «Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ бахтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни букун-эрта бир фожиа кутганда вафолик деб билган бир кишисидан бу янглиғ жафо кўриш нақлларда ўқилганми, афсоналарда тўқилганми?»¹ дея мактуб ёзса, маккор Ҳомид ёздирган сохта хатлардан таъсирланган Кумуш Отабекка: «Бегим, гарчи аччиқлансангиз ҳам айтишга мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшилиқни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Бильякс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит» деб хат жўнатади².

Абдулла Қодирий аёлларнинг ҳар бир нарсадан тезда таъсирланиб ўзгариши, уларни ишонтириш анча осон эканлигини Кумуш, Офтоб ойим, Ўзбек ойим, Раъно, Нигор ойим каби қаҳрамонлар хатти-ҳаракатида аниқ гавдалантиради. Ушбу қаҳрамонлар образи адибнинг аёллар руҳиятини чуқур ҳис қилганидан далолат беради.

* * *

Ўзбек адабиёти тарихини Абдулла Қодирий ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу улуғ адибнинг романлари, ҳажвий ҳикоялари ўзбек адабиётининг мумтоз асарлари қаторидан ўрин олган. Ёзувчининг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари яратилганига салкам бир аср бўлмоқда. Аммо, улар адабиётнинг асл асарлари сифатида ҳамон китобхонларнинг энг сеvimли асари бўлиб келади. «Ўтган кунлар» романи 1922 йилда «Инқилоб» журналида босила бошлаган. Асар 1926 йилда яхлит китоб ҳолида чоп этилган. Ушбу

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 196-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 169-бет.

асар ўзбек адабиётидаги дастлабки роман саналади. «Меҳробдан чаён» эса ундаги иккинчи романдир. Унинг муаллифи ҳам Абдулла Қодирийдир. Адиб ўзининг бу иккинчи романини 1928 йилда ёзиб тугатган. Асар 1929 йилда Самарқандда китоб бўлиб босилиб чиққан.

«Ўтган кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам тарихий мавзудаги роман бўлиб, уларда тарихимизнинг яқин ўтган даври — хон замонларидаги воқеалар қаламга олинади. Аммо ҳар иккала романда аниқ тарихий шахслар бош қаҳрамон сифатида кўрсатилмайди. «Ўтган кунлар» бош қаҳрамонлари — Отабек, Кумуш, «Меҳробдан чаён»нинг асосий қаҳрамонлари — Анвар ва Раъно. Адибнинг ушбу романларида Худоёрхон, Мусулмонкул, Азизбек сингари кўплаб тарихий шахслар образларини ҳам гавдалантирилади. Уларнинг ҳукмронлик тартиби, сиёсати Отабек, Кумуш, Анвар, Раънонинг ҳаёти, тақдири билан боғлиқ ҳолда кўрсатилади.

Ёзувчининг ҳар иккала романи сюжети марказида ишқ-муҳаббат можаролари туради. Улар билан боғлиқ муаммолар асосида миллий ҳаёт тарзимиз, урф-одатлар, анъаналаримиз кўрсатилади. «Ўтган кунлар»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам оталар ва болалар муносабатига эътибор қаратилади. Ота-она орзуси кўпинча ёшларнинг хоҳиш-истагига мос келмаслиги, бу эса турли муаммоларга сабаб бўлиши, оқибатда, ҳар иккала томон жабр чекиши тўғрисида мулоҳаза юритилади. Бу романларида адиб оила қуриш масаласида ота-оналарнинг қизлари, ўғиллари истагини инobatга олмаслиги оддий ҳол саналишини кўрсатади. Айниқса, бу масалада, қизлар ҳақ-ҳуқуқсиз эканлигини Кумуш, Зайнаб, Раъно қисматида жуда таъсирчан гавдалантиради.

Абдулла Қодирийнинг миллионлаб ўқувчилар томонидан севиб ўқиладиган, адабиётнинг асл асарлари қаторидан мангуга жой олган мазкур романларидаги ўнлаб қаҳрамонлар орасида хотин-қизлар образи алоҳида ажралиб туради. Чунки уларда Шарқ аёлларига хос ҳаё, ибо, дунёқараш жуда аниқ кўрсатилади. Адиб аёлларга муносабат масаласини кенг таҳлил қилади. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»даги барча воқеалар хотин-қизларга муносабат билан боғлиқ тарзда ёритилади. Ёзувчи Отабек, Ҳомид, Ҳасанали, Юсуфбек ҳожи, Зиё шоҳичи, Раҳмат («Ўтган кунлар»), Анвар, Солиҳ маҳдум,

Абдурахмон домла, Султонали мирзо, Худоёрхон ва унинг амалдорлари характерини, дунёқарашини уларнинг хотин-қизларга муносабати асосида гавадалантиради. Мазкур романлар қаҳрамонлари хотин-қизларга муносабат масаласида икки гуруҳга ажралади. Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар, Султонали бу жиҳатдан инсонпарвар сифатида намоён бўлса, Ҳомид, Абдурахмон домла, Солиҳ маҳдум худбин ва жоҳил кимса эканлиги билинади. Уларнинг аёлларга паст назар билан қарashi, ҳурматсизлик қилиши турли фожиаларни келтириб чиқаради.

«Ўтган кунлар»даги Отабек, Кумушнинг бахтли ҳаёт кечиришига тўсиқ бўлмоқ ниятида тухматлар қилган, Солиқ, Мутал сингари каллакесар ўғриларни пул бериб ёллаган Ҳомид уни Кумуш ёқтирадимиди-йўқми, бу хусусда ўйлаб кўрмайди. Абдурахмон домла ҳам Раъно билан бирор марта учрашмагани ҳолда, унга уйланиб олмоқчи бўлади. Ниятига эришолмагач эса ҳасад ўтида куйиб, Анвар ва севгилисининг бахтини барбод қилишга уринади. Хотин-қизларга муносабатда Солиҳ маҳдум ҳам улардан қолишмайди. У ўз қизига бир буюм каби қарайди. Солиҳ маҳдумнинг Раънони хонга беришга розилик билдириши, унга йиглаб қаршилиқ қилган хотинини аҳмоқ санаши шундан далолат беради.

Чўлпон ҳам «Кеча-кундуз» романида хотин-қизларга муносабатда Солиҳ маҳдум, Ҳомиддан ҳам баттароқ кимса — Раззоқ сўфи образини гавадалантиради. Раззоқ сўфининг дугонаси билан қувнашиб ўтирган қизи ва хотинига муносабати романда қуйидагича кўрсатилади: «Ўз уйининг қабристонлар қадар жим-жит, хонақоҳлар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва ҳўмрайган бўлишини истаган Раззоқ сўфи худди шу ола-тўпалон устига кириб келди! Эшикдан кирар-кирмас овозининг борича:

— Бу нима қиёмат!!! — деб шовқин солиши иккала ёш қизни чақмоқ теккан дарахтдай турган жойларида қотириб қўйди. Йўқса, сўфи эрининг диндор хотини бўлган Қурвонбиби ҳам «бас энди!» деб озмунча қичқирмаган эди... агар бу совуқ сўфи кириб келган бўлмаса, икки ёш қизнинг қиш бўйи тўплаган кўнгил гашликлари бир оз шўхлик билан анча ёзилган бўлар эди... Сўфи булар уйга кириб олгунча эшик олдида бўзариб-гезариб турди. Булар уйга кир-

ганларидан кейин салласини Қурвонбибига узатиб, устида-
ги малла яхтагини олисдан туриб, картга ирғитди ва ўзи-
нинг оддий товуши билан:

— Қанжиқлар!—деб бақирди.

— Ёш нарсалар ўйнашса нима бўлибди? Мунча энди заб-
тига олдингиз?—деди Қурвонбиби.

— Гапирма, эшак!

Қурвонбиби жим бўлди»¹.

«Кеча ва кундуз»да Раззоқ сўфининг характери тавсиф-
ланганда унинг хотин-қизларга муносабатига алоҳида эъти-
бор қаратилади: «У ўзи мақтаниб айтгандай, хотин-халаж
олдида оғиз очиб, тил қалдиратишини раво кўрмайди. «Бу
тил, — дейди сўфи, — доим худонинг зикри билан қалди-
райди. Бу оғиз ҳамма вақт худонинг зикрига очилади. Оғиз
билан тил банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар.
Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилинади-
ми? Бўлмаса, ҳақ таолонинг бандалари ит билан ҳам гапла-
ша берсин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, у
тоифа билан зарурат юзасидангина гаплашилади. Вассалом»².

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза каби адибларнинг ўз
асарларида хотин-қизларга муносабатни асосий муаммо си-
фатида кўтариши бежиз эмас. Чунки ўша даврда хотин-қиз-
лар инсоний ҳақ-ҳуқуқларининг чекланганлиги жуда кўп
муаммоларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Абдулла Қоди-
рий романларида ҳам, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» асари,
қатор ҳикояларида ҳам, Ҳамза драмаларида ҳам хотин-қиз-
ларнинг таҳқирланиши кўрсатилади. «Ўтган кунлар», «Меҳ-
робдан чаён»да Кумуш, Раънонинг портрети гўзал тасвир-
ланиб, уларнинг ички дунёси очиб берилади. Аммо шундай
ажойиб қизлар ҳам ота-она орзуси, инсон эркини чеклай-
диган урф-одатлар ҳукмронлиги туфайли жабр чекиши
кўрсатилади. Ёзувчи бу билан хотин-қизларга ҳам инсон
сифатида қараш, уларга ҳамиша ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш
керак, деган ғояни илгари суради.

¹ Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Ж.2. роман. Сафарнома. Таржи-
малар.—Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.—17-бет.

² Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Ж.2. роман. Сафарнома. Таржи-
малар.—Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1994.—10-бет.

Абдулла Қодирий романлари кўп жиҳатдан қадимий дostonларни ёдга солади. Чунки «Ўтган кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам худди «Алпомиш», «Гўрўғли» туркум дostonларидаги каби сюжет воқeалари марказида ишқ-муҳаббат мoжаролари туради. Адибнинг иккала романида ҳам севишганлар йўлидаги тўсиқлар нақл қилинади. Отабек билан Кумушнинг ҳам, Анвар билан Раънонинг ҳам душманларига ота-она орзуси йўл очиб беради.

Биринчи ўзбек романи муаллифи Кумуш, Раъно образларини яратиб, аёлларга меҳри, эҳтиромини изҳор этади, ўқувчиларини оналари, опалари, сингилларини ардоқлашга даъват этади. Отабек, Юсуфбек ҳожи, Ҳасанали, Мирзакарим қутидор, Уста Олим, Анвар образлари орқали эса аёлларни ҳурмат қиладиганларнинг қалби, маънавияти қанчалик юксак бўлишини кўрсатади. Адиб чин қалбидан орзу қилиб яратган бу қаҳрамонлар ҳар бир китобхонда илиқ таассурот қолдиради. Абдулла Қодирий хотин-қизлар уларни ҳурмат қилганларни гоят эъозлашини Кумушнинг онасига ёзган хати орқали ифодалайди. Кумуш онасига ёзган мактубида: «Сиз ранжисангиз ҳам айтай: қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим кўвингизнинг даласи бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига кўмилгандек сиймосини, «ойим» деб хитоб қилгандаги мулойим, беозор ва муассир сўзини яхши кўраман. У насихат учун оғиз очса, вужудим эриб кетгандек ва бир турли ҳузур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршисида ўтириб, насихат эшитиш ундан ҳам яхши бир ҳузур... Сиз менинг телба сўзларимдан аччиғланманг. Агар бу гапимнинг тўғрилигини билмакчи бўлсангиз, эшитинг-да, ундан кейин сўзимга қиймат беринг» дейди¹.

Абдулла Қодирий Юсуфбек ҳожи образида ўзи орзу қилган комил инсонни гавдалантиради. Тошкент ҳокими Азизбекнинг мушовири — маслаҳатчиси бўлган Юсуфбек ҳожини адиб ўқувчига: «кичикроқ саман отга отланиб, устига Бухоронинг ола-байроқ матосидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини турмаклаган, бошига катта салла ўраб, қамчи сопи билан эгарнинг қошига тақя қилган, тўла кўркам юзли,

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 372-бет.

катта малла кўзли, узун мош-гурунч соқолли мулланамо бир зот» деб таништиради¹. Бу «мулланамо зот» юрт ишидан қўл ювгач, кўп вақтини меҳмонхонада «Куръон» ва «Дамойил» ўқиб ўтказди, хотинига ҳам, келинларига ҳам «сизлаб» мурожаат қилади. Келинлари ўртасида гап қочганидан хабар топса, ширинсўзлар айтиб, уларни муросага келтиради. Адиб бунни қуйидагича тасвирлайди: «Кундош ораси бузилиб, ўртадан сўз чиққанини гоҳ эшитса, иккала келинни ўз олдига чақиртириб, уларни қатор ўтқазар эди. Аввало Кумушдан ўпка қилиб: «Ойим, ҳар нима сиз—каттасиз, Зайнаб — ёш! Каттадан кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!» ва Зайнабга қараб: «Болам Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик гурури кетмаган, лекин менинг болам бўлганингизни сиз ҳам унутманг!» дер ва шунинг сингари юмшоқ гаплардан кейин иккисини дуо қилиб, бир-бирисига салом бердирар, «ана, шундоғ бўлсин, опоқ қизларим!» деб кетишга рухсат берар эди. Улар кетгандан кейин, албатта, Ўзбек ойим эри ёнига кирар, ҳожи бўлса, хотинини сизсираб: «Сиз икки келин ушлашни билмабсиз, Зайнабга жабр қилган кўринасиз, айниқса, Зайнабнинг кўнглига қарашингиз керак, Отабекка ҳам насиҳатингиз лозим!» дер эди. Ўзбек ойим ўша кезларда Кумушнинг ёнини олиб, «Зайнабни худой кўтарсин, айб ўзида...» дея бошласа, ҳожи унинг овозини аранг тўхтатар: «Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адл туриши лозим! Зайнаб сиз билан менинг орзу-ҳавасимиз эмасмиди?!»²

Юсуфбек ҳожи маънавияти баркамол бўлгани боис ҳам ҳар иккала келинига ҳурмат билан қарайди. У думбул табиат хотини хархаша қилганда ҳам унга кескин гапирмайди. Чунки у ҳаётнинг ҳамма ҳодисаларига вазминлик билан қарайди. Юсуфбек ҳожи ҳаёт моҳиятини жуда чуқур идрок этади. Унинг: «Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешга етиб, бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби ҳаққа бевосита йўналтирганимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман» дея ўксиниши шундан далолат

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 83-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 371-бет.

беради¹. Асл мусулмон Аллоҳга сидқидилдан ибодат қилишни, ихлос билан намоз ўқишни орзу қилади. Ҳақиқий мусулмон намоз ўқиётганида ҳаёли турли муаммоларга чалғиганидан хижолат бўлиб, азобланиб юради. Чунки намоз ўқиётганда ҳаёл турмушнинг турли ғалвалари, можаролари билан банд бўлса, кўнгил ҳаловат топмайди. Юсуфбек ҳожи ибодат қилиб кўнгли ором топишини истайди. Аммо бунга эришолмайди. Аллоҳга сидқидилдан ибодат қилолмаётганидан эзилади. Унинг астойдил ихлос билан ибодат қилишига теварак-атрофида юз бераётган расвогарчиликлар монелик қилади. У шунинг учун: «Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқ нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичган манфаатпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди...»² Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниганимда бери амал демай, мансаб демай, фақат мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олган уч-тўрт манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим...» дейди³. Юсуфбек ҳожи жоҳил амалдорлар олдида иложсиз қолганидан ўксиниб, кўзига ёш олади⁴. Мамлакатни «манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси» бошқаришини истайди⁵.

Абдулла Қодирий Юсуфбек ҳожини Шарқ донишмандлигининг мужассам тимсоли сифатида гавдалантиради. Романда «Ҳожининг тусидаги бояги ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини Шарқ оталиги вазияти олди»⁶ деб ўтилиши ҳам адибнинг шундай ниятидан далолат беради. Юсуфбек ҳожи Отабекка «Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин?!» деб таъна қилади. Аммо ўғли унга:

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 325-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 301-бет.

³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 324-бет.

⁴ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 297-бет.

⁵ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 326-бет.

⁶ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 302-бет.

«Мени зўрлаган ва мажбур қилган эдилар, дада! Йўқса, сизнинг ўғлингиз бўлган бир йигитнинг шаънига, албатта, одам ўлдириш уят ва номусдир» дея заҳарханда жавоб беради. Юсуфбек ҳожи ўғлига: «Сени одам ўлдиришга ким мажбур қилди?» деса, Отабек алам билан: «Сиз, онам! Сиз ўзингизнинг орзу-ҳавасингиз йўлида мени мажбур қилдингиз ва душманларимга йўлни катта қилиб очиб бердингиз. Мен бу жониворликни хоҳ, нохоҳ ишлашга мажбур қолдим!» дейди. Аммо Юсуфбек ҳожи ўғлидан шундай қаттиқ сўзларни эшитганида ҳам бошқа оталар сингари жаҳл отига минмайди. Аксинча: «Шундоғми? Ундоғ бўлса, бизни кечир, ўғлим!» деб бошини қуйи эгади¹. Чунки Юсуфбек ҳожи такаббуриликдан йироқ туради. У шунинг учун хато, камчиликларини мардона тан олади. Солиҳ маҳдум («Меҳробдан чаён»), Раззоқ сўфи («Кеча ва кундуз») сингарилар эса ҳеч қачон айбига иқдор бўлмайди. Фарзандидан кечирим сўрашни-ку асло хаёлига ҳам келтиролмайди. «Маълум бир касби, ҳунари йўқ. На савдо-сотик қилади, на деҳқончиликка уринади, на косиб-ҳунармандлик пешасини тутади»ган, уйда вақтида ё ариқ бўйидаги кўкатларни юлиб, ё эшик ва дарвозаларнинг бўшалиб қолган занжирларини маҳкамлаб ёки ҳовлида ўтин қирқиб, ё бўлмаса, икки қўли орқасида, дам ичкари кириб, дам ташқари чиқиб, дам ҳовлига ўтиб, лабларини ари чаққан одамдай оғиз очмасдан, индамасдан юра берадиган, ёз фаслини кўпроқ кундузи ухлаб, кечалари тонг отгунча ўзи ёлғиз, баланд овоз билан «Облоҳу!» айтиб, ўз оиласини ва қўни-қўшниларини ухлатмайдиган, қиш фаслида бўлса, аксари кечаси ухлаб, «Бир сиқим кун бор, ухлаб ўтказсам, Қашқардан ҳам олис қиш кечасини қандай ўтказаман? Уйқу умрнинг таноби!»² дейдиган Раззоқ сўфига хотини тўғри гапни гапирса: «Бўлди дейман, итвачча!» деб бақиради³.

Юсуфбек ҳожи ўғлига, хотинига, келинларига, қудаларига ҳам катта ҳаёт тажрибасига эга донишмандга хос муносабатда бўлади. У кишининг сўзи, ҳаракатига қараб, ис-

¹Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 302-бет.

²Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Ж.2.12-бет.

³Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Ж.2.16-бет.

тиқболда рўй бериши мумкин бўлган нохушликларнинг олдини ола билади. Адиб романда унинг ана шу жиҳатини кўрсатиш орқали ҳам Шарқ донишманди қиёфасини гавдалантиради. Мирзакарим қутидор ҳасадгўй туҳматчи Ҳомид ёздирган сохта талоқ хатини ўқигач, Отабекнинг саломлашишга узатган қўлини бўш қолдириб, даг-даг титраганча: «Уятсизга менинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишга ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» деб ҳайдаб юборади. Отабек бу ноҳақ ҳақиқатдан жуда қаттиқ ранжийди. Тошкентдан Марғилонгача бўлган йўлни ҳафталар ичида босиб етти-саккиз марта келиб-кетса-да, Мирзакарим қутидорнинг уйига бормади. У билан бошқа бир жойда учрашишни ҳам лозим кўрмади. Чунки ёзувчи таъкидлаганидек: «Воқеиан туғилиб эркаликдагина ўсган, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг сучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу ҳўрлик турмушдан биринчи зарба эди»¹. Юсуфбек ҳожи «ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона» ўсган ўғлининг табиатидаги тақаббуриликни пайқайди. У «Марғилон деган шаҳардан катта ўзини кичик олиб, қизи ила келаётган Мирзакарим акага ўғлининг ҳўрлик келтиришидан чўчиди. Шунга биноан Отабекни эпақага олиш учун унга кулки туюлган бир қанча насихатларни чизди.

— Ўғлим, — деди, — сийлаганни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланган бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг қадр қийматлари юқори. Қутидор бўлса, кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса, бош келинимиз! Агар сен мени «отам» дейдирган бўлсанг, шуларнинг кўнглини олмаққа тириш! Қайин отангдан «мени қувлади», деб кўнглинг олинмасин. Чунки бу бечора ҳам бир шайтоннинг васваси билан бу хатога тушган. Ҳар ҳолда, ҳурматларини бажо келтир. Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни, деб келадирлар»² дейди.

Абдулла Қодирий Кумуш, Офтоб оийм, Раъно образларида ҳам инсон руҳиятини чуқур идрок этишини намоён этади. Кумуш Тошкентга келиши арафасида Отабекка жўнат-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 190-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 304—305-бетлар.

ган мактубида: «Ўч қайтиб, мен ҳам кўчадан ҳайдалмасам эди, деган хавф ҳамиша кўнглимда» деб ёзади. Кумушнинг шундай гумонга бориши табиий кўринади. Абдулла Қодирий оналар кўнгли ғайритабиий тарзда фарзандлари бошига келадиган фалокатларни сезишини Офтоб ойимнинг Кумушга: «Ёш жонинг бор, қизим. Бировга ёмонлик соғинма. Мен билан бирга кет. Нима қилинса ўзлук-ўзи қилишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган» деб айтган сўзларида ифодалайди¹. Кумуш ҳам истиқболда уни фожиа кутаётганини билгандек онасига: «Келаси ойдан жуда юрагим уюшадир... Кечалари кўкка қараб, келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Аза ҳамма вақт топилади, десангиз қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши. Дадамга менинг арзимни айтсангиз, албатта, қайтармас. Келаси ойдан қўрқаман... Кўришолмасак, мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёри дўстлар ҳам» деб мактуб ёзади².

Абдулла Қодирий қаҳрамонларининг ҳар бир хатти-ҳаракати орқали келгуси воқеаларга ишора қилади. У бамисоли бадий фильмларнинг мусиқасига ўхшайди. Бадий фильмларда хурсандчилик воқеалари кувноқ мусиқа оҳанглирида гавдалантирилади. Фожиали воқеалар содир бўлиши эса оғир, ғамгин куйлар орқали билдирилади.

Абдулла Қодирий қаҳрамонлари қалбидаги ўзгаришлар жараёнини адабиётнинг асл асарларига хос жуда таъсирчан гавдалантиради. У яратган Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим, Ҳомид, Уста Олим («Ўтган кунлар»), Анвар, Раъно, Солиҳ маҳдум, Нигор ойим, Абдурахмон домла, Султонали, Сафар бўзчи («Меҳробдан чаён») каби қаҳрамонлар худди китобхоннинг ёнида тургандай туюлади. Ўқувчи уларнинг шодлигидан қувонади, мушкул вазиятга тушганида қайғуриб, изтироб чекади. Бу адабнинг юксак санъаткорлигидан далолат беради.

Абдулла Қодирий романларидаги Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, Ҳомид, Мирзакарим қутидор, Уста Олим, Анвар, Раъно, Солиҳ маҳдум, Абдурахмон домла каби қаҳра-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 354-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 373-бет.

монлар адабиётнинг асл асарларига хос мукамал ишланган образлар сифатида унутилмас таассурот қолдиради. Адиб романларидаги таъсирчан қаҳрамонлар орасида аёллар образи алоҳида эътиборни тортади. Абдулла Қодирий Кумуш ва Раъно, Офтоб оғим ва Нигор оғим, Ўзбек оғим ва Зайнабу Хушрўй образларида ўзбек хотин-қизларига хос хилма-хил характерларни ёрқин очиб беради. Адиб Кумуш ва Раъно образларини яратиш орқали ўзининг хотин-қизларга меҳрини, ҳурматини ифода қилади. Адиб бу икки қиз портретини гўзаллик тимсоли сифатида тасвирлайди. Кумуш ва Раънонинг садоқатини, уларнинг ҳаё, ибосини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатади. «Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғрироғи — шеърийат бор эди» дейди ёзувчи¹. Раънони эса: «Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан» деб таърифлайди².

Абдулла Қодирий аёлларга ҳурмат билан муносабатда бўладиган Отабек, Анвар, Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор, Уста Олим каби қаҳрамонлари қиёфаси, феъл-атворини ҳам кишида меҳр уйғотадиган тарзда тасвирлайди. Ҳомид, Содик, Мутал, Абдурахмон домла, Солиҳ махдум сингариларнинг эса суратини ҳам, сийратини ҳам нафратини яширмаган ҳолда гавдалантиради. Чунки бу жоҳил кимсалар хотин-қизларга ҳурматсизлик билан қарайди.

Аёлларни ардоқлашга чақариши, уларга беписанд муносабатда бўладиганларга нафрат уйғота олиши билан Абдулла Қодирий асарлари адабиётнинг ноёб ҳодисалари қаторида туради. Адибнинг романларида ўнлаб қаҳрамонлар образи яратилган. Аммо улар орасида Кумуш, Раъно, Ўзбек оғим, Зайнаб, Хушрўй каби аёллар образи алоҳида эътиборни тортади. Улар портрети тасвири жиҳатидан ҳам, феъл-атвори, характерининг кўрсатилиши жиҳатидан ҳам беихтиёр диққатни жалб этади. Адиб Отабек, Анвар каби асосий қаҳрамонлар портретини тасвирини икки-уч жумлада баён этгани ҳолда, Кумуш, Раъно портрети тасвирига салкам бир саҳифа ўрин беради. Ёзувчининг улар портретини мафтун

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 347-бет.

² Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 193-бет.

бўлган ҳолда гавдалантираётгани аниқ сезилади. Адибнинг «Меҳробдан чаён» қаҳрамони портретини қаламга олаётиб: «Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўтирмас, шу ўринда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар-кўярдим, фақат менга раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди» дейиши ҳам унинг шу ҳолатини билдиради.

Абдулла Қодирий аёллар гўзаллигини таърифлашда Шарқ адабиёти анъаналарига амал қилган ва ҳайратомуз портретлар яратган. Адиб Кумуш, Раъно каби қаҳрамонлари портрети тасвирида уларнинг ички дунёси, характери хусусиятларини ҳам очиб берган. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларидаги қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини китобхон худди кўриб тургандек тасаввур қилади. Чунки ёзувчи қаҳрамонлари қиёфасидаги ўзгаришларни, ўй-кечинмаларини аниқ ифодалаб беради. Адиб қаҳрамонлари ҳолатини, жумладан, куйидагича тасвирлайди: «Севикли куёвни йўлакда кўрган Офтоб ойим, қилиб турган юмушини улоқтириб, Отабекнинг олдига югуриб, жонини минг тасаддуқ қилиб кўришгач, кечиккан учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лаби-лабига тегмай сўзлай кетди. Аллақачонда юрган Тўйбека ҳам югура келиб, сўрашмоққа уялса ҳам «чиroyли йигит»нинг қўлидан хуржунни олди.

Офтоб ойим югура-югура қағ-қат кўрпачалар солиб, куёвни ўтиришга таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинисларига жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса, эртага «ота-она орзуси» билан бу сийланишларнинг бирдан ўзгариб кетишига имон келтириб, қайси йўсинда ўтириб қолганини ҳам пайқамас эди. Офтоб ойимнинг бир қанча тилаклар билан қилган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машъум «орзу»нинг бундоғ яхши дуоларни ост-уст қилинишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа уриштириб, куёвга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай, «ичингиз, йўл ғуборини оладир» деб қистай бошлади»¹. Адиб асарларида қаҳрамонлар

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 144-бет.

ўртасидаги муносабатни ҳам, улар тушган вазият, ҳолатни ҳам, кайфият, кечинмаларини ҳам шу тарзда таъсирчан тасвирлайди. Шунинг учун «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»-ни ўқишни бошлаган ўқувчи саҳифалардан кўз узолмай қолади. Адиб аёллар феъл-атворини, уларнинг куйинчакликларини, ишонувчанлигини, фикридан тезда қайтиб, бирпасда ўзгариб қолишини, айниқса, аниқ гавдалантиради. Кумушнинг Отабекка, Раънонинг Анварга ёзган мактубларида аёллар ички дунёси яққол акс этади. Қаҳрамон портрети, уларнинг кайфиятидаги ўзгаришлар жараёни тасвири, кечинма, ҳолатларнинг вазият, шароит билан узвий боғлиқликда кўрсатилиши адибнинг сўз санъаткори, сўз заргари эканидан далолат беради. Адиб сўзга ёндашишни «ёзувчининг биринчи фазилати» деб таъкидларкан: «Сўз сўзлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдир. Бундан бошқа фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин берилмаслиги лозим. Шундагина иборанинг тузатиб босилишига йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб, ўзингизнинг қаламдаги истиқболингизни таъмин қилган бўларсиз. Кишига ишониш ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантнинг руҳига фотиҳа ўқий кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термилишга қараганда ҳам фойдали, ҳам унумлидир» дейди¹.

Адиб асарлари қаҳрамонларининг ўзаро суҳбат, савол-жавобларида ҳам донишмандона мушоҳада намоён бўлади. Отабек ва Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор ва бошқаларнинг мунозара, суҳбат, савол-жавобларида, оила аъзоларининг ўзаро муносабатларида бугунги кун кишисини ҳаваслантирадиган теран мантиқий мушоҳада кўринади. Мактублардаги меҳр изҳорию арзу шикоят, гина-кудуратлар ҳам китобхон қалбини титратадиган даражада ниҳоятда таъсирчан ифодаланади.

¹ Қодирий А. Ижод машаққати: Бадий ижод тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалар.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.—6-бет.

Ўзбек адабиётининг асл асарлари – «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»даги Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, Офтоб ойим, Мирзакарим қутидор, уста Олим, Анвар, Раъно, Нигор ойим, Султонали каби меҳр билан яратилган қаҳрамонларнинг номи ҳам, феъл-атвори ҳам эзгуликка, нурга далолат қилса, ушбу асарлардаги Зайнаб, Ҳомид, Жаннат, Содиқ, Мутал, Солиҳ махдум, Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Худоёрхон, Гулшан каби нафрат билан гавдалантирилган персонажларнинг чиройли исми уларнинг амалларига – қилган ишларига асло мос келмайди. Исмига тескари равишда ифлос ишларга қўл урадиган бу кимсалар жуда жирканч кўринади. Абдулла Қодирий бу қаҳрамонларининг кирди-корларини кўрсатиш билан кишиларнинг исми жисмига, феъл-атворига ҳар доим ҳам мувофиқ келмаслигини таъкидлайди. Адибнинг «Меҳробдан чаён»да: «Лола исмининг остида бир малакни кўрган – Лоланинг исмига ўхшаш хусни ҳам бор, деб ўйлаган эдим... Неча вақт ҳижрон ўтида ёниб, кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи хуснга кўшилса) «Лола»ликка арзийдиган ҳеч гап йўқ эди!

Яқиндаги боладан сув олувчининг ким эканини сўраган эдим:

— Лола опам, — деди.

Боланинг талаффузи менга «Мола опам» бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини «Лола» деб қўйганлари учун аччиқланиб юрдим... Аммо Раънонинг исми жисмига, ёхуд хуснига жуда мувофиқ тушган эди» дейиши шунга ишора беради¹.

Кумуш, Раъно каби қаҳрамонлар портрети, ички кечинмалари, феъл-атворининг ниҳоятда нафис чизиб кўрсатилиши Абдулла Қодирийнинг юксак маънавиятини, унинг аёлларга гоят эҳтиром билан қараганини, бошқаларни ҳам шунга даъват қилганини билдиради. Шу боисдан ҳам бу улуг адиб асарлари ҳамиша эътиборни тортади.

¹ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 15-бет.

«САРОБ»НИНГ ҲАЁТИЙ ҚАҲРАМОНЛАРИ

Шарқ адабиёти анъаналарга асосланиши билан Ғарб адабиётидан ажралиб туради. Шаклда ҳам, мазмунда ҳам анъаналар «қолип»ида ҳаракатланиш Шарқ адабиётининг ўзига хослигини белгилайди. Шарқ адабиётида узоқ асрлар мобайнида мавзулар моҳиятан ўзгармагани, аруз шеър тизими ҳукмрон бўлиб келгани, дostonу ғазаллар, рубойи, туюқлар, мухаммас, мусаддас, мустазод кабилар қатъий тартиб, аниқ вазнда ёзилгани анъаналарга оғишмай амал қилинганидан далолат беради. Адабиётдаги анъаналар ҳам аслида мавжуд ҳаёт тартиблари асосида пайдо бўлади. Чунки адабиётда халқнинг ҳаёт тарзи, дунёқароши, диди акс этади. Аммо анъаналар ҳар қанча ҳаётӣ, ҳаққоний бўлмасин, у ўз «қиёфа»сини ўзгартирмай тураверса, қотиб «қолип»га айланади. Негаки бир қолипдаги ҳар қандай шакл муттасил ўзгариб борадиган ҳаёт воқелигини тўла-тўқис ифодалашга имконият бермай қолади. Мазмун ўзига мос шаклда намоён бўлсагина таъсирчанлик касб этади.

Навоий, Бобур даври билан Муқимий, Фурқат замони таққосланса, ҳаётда жиддий ўзгаришлар юз бергани, жумладан, XIX—XX асрда поезд, телеграф каби техника воситалари турмушга жадал кириб келгани маълум бўлади. Аммо адабиёт «манзара»си ҳануз бир жойда тўхтаб қолгандай тургани, унинг анъаналар оғушида эканлиги билинади. Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар кабилар худди бир неча аср аввал яшаб ўтган шоирлар сингари арузда ижод қилгани, уларнинг шеърлари узун ва қисқа ҳижоларнинг маълум тартибда такрорланишига асослангани аниқ кўринади. Табиийки, бу бир хилликни келтириб чиқаради. Бир хиллик эса ҳар қанча чиройли, мазмундор бўлмасин, барибир кишиларни зериктиради. Бир хил манзара ичида қолган кишининг кўнгли

беихтиёр бошқа бир оламни тусаб қолади. Инсон теварак-атроф манзарасига, хонадонидаги буюм, жиҳозлар ёки ўзининг кийим-либосларига эмас, санъат, адабиёт асарларига ҳам шундай муносабатда бўлади. Битта қўшиқ ёки куйни қайта-қайта эшитавериш, у қанчалик таъсирчан, мазмундор, жозибадор бўлмасин, меъдага тегади. Ўша қўшиқ, куй, ҳатто, гашни ҳам келтирадиган бўлиб қолади. Адабиётнинг ҳам бир «қолип»даги асарлардан иборат бўлиши уни зерикарли қилиб қўяди. Шунинг учун Чўлпон: «Навоий, Лutfий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил... Кўнгил бошқа нарса қидирадир»¹ дея XX аср бошларидаги адабиётимиз аҳволидан нолиган. Абдулла Қодирий ҳам адабиётимиз узоқ замонлардан бери анъаналар гирдобидида қолгани боис: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиришга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвешлари», «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз» деган². «Мажбурият ҳис этиш» эҳтиёж, заруриятдан келиб чиқади. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби ижодкорлар асрлар давомида анъаналарга асир бўлиб қолганидан шакли ҳам, мазмуни ҳам ғариблашган адабиётни янгилашга астойдил киришишган.

Адабиётни янгилашга киришган авлоднинг ёрқин намо-яндаси Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» асари билан романчиликка асос солди. Театр томошалари кишилар дунёқара-рашини ўзгартирадиган энг таъсирчан восита эканлигини таъкидлаган Маҳмудхўжа Беҳбудий эса ундан сал аввалроқ дастлабки ўзбек драмаси — «Падаркуш»ни ёзган эди. Фитрат «Абулфайзон» трагедияси билан ўзбек адабиётидаги янги турни юксак даражага кўтарди. Чўлпон гўзал шеърлари билан шеърятни халқ ҳаётига яқинлаштирди. Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор устозларининг адабиётни янгилаш

¹ Чўлпон. Адабиёт надири.— Тошкент: Чўлпон, 1994—58-бет.

² Қодирий А.Ўтган кунлар. Тарихий роман.— Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974—3-бет.

йўлидаги интилишларини дадил давом эттиришди. Улар анъанавий арузда эмас, халқ тилига мос тизим — бармоқда шеърлар ёзишди, ҳикоя, қисса, романларида ҳаёт ҳодисаларининг аниқ манзарасини гавдалантиришди. Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор асарлари шакл ва мазмунининг ўзига хослиги, ҳаётгийлиги билан ўзбек адабиётида кескин янги-ланиш жараёни кечаётганлигини кўрсатди. Айнан уларнинг асарлари туфайли ўзбек адабиётининг манзараси тамоман ўзгарди. Авваллари адабиёт «об-ҳаво»сини анъанавий аруз белгилаган бўлса, Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор каби ижодкорларнинг шеър, дoston, ҳикоя, романлари туфайли унинг қиёфасини янги жанрдаги, янгиша шаклдаги, ҳар бири ўзига хос услубга эга асарлар кўрсатди.

Абдулла Қаҳҳорнинг қатор ҳикоялари ва «Сароб» романи ўзбек адабиётининг шакл ва мазмун жиҳатидан жиддий янги-ланишига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Адибнинг «Ўғри», «Бемор», «Анор» ҳикоялари ҳаётнинг бир парчасини аниқ акс эттирган каби тасаввур беради. Ёзувчининг ушбу ҳикоялари ҳажмининг ихчамлиги, кенг мазмунни қамраб олганлиги, воқеаларининг ҳаётгийлиги, қаҳрамонлари характерининг таъсирчанлиги билан ўзбек адабиётида ўзига хос янгилик эди. Ўзбек адабиётининг шакл ва мазмун жиҳатидан янги-ланишнинг намоён этган мазкур ҳикоялар яратилганига ярим асрдан кўпроқ вақт ўтган бўлса-да, улар ҳозир ҳам ҳеч бир ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Аксинча, улар ҳаёт воқелигининг ҳаққоний манзараси сифатида таассурот уйғотади. Абдулла Қаҳҳор асарлари ҳажман ихчамлиги, қаҳрамонларининг халқона тилда сўзлаши, улар қиёфаси, хатти-ҳаракатларининг аниқ гавдалантирилиши, воқеа кечаётган замон ва маконнинг содда ва лўнда таърифланиши билан ажралиб туради. Ёзувчи асарларидаги ҳар бир деталь муайян маънони ифодалайди. Бошқа бир ижодкор шу маънони шарҳлаш учун бир неча саҳифа бағишлайди. Абдулла Қаҳҳор эса ҳар қандай кенг маънони бир неча сўз ёки жумлага жойлаб қўяди. Масалан, у «Бемор» ҳикоясида камбағаллик, ночорлик ҳолатини: «Сотиболди эртадан кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўрийди; баъзан қўлида

рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳамма ёқ жим, Фақат пашша гинғиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулло, баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо» деб тасвирлайди. Ёзувчи бекорга «пашшалар»нинг «караҳт, нимжон, хира» эканлигига эътибор қаратмайди. У пашшаларнинг бу сифатларини таъкидлаш билан қашшоқликнинг манзарасини аниқ қизиб, ўқувчида ночор қолган одамларнинг аҳволига ачиниб ҳиссини уйғотади.

Абдулла Қаҳҳорнинг воқеалар кечаётган макон ва замон манзара, кўринишини энг характерли деталлар асосида гавдалантириши унинг халқ ҳаётини чуқур билгани, ночор одамлар аҳволини яқиндан ҳис қилганидан далолат беради. Адибнинг «Сароб» романи ҳам давр ва унинг муаммолари тўғрисида батафсил тушунча бериш баробарида, инсоний муносабатларнинг мураккаблиги, инсон қисматининг чигалликлари, кишининг тақдири, истаса-истамаса, бошқаларга бевосита боғлиқлиги ҳақида аниқ тасаввур беради.

«Сароб» ўзбек адабиётидаги дастлабки романлардан бири саналади. Аниқроғи, у Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» ва Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» асаридан кейин яратилган. Албатта, Хусайн Шамснинг «Душман» (1934), «Хуқуқ» (1935) романлари ҳам бор. Аммо бу икки асар замона мафкурасига кўр-кўрона мадҳу сандан иборатлиги, воқеалар ҳаёт ҳақиқати эмас, ҳукмрон сиёсат ғояларига мувофиқ баён этилгани, энг муҳими, бадий ночорлиги боис унутилиб кетган. Ўзбек китобхонлари баҳраманд бўлиб келган Садриддин Айнийнинг «Доҳунда» (1930) ва «Куллар» (1935) романлари ҳам шу даврда ёзилган.

«Сароб» 1934 йилда «Совет адабиёти» журналида босила бошлаган. Орадан уч йил ўтгач, роман китоб ҳолида нашр этилган. Бу пайтда Абдулла Қаҳҳор ўттиз ёшда эди. Атоқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов «Абдулла Қаҳҳор 1930 йили, яъни 23 ёшида «Сароб» романини ёза бошлади, уни 1934 йили тугатди» дейди¹.

¹ XX аср ўзбек адабиёти тарихи.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1999.—267-бет.

«Сароб» романи узоқ давр муҳокама, мунозараларга сабаб бўлган. Бу жиҳатдан у билан Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романинигина бир қаторга қўйиш мумкин. Албатта, Ойбекнинг «Қутлуғ қон», «Навоий» романларига ҳам танқид «тош»лари отилган. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи эса бир неча ўн йил тақиқлаб қўйилган. Аммо Ойбекнинг асарлари ҳам, «Кеча ва кундуз» ҳам «Сароб» сингари уч марта қайта ишланиб, қисқартириб, қўшимча боблар киритилиб, «тузатилмаган». «Кеча ва кундуз», «Қутлуғ қон», «Навоий» дастлаб қандай яратилган бўлса, кейинчалик ҳам жиддий ўзгартиришларсиз нашр қилинган.

«Ўтган кунлар» ва «Сароб» узоқ йиллар мунозаралар марказида бўлганлиги билан ҳам бир-бирига ўхшайди. Абдулла Қодирий асарига ҳам у босилиб чиқиши билан туҳмат «тош»лари отилган. «Ўтган кунлар» сабаб ёзувчига ёғдирилган маломатлар бир неча китоб шаклида босилиб чиққан. Биринчи ўзбек романини танқид қилиш XX аср 50-йилларнинг охиригача давом этган. Аммо «Ўтган кунлар» реалистик асарми ёки у романтик услубга мансубми, деган мунозаралар 70-йилларда ҳам давом этган. Тирноқ остидан кир қидирадиганлар ўшандан кейин ҳам «Ўтган кунлар» баҳона адибни русларга қарши кайфиятда бўлганликда, шўро тузумига хайрихоҳ бўлмаганликда айблашаверишган.

«Сароб» ва «Ўтган кунлар» танқид «тўп»ига тутилишда «қисматдош» бўлса-да, улар мавзуси жиҳатидан ҳам, ҳаётни бадиий акс эттириши жиҳатидан ҳам бир-биридан тамоман фарқ қилади. Биринчи ўзбек романи тарихий мавзудаги асар бўлса, «Сароб»да замонавий ҳаёт акс эттирилган. «Ўтган кунлар»да рус босқини арафасидаги Туркистондаги аҳвол ҳақида ҳикоя қилинса, Абдулла Қаҳҳорнинг илк романида шиддат билан қад ростлаётган шўро сиёсати одамлар онгу тафаккури, дунёқарашини қанчалик алғов-далғов қилиб ташлагани кўрсатилган.

Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди, айниқса, унинг «Ўтган кунлар» романи доимо адабиётшуносларнинг диққат марказида бўлган. Жумладан, Матёқуб Қўшжоновнинг «Қодирий — эркисизлик қурбони», Умарали Норматовнинг «Қодирий боғи», Баҳодир Каримовнинг «Абдулла Қодирий» китобларида адибнинг аччиқ қисмати, «Ўтган кунлар» устига ёғдирилган танқид «тош»лари тўғрисида атрофлича маълумот берилган.

Лекин биринчи ўзбек романи яратилиб, у турли баҳомунозаралар марказига айланганида у хусусда Фитратдек шломанинг, Чўлпондек улуғ шоир, адабиёт фидойисининг бирор жиддий фикр билдирмагани ажаблантиради. Ваҳоланки, Фитрат «Адабиёт қоидалари»ни ёзиб, сўз санъатининг ижтимоий аҳамияти, ундаги жанрлар ҳақида мушоҳада юритган. Чўлпонни «буржуа шоири», «мафкуриси бузуқ», «Октябрь инқилобини тушунмаган овсар» деб танқид қилишаётганда, Абдулла Қодирий бу тўхмат ва таъналарни инкор этиб, Чўлпон «чечаклар ундирмоқчи» бўлган чин шоир дея ёқлаб чиққан. Эҳтимол, Фитрат ва Чўлпон «Ўтган кунлар» романи ҳеч қандай тавсияга муҳтож эмаслиги, у адабиётнинг асл асари сифатида ҳар қандай тўхматни синдириб ташлашини билгани боис жим туришни маъқул кўришгандир. Балки бу икки улуғ сиймо ҳасадгўй, шуҳратпарастларнинг ҳам хусури қонсин, «Ўтган кунлар» сабаб, улар ҳам тарихда ўз номини қолдирсин, деган ўй билан андиша қилишгандир. Ким билсин, яна бошқа сабаблари ҳам бўлгандир. Лекин нима бўлганида ҳам «Ҳозирда бизга бирдан-бир лозим бўлгон нарса — адабиёт, адабиёт, адабиёт»¹ деган Чўлпоннинг илк ўзбек романини олқишламагани кишини ажаблантиради. Ваҳоланки, у: «Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб тургон вужудимизга, танимизга сув-ҳаво не қадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимизга ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса — миллат яшар... Энди, эй қардошлар! Адабиёт ўқуйлик. Адиблар етишдирайлук, «адабиёт кечалари» ясайлук. Руҳ, ҳис, туйғу, фикр, онг ва ўй олайлук, билайлук. Агарда «баёз» ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инқирозий бўлурмиз. Юрагимиз кундан-кун тошдан ҳам қаттиғ бўлур. Юракни эритайлук, руҳ берайлук, инқироз бўлмайлук» дея куйинган.

Аммо Фитрат ва Чўлпон «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларини ёқлаб чиқмаган. Улар «Сароб» тўғрисида ҳам бирор мулоҳаза билдиришмаган. Абдулла Қаҳҳорнинг бу илк романи юқорида қайд қилинганидек, 1934 йили «Совет адабиёти» журналида босилган. Афсуски, Абдулла Қодирий

¹ Чўлпон. Адабиёт надири: (Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар).—Тошкент: Чўлпон, 1994.—37-бет.

ҳам, ёш адибнинг дастлабки йирик асари тўғрисида матбуотда фикр билдириб, уни қўллаб-қувватламаган. Ваҳоланки, улар «Сароб» сингари салмоқли асарларга ўзбек адабиёти муҳтож эканлигини, янги давр кишиларининг айна шундай романга эҳтиёжи борлигини, қолаверса, йирик асар яратиш машаққатларини жуда яхши билишган. Эҳтимол, уларга замоннинг таҳликалари, турли тазйиқларнинг авж олгани бунга имкон бермагандир.

Ойбек, Фафур Фулом Абдулла Қаҳҳор билан бир пайтда адабиётга кириб келишган. Улар ёш жиҳатидан ҳам деярли тенгдош, ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан ҳам айтарли фарқ сезилмайди. Ойбек «Сароб» босилиб чиққанидан кейин «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласини ёзган. У китоб ҳолида 1936 йилда нашр этилган. Аммо Ойбек «Сароб» романи тўғрисидаги мулоҳазаларини баён этиб, матбуотда чиқармаган. Фафур Фулом ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг бу илк романи тўғрисида бирор фикр айтмаган. Ваҳоланки, Ойбек, Фафур Фулом ҳам худди Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари адабиёт тарихи тўғрисида, адабий жараёндаги муаммолар хусусида талайгина мақолалар ёзишган. Шундай экан, уларнинг замонавий ҳаёт ҳақидаги, зиёлилар тўғрисидаги дастлабки ўзбек романига муносабат билдирмагани кишини турли ўйларга олиб боради. Балки улар «Сароб» романини ўқишмагандир. Лекин бу ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Чунки у йилларда газета-журналлар, китоблар у қадар кўп бўлмаган. 1926—1937 йиллар оралиғида Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён», Ҳусайн Шамснинг «Душман» ва «Ҳуқуқ», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» ва Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романлари — ўн йилдан кўпроқ вақт ичида бор-йўғи олти роман босилиб чиққан. Бундан ташқари, у замонларда худди ҳозиргидай, беихтиёр диққатни жалб қиладиган ахборот «бўрони» ҳам, вақтни «ўғирлайди»ган эрмак сериалларни узлуксиз намоиш этадиган телевидение ҳам бўлмаган. Ойбек, Фафур Фулом ва сафдошлари 30-йиллар қатағонлари барҳам топиб, ижтимоий, адабий ҳаётда муайян ижобий ўзгаришлар бошланган кезларда ҳам «Сароб» романи тўғрисидаги мулоҳазаларини маълум қилмаган.

Аммо Абдулла Қаҳҳорнинг Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийдек устозлари, Ойбек, Фафур Фулом сингари сафдошлари «Сароб» тўғрисида сукут сақлашган бўлса-да, у доим баҳсу мунозаралар марказида турган. Айримлар уни ижобий баҳолашган. Баъзилар эса миллатчиликни ёқлайдиган, шўро сиёсатини қоралайдиган асар, дея танқид қилишган. «Сароб» романи кенг жамоатчиликка жалб қилинган ҳолда, матбуот саҳифаларида узоқ муҳокама қилинган. Ёзувчини ёқтирмайдиганлар асар ва унинг қаҳрамонларини унга қарши калтакка айлантириб олишган. «Сароб»ни танқид қилганлар орасида адибнинг талантига ҳасад қилганлар ҳам, улуғ ёзувчига «шўро сиёсатини ёқлаган» дея ташланиб, ҳаммага танилишни истаган шуҳратпарастлар ҳам бўлган...

Асл санъат асарлари ҳамиша сирли бўлади. Улар ҳар кимга ҳар хил кўринади. «Сароб» ҳам худди «Ўтган кунлар», «Кеча ва кундуз» сингари санъаткорона маҳорат билан яратилгани боис кишиларга турлича таъсир қилгани. «Сароб»нинг кескин баҳс-мунозараларга сабаб бўлгани унинг анчагина маънодорлигидан далолат беради.

«Сароб» романи: «Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб, аста тортиши нарёқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди: эшик оёгининг учига тегиб қопчигандан сўнг четланиб, ичкаридан чиққан йигитга йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таасуф билдириб, афв сўради.

Кийимидан йигит кўпроқ студентга ўхшар эди. У эшик ёнида паришон турган қизга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб, залнинг тўрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин ўнғайсизлана-ўнғайсизлана унинг орқасидан кетди» деб бошланади¹.

Ёзувчи қизнинг кимлигини, унинг исмини маълум қилмайди. Кийимидан талабага ўхшаб кетадиган йигитга ҳам шундай муносабатда бўлади. Эшиқдан ичкарига кирмоқчи қиз ва эшиқдан ташқари чиқмоқчи йигит — романнинг асосий қаҳрамонлари. Қиз билан йигит ҳам ҳадиксираб, ҳам

¹ Қаҳҳор А. Сароб: Роман.—Тошкент: «Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1995.—5-бет.

ички интиқлик билан бир-бирига интилиб танишадилар. Қизнинг исми — Мунис, йигитнинг исми—Саидий. Адиб уларнинг портрети — ташқи қиёфаси билан таништириб ўтирмасдан, қизнинг ҳам, йигитнинг ҳам учрашув чоғидаги ҳаяжонли ҳолатларини тавсифлаш билан чекланади. Раҳимжон Саидийга илк бор дуч келган Муниснинг ҳолатини: Бу қиз учун шу уйга кириб, ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқилмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди. Саидий афв сўрагандан кейингина кўзи очилди; шундан сўнг худди биров: «Э, ўл-а, шунақа, чиройли йигитни кўрсанг, юрагинг тутдай тўкилади» деб таъна қилаётгандай қизариб, орқасига қайтди» деб баён этилади¹. Саидийнинг аҳволи ҳам айнан шундай. Яъни: «Саидий эса ундан нима умидвор эканини ўзи ҳам билмас, аммо унинг умид қилган нарсанигина эмас, бутун оламини бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Вужуди мўъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаётга чақириб турган шу қизга ҳамдарад бўлиш учун ҳамма нарсага тайёр эди... Қизнинг лаб тишлаб, бош чайқаш икун олдидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан бирортасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, кутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди».

Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»да Кумушнинг, «Меҳробдан чаён»да Раънонинг портретини батафсил тасвирлаб, ўқувчи кўз олдида уларнинг гўзал қиёфасини гавдалантиради. У бу қаҳрамонлари билан таништиришни уларнинг портретини тасвирлаб кўрсатишдан бошлайди. Абдулла Қаҳҳор эса қаҳрамонлари билан таништиришда ўзига хос йўлдан боради. У Муниснинг чиройли эканлигини портрети орқали эмас, унинг Саидийни қанчалик мафтун этгани орқали таъкидлайди: «Қиз хайрлашиб, автобусга чиққанида худди бир зарур гапи бўлиб, унутгандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус кўздан йўқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб, қараб қолди, автобус кўздан йўқолгандан сўнг дўпписини

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 6-бет.

кўтариб, қичишмаса ҳам, бошининг орқасини қашиди... Саидий худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб, ўйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий ўзича, «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради»¹.

Саидий Муниسخон билан учрашгач, худди Отабек Кумушга сирли ариқ бўйида дуч келгани сингари ғоят мутаассир бўлади. Аммо у «Ўтган кунлар» қаҳрамони сингари не қиларини билмай изтироб чекиб эзилмайди. Чунки у Отабекдан кўра кенгроқ имкониятга эга эди. Яъни Саидий Мунис билан гаплашган, унинг университетда ўқиш истагида эканлигидан хабардор бўлган эди. У Отабек сингари «муслмонобод» замонда эмас, бўлак бир даврда яшарди. Шунинг учун «Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсам, «ҳамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учун ҳам қайтар эдим» дейди. Чунки Саидийнинг кўзига Муниسخон барча одамлардан бўлакча яратилган каби кўринади.

Абдулла Қодирий Кумуш ва Раънонинг портретини турли ўринларда ўзи ҳам маҳлиёдай батафсил тасвирлайди. Абдулла Қаҳҳор эса: «Саидий Муниسخонни ўзининг кўзидай эҳтиёт қилар, унга бор-йўғини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди» дейиш билан чекланади². Кўз эса инсоннинг энг нозик аъзоларидан бири саналади. У чангнинг биргина заррасидан озорланиб оғрийди. Биргина киприк қайрилса ҳам кўзга оғриқ киради. Шунинг учун ҳамма вужудининг бошқа аъзоларидан ҳам кўра кўзини эҳтиёт қилишга уринади. Саидий Муниسخонга шундай муносабатда бўлади. Чунки у Саидийнинг кўзига гўзаллик тимсоли бўлиб туюлади. Бунга табиийки, Муниснинг чиройли ҳусни сабаб. Шунинг учун Саидий унга: «Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса, телбалик бўлади, Муниسخон. Сен олам борича яшайсан» дейди³.

Француз адиби Стендаль «Ҳусн севгининг пайдо бўлишида пешлавҳа каби зарурдир» дейди⁴. Отабек ҳам Кумуш-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 8-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 26-бет.

³ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 28-бет.

⁴ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф.—Тошкент: «Янги аср авлоди», 2002. —351-бет.

ни у жуда хусндор бўлгани сабаб, бир кўришда севиб қолади. Юсуфбек ҳожи Ҳасаналидан: «Бизга келин бўлмишни гўзал, дедингми?» деб сўраганида, у: «Илоҳи Отабек саломат кутулсин, муҳаббат қўйганича бор» дейди¹. Кумуш ғоят хусндор бўлгани боис бир кулиб қараши билан Отабекни тоғдай босиб ётган «ота-она орзуси»ни ағдариб ташлайди. «Ситамгар пари ўзининг сеҳрли кўзлари билан Отабекка яна бир кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу кулиш билан ўз сеҳрининг қайси даражаларда кучли бўлганини сўзлаб, фахрланар эди» дейди ёзувчи². Раъно ҳам «ёлғиз Қўқондаги-на эмас, умуман, Фарғонанинг куйларга қўшилиб мақтала-турган гўзалларидан» бўлгани боис «Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўради»³.

Киши қалбида севги, муҳаббат ҳиссининг пайдо бўлишига аввало хусн сабаб бўлади. Шундай эканлиги халқ достонларида ҳам таърифланади. «Хамса» қаҳрамонлари ўртасидаги ишқ-муҳаббат ҳам маъшуқанинг хусни туфайли пайдо бўлади. Навоий Фарҳоднинг отаси хазинасидаги сандиқни очиб, кўзгуга қараганида паричеҳра қизлар ичида гўё бир ойдек, йўқ-йўқ, дунёни ёритиб турган моҳпайкардек гўзални кўриб, худди ўқ еган ов каби нола чекиб, ҳушдан кетгани ва бир кеча-кундуз ўзига келмаганини таърифлайди.

Саидийнинг Муниسخонга боғланиб қолишига ҳам даставвал унинг чиройи сабаб бўлади. Муниسخоннинг у билан бирга дарс тайёрлаши, уйига таклиф қилиши, йигит ижарада турадиган хонадонга боришига Саидийнинг гап-сўзигина эмас, унинг кўркем кўриниши ҳам ўз таъсирини ўтказган. Муниسخон Саидий билан илк бор кўришганида унга худди биров: «Э ўл-а, шунақа, чиройли йигитни кўрсанг, юрагинг тутдай тўкилади» деб таъна қилаётгандай қизариб орқасига қарайди.

Абдулла Қаҳҳор Муниسخоннинг «кўздай эҳтиёт қилиш»га муносиб хусндор эканини, Саидийнинг «чиройли йигит»лигини уларнинг бўй-басти, ранг-туси, ҳаракатларини батафсил тасвирлаш орқали таърифламайди. Абдулла Қодирий, Ойбек эса Абдулла Қаҳҳордан фарқли тарзда албатта

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 89-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 145-бет.

³ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 85-бет.

асосий қаҳрамонларнинг портретини анча кенг баён этади. «Ўтган кунлар», «Кутлуг қон», «Навой» романларида деярли барча персонажларнинг портрети берилиб, уларнинг бўйи, юз-қўзи чизиб берилади. «Сароб»да бирор-бир ўринда ёзувчи Мунисхон гўзал, чиройли демайди. Аммо «Саидийнинг бошқа қизлар билан сўзлашганини кўрса, чеҳраси бузилар эди» дейди. «Чеҳра» сўзи эса чиройлилиқни «юз», «бет» сўзларига қараганда ортиқроқ ифодалайди. Саидийнинг ўзи ёқтирмайдиган кишилар билан муомала қилганда «асабий касалдай афтини буриштириши» таъкидланади. Ёзувчи Мунисхонга нисбатан доимо «чеҳра» сўзини қўллагани ҳолда, Саидий қиёфасидаги ўзгаришларни таърифлашда «афт»дан фойдаланади. Бу билан унинг қиёфа, кўринишида ҳам кишида нохуш таассурот қолдирадиган аллақандай биқиклик борлигига ишора қилади. Кишининг феълидаги торлик унинг ташқи қиёфасига ҳам қалқиб чиқади. Саидий анча-мунча одамни хуш кўрмайди. Бадавлат оиладан бўлган бу йигит, айниқса, камбағал кишиларни унча хуш кўрмайди. Камбағалдан чиққанлар у билан ўзини тенг тутиб, бемалол муомала қилса, чидолмай афтини буриштиради. У ҳамхўжраси Эҳсонга нисбатан ҳам шундай муносабатда бўлади. Чунки Эҳсоннинг отаси ҳар куни кечқурун кўчалардаги чироқларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрган»¹. Саидийнинг отаси эса, бой-бадавлат. У «машина» босқон, машина дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи бўлиб, анчагина темирчиларни тўплаган, бу ишга талай сармоя ҳам харжлаган, лекин иш бошланмасдан синиб, ер билан яксон бўлиб, ўзини осган». Саидий шунинг учун камбағаллардан чиққан Эҳсон ва унинг Павел Шафрин, Шариф каби дўстларини кўрганида «худди буюрган овқати ёқмаган касалдай афтини буриштиради, уйнинг у ёқ-бу ёғига қарайди». Саидий романининг асосий қаҳрамони саналади. Асардаги барча воқеалар марказида у туради. Саидий бой-бадавлат, амалдор одамларга алоҳида эҳтиром билан муносабатда бўлади, бошқаларга эса жиркангандай қарайди. Романда Эҳсон, Шафрин, Шариф кабилар Саидийнинг кимлигини билолмагани, Саидий суянган кишилар манфаатпараст худбин кимсалар экан-

¹ Қаҳҳор А.Сароб. Роман. 8-бет.

лиги, саробга интилган Саидий охир-оқибатда ҳалокатга учрагани ҳаққоний акс эттирилади.

Ҳаётда ҳар ким экканини ўради. Шариф, Эҳсон, Шафрин Саидийнинг улардан ўзини тортиши, ёқтирмаслигини пайқашади. Ҳатто, унинг бу феълени ўзига очиқ айтишади. Дўсти Эҳсон Саидийга: «Сизнинг ёмон одатингиз бор, одамга қўшилмайсиз. Ҳатто, Шарифдай бир хушфеъл, қўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз», дейди.

Абдулла Қаҳҳор Саидий образида одамларни тоифаларга ажратадиган, ўзидан қуйидагиларга беписандлик билан қарайдиган кишиларнинг таъсирчан тимсолини гавдалантирган. Худбинлик Саидийнинг қон-қонига сингиб кетган. У ҳаммадан алоҳида ажралиб туришни, бошқалар унинг измида бўлишини истайди. Шунинг учун у Мунисхон билан танишгач: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам» деб хаёл қилади. Саидийнинг оламшумул адиб бўлиб, шон-шухратга эришиш тўғрисидаги ҳавойи хаёллари ҳам унинг ниҳоятда худбинлигини, ҳар қандай қилиб бўлса-да, бошқалардан баландроқ туриш пайида бўлишини билдиради. Ёзувчи Саидийнинг худбинлигини кўрсатиш мақсадида унинг қуйидаги ҳолатини келтиради: «Саидий баъзан кечалари кўрпада уйгоқ ётиб, туш кўради. У оламшумул ёзувчи: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир устунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу сергавго, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўглаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўт-ўланлар ва уларнинг орасида илонизи бўлиб оққан, қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасидан ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради... Саидий шу қадар кўп хаёл сураб ва бу манзараларни тасаввур қилар эдики, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келган

жойидай кўз олдида турар эди»¹. Албатта, Саидийни ширин хаёлларга боргани, оламшумул адиб бўлиш-у, бой-баданлатга айланиш ҳақида орзу қилгани учун айблаб бўлмайди. Саидий орзу қилган бу нарсалар бошқаларнинг ҳам хаёлидан ўтиши мумкин. Аммо Саидийнинг хаёлидан имонли, диёнатли киши ҳазар қиладиган ўйлар ҳам ўтиб туради. Унинг кўнглидан мана бундай ўйлар кечади: «Саидий ўзининг «хунук бўлса ҳам, истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Домла шу тўғрида гапирганда, Саидийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қўшиб бўлганидан сўнг кўп турмай ўладигандай кўринар эди. Ер-сув, неча авлоднинг қўшимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзининг «Боғи эрам»и билан Саидийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пўстлоғига етган зарардан тортиб ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қилар ва кўнглига ғашлик солар эди»². Юраги кир, «ҳамма нарса менга тегишли, фақат ўзимники бўлсин», деган кимсагина шундай ўйлайди, теварак-атрофга шундай қарайди. Саидий «оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб неки кўзга кўринса, ҳаммаси ўзиники бўлишини истайди. Шунинг учун у ҳовлисидаги бирон дарахтнинг пўстлоғига зарар етишидан ҳам, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишидан ҳам озор чекади, дили ғаш бўлади. Чунки у атрофига томоша қилиш, кузатиш мақсадида назар ташламайди. Тўғрироғи, унинг худбинлиги бундай қилишига тўсқинлик қиладди. Саидий ҳар бир нарсага фақат манфаат, фойда кўриш мақсадида қарайди. У опасидан бирор-бир фойда топишига кўзи етмайди. Шунинг учун касалманд, эри томонидан таққирланиб ҳайдалган опасига унчалик ачинмайди. Унинг тақдирига бефарқ қарайди. Опасидан фойда ололмаслиги, аксинча унинг ўзи кўмакка муҳтож бўлиб қолганини пайқгани учун имкони борича ундан ўзини олиб қочади.

Феъл-атвори, дунёқараши, интилиши ўхшаш кишилар тезда бир-бирига яқинлашади. Саидий ҳам ўзига ўхшаш хубдинлар билан топишиб олади. У ёқтирган кишиларнинг бар-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 127-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 126-бет.

часи худбин. Саидийнинг поччаси Муҳаммадражаб ҳам, севган қизи Мунисхон ҳам, Муродхўжа домла ва унинг хонадо-нидагилар ҳам манфаатпараст. Бундай кишилар дастлаб ораларидан қил ўтмас қадрдон бўлишади. Кейинчалик уларнинг ўртасидан олов чиқади. Чунки дунёпарастлар ҳар қандай пайтда ҳам фақат ўз манфаатини кўзлайди. «Сароб» романида адиб манфаатпараст кишилар ўртасидаги муносабатлар нақадар жирканч бўлишини Саидий ва унинг атрофидагилар ўртасидаги муносабатларда ҳаққоний гавадантиради. Поччаси ҳам, қайногаси, қайнонаси ҳам, Мунисхон ҳам Саидийга манфаатдор бўлиш истагида ёндашади. Саидий фойда бериб турган пайтда улар унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатишади. Аксинча бўлганида ундан юз ўгиришади. Саидий муаллимлик қилиб, кўп пул топиб турган пайтида поччаси Муҳаммадражаб унга «кўтара мол оладиган харидорга қилгандай муомала қилади: овқатнинг яхшиси Саидийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди». Мунисхонга ҳам Саидий «ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунадиган ва киши қандай кайфиятда бўлса, шунга муносиб муомала қиладиган» бўлгани учун маъқул келади».

Феълда худбинлик устун кишилар теварак-атрофидаги ҳодисаларга бефарқ қарамаслиги билан ажралиб туради. Улар муносабатларини очиқ-ошкора сездирмаса-да, юз бераётган ҳар бир воқеани жуда эҳтиётлик билан ўзларича таҳлил қилишади. Саидий ҳам рўй бераётган ўзгаришларга бефарқ эмас. Абдулла Қаҳҳор Саидий характерининг бу жиҳатларини унинг ер ислоҳоти туфайли қишлоқларга бориши муносабати билан боғлиқ воқеаларда кўрсатади.

Адиб Саидий образини яратар экан, худбин кишиларнинг анча уқувли, қобилиятли бўлишига ҳам эътибор қаратади. Саидий шеърлар, ҳикоялар ёзади. Матбуотда босилиб чиққан баъзи ҳикоялари унинг истеъдодидан дарак беради. Шунинг учун Саидийни ўз ёнига тортмоқчи, даврасига қўшмоқчи бўлганлар пайдо бўлади. Саидий Мунисхон сабаб, Салимхоннинг даврасига қўшилади. Салимхоннинг давradoшлари дунёқарашини Саидийга маъқул келади. Ундан ҳам муҳими, Саидий Мунисхонга яқинроқ бўлишни истади. Афсуски, Салимхон синглиси Мунисхонни ўзининг давradoши Мухторхонга беради. Саидий Мунисхонни шу қадар

яхши кўрадики, унинг «одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда туришини» ҳам хаёлига келтиролмайди. Мунисхон Саидий учун бамисоли пари, сирли хилқат бўлиб туюлади. Саидий Мунисхон яшайдиган ҳовли ичкарасини тасаввурига ҳам сигдиролмайди. Саидийнинг бу ҳолати романда қуйидагича кўрсатилади: «... ичкарини сира кўз олди-га келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнигина кўрар эди. Ким билади, бу туманликнинг ичида қандай сирлар бор?! Мунисхон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар»¹.

Саидий ҳар қанча ақлли, ўз манфаатини ҳамма нарсдан устун қўядиган пишиқ, пухта бўлмасин, у ҳам муҳаббат олдида ожиз қолади. Шу боисдан у Мунисхонни бир неча марта ҳовлиси олди-гача кузатиб қўйган бўлса-да, унинг «одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда туришини» тасаввур қилолмайди. Киши севган кишисини бошқалардан тамоман бўлакча хилқат деб ўйлайди. Шунинг учун улуғ ҳинд адиби Рабиндранат Тагор: «Севувчи қалб ўз муҳаббатини ўзи англади, демак, қалб шу муҳаббатини ифодалаб (ёки уни реал бир нарсага айлантириб), бир дақиқада бор нарсаларини—ақл, жон, бойликларини харж қилиб ташлайди» дейди². Саидий Мунисхонни бир кўрганда севиб қолгани учун унга «бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатга тушади».

Абдулла Қодирий ҳам «Ўтган кунлар» романида Отабек, Кумуш образларида муҳаббатнинг қалбда бир лаҳзада инқилобий ўзгариш ясагини кўрсатади. Адиб муҳаббатни Ҳасанали тилидан «юрак жавҳари» деб таърифлайди. Романнинг марғуб қаҳрамонларидан яна бири Зиё шоҳичи эса: «Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладиган дурри бебаҳодир» деб таъкидлайди³.

«Сароб»даги воқеалардан Саидий билан Мунисхон ўртасида ҳам шундай «дурри бебаҳо» пайдо бўлгани, аммо бу «юрак жавҳари» уларнинг худбинлиги туфайли ботқоққа

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 23-бет.

² Тагор Р. Асарлар. 8 томлик. 8—том.—Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. —297-бет.

³ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 43-бет.

ташлаб юборилгани аёнлашади. Саидий ичиб маст бўлган кезларида ичидаги алам, изтиробни енгиш учун: «Муҳаббат нима? Ҳайвоний хоҳиш, лекин яланғоч ўзи эмас, ҳисдан гуллар ясаб безалган. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли, никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли» дейишда маъно йўқ» дея ўзига ўзи тасалли беради¹.

Саидий Мунистонга қанчалик интилса, у ўзини шунчалик баланд олади. Чунки Мунистон — бой-бадавлат кишининг эрка қизи. Бир пайтлар «Мунистон ҳар замон отаси билан извошга тушиб, ўзларининг магазинларига борарди. Узундан-узун кетган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук таққан бармоғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб, магазинга боришини соғинар эди». Мунистон такаббур бўлиб ўсгани учун ҳам: «Саидий менинг қўлимда бир зувала хамир, тиласам, кулча қиламан, тиласам — бўғирсоқ» деб ўйлайди. Саидий худбин бўлгани учун ҳам тақдир уни шундай такаббур қизга дуч қилади. Мунистон эридан ёлчимай азобланиб юрганида ҳам такаббурлигича қолади. Ёзувчи худбинлик, такаббурлик инсонни фожиага элтишини Мунистон қисматида ҳам кўрсатади. Мунистон ўзини отишдан олдин: «Бу кунгача кўз ёши тўқдим. Барибир бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда домангир бўлмасин, демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулоғимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунистон туққан оналар болаларини тириклай кўминлар. Олам тўла бахт, фақат мен бахтсиз эдим» дея хат ёзиб қолдиради. Бу ғоят мағрур Мунистоннинг ич-ичидан эзилиб, изтироб, алам билан яшаганидан далолат беради.

«Сароб»нинг асосий қаҳрамонлари: Саидий ҳам, Мунистон ҳам, Муродхўжа домла ва унинг хотини, қизи ҳам манфаатпарастлиги, худбинлиги билан диққатни жалб этади.

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 116-бет.

Ёзувчи уларнинг ўй-кечинмаси, хатти-ҳаракатини ҳаққоний гавдалантиради. Бу қаҳрамонлар гарчи бир-биридан қиёфа, кўриниши, хатти-ҳаракатлари, тушунча, дунёқарани жиҳатидан фарқ қилса-да, манфаатпарастлиги уларни бириктириб туради. Саидий Муниҳоннинг акаси даврадошлари билан қадрдонлашишга ҳаракат қилади. Муродхўжа домла ҳам шу давра фаолларидан эди. Аммо даврадошларнинг ҳар бири ўз манфаатини ўйлагани боис улар ҳалокатга учрайди. Саидий, Муродхўжа домла, Салимхон ва уларнинг даврадошлари шўро тузумига қарши бўлишса-да, аммо Абдулла Қодирий қаҳрамони Юсуфбек ҳожи айтганидай «манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси» эмас эди¹. Саидийнинг даврадошлари халқ манфаатини эмас, ўзларининг шўро ҳукумати олиб қўйган бойлигини ўйлайди. Саидий фойдаси, манфаатини ўйлагани боис Сораҳонга уйланади. Саидий «Сораҳон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ... Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам истараси совуқ бўлади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зўр» деб ўзига ўзи тасалли беради. Чунки Саидий бу хунук қизнинг отаси Муродхўжа домланинг мол-давлатига меросхўр бўлишни режалаштиради: «Саидий Сораҳонга эр бўлишига кўника бошлади, энди бўлажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини қўлимга топширади», деб билуви керак эди.

Саидийнинг муҳаббат туйғулари ҳам унинг худбинлиги, шуҳратпарастлиги билан чамбарчас боғланиб кетган. Бу хусусда романда: «Саидийни факультетга парчинлаган катта миҳ — Муниҳон. Факультет — Муниҳон билан икковининг орасидаги тагсиз чоғга тушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон бўлса, ундан кўра яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир кўприк барпо бўлади. Саидий Муниҳоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шуҳрат, обрў, пул кўпригидан ўтади. Бу кўприкдан ўтганида Муниҳон таъзим қилиб қарши олиши муқаррар. У илгари Муниҳонга бўлган муносабатини ишққа доир, дегани кўрқар эди, чунки бояги муваққат кўприк бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жинси битар

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 326-бет.

эди. Бу янги кўприк эса то Саидий ёки Мунисхон ўлмагун-
ча бузилмас эди»¹ дейилади.

Саидий худбин бўлгани, бошқалар билан чиқишиб кет-
толмагани боис ижодий муваффақиятга эришолмайди. Уни
катта умидлар билан ичкуёв қилган Муродхўжа домланинг
ҳам режаси амалга ошмайди. Чунки у ҳам Саидий қаби
худбин, шуҳратпараст. Ёзувчи Муродхўжа домланинг бу жи-
ҳатини унинг Саидий билан илк дуч келган пайтини тас-
вирлаш орқали кўрсатади: «Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк
мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши
кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига
тушиб турар, кичкина дўпписи қошлай олмаган тепакал боши
ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшуғидай ялти-
рар эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирла-
тарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмасди, ҳурматига
ўрнидан туриб, девор остига қисилиб турган Саидийга қара-
мади ҳам»².

Улуғ рус адиби Ф.Достоевский: «Одамнинг афтидаги
оддий ўзгаришни кечиролмаймиз, худо билади, унинг ба-
шараси нимадан ўзгарди экан!» дейди³. «Сароб» қахрамони
Саидий ўзи ёқтирмаган кишилар билан ҳам ҳеч қачон му-
нозара қилмайди, талашиб-тортишмайди. У дўсти Эҳсонни,
Павел Шафринни, Муродхўжа домланинг хотинини унча-
лик хуш кўрмаса-да, уларга асло тескари гапирмайди. Агар
улар билан гаплашгиси келмаса, ниманидир баҳона қилиб
узоқлашади ёки саволларини эшитмаганга олиб, жавоб бер-
майди. Чунки Саидий бошқалар билан ўқимишли, мадани-
ятли кишиларга хос мулойим, беозор муомалада бўлишга
ҳаракат қилади. Ҳеч кимга кескин қарши чиқиб, муноса-
батларини буткул узиб юбормай «киши қандай кайфиятда
бўлса, шунга муносиб муомала қилади». Шундай бўлса-да,
у одамлар орасида ортиқча одам бўлиб қолади. Ундан Эҳсон,
Шафрин сингари дўстлари узоқлашади. Саидийни қайнота-

¹ Қахҳор А. Сароб. Роман. 77-бет.

² Қахҳор А. Сароб. Роман. 50-бет.

³ Достоевский Ф.М. Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар. Тўрт қисм-
дан иборат. Роман. Ҳабиба Зиёхонова тарж. —Тошкент, Бадиий адабиёт
нашриёти, 1966. —147-бет.

қайнонаси ҳам ёмон кўриб қолади. Бунинг сабаби нимади? Сабаби шундаки, Саидий ўзини беозор кўрсатишга ҳар қанча уринмасин, бошқалар унинг юз-кўзидаги норозилик ифодасини албатта пайқайди. Саидийнинг «асабий касалдай афтини буриштириши» бошқаларга аччиқ ҳақорат сўзлардан ҳам баттарроқ таъсир қилади. Инсоннинг қалбидаги кечинма, кайфият унинг ташқи қиёфаси, юзига беихтиёр қалқиб чиқади. Саидийнинг бошқаларга самимий муносабатда бўла олмаслиги унга нисбатан ҳам шундай қарашларни келтириб чиқарган. Раҳимжон Саидийнинг манфаатпараст, худбинлар муҳитига тушиб қолиши ҳам, унинг такаббур Муниҳонга дуч келиши ҳам бевосита унинг феъл-атвори билан боғланган. «Сароб»да адиб Саидийнинг кечинмаларини жуда таъсирчан ифодалаган. Ёзувчи худбин кишилар дарҳол бошқалар эътиборини тортишини ишонарли гавдалантирган. Ф. Достоевский «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» романида қаҳрамонлардан бирининг ҳолатини таърифларкан, «ундаги худбинликнинг ўзи ҳам қандайдир жозибадор эди» дейди¹.

Абдулла Қаҳҳор ҳам Саидий «қандайдир жозибадор» бўлгани боис Салимхон, Муродхўжа домла сингари давлатманд киборларнинг даврадошига айланганини кўрсатади.

Хотин-қизлар худди эркаклар каби давлат раҳбари, мамлакат мудофаа вазири, ташқи ишлар вазири бўлган, кўча-кўйда бемалол, эркин, очик-сочик юрган ХХI асрда айрим ўқувчилар «Сароб»нинг илк саҳифасидаги: «Бу қиз учун шу уйга кириб, ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқилмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди» ёки «Саидий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу — ўзининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир четини кўтариб кўришди-да, кўзига ёш олди» каби ўринлар маъносини аниқ-равшан илғамаслиги мумкин. Чунки хотин-қизларнинг паранжи-чиммат каби либослари айни пайтда музейларда туради. Ўтган аср 20—30-йилларида, — «Сароб» ёзилган пайтларда эса аксарият хотин-қизлар паранжи-чиммат ёпинмасдан кўчага чиқмаган. Шунинг учун

¹ Достоевский Ф. Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар. Роман. 48-бет.

романда «янги очилган қизлар» деганда эса паранжи-чим-матини ташлаганлар назарда тутилган.

У замонларда Муниҳон сингари кўча-қўйда эмин-эркин юрадиган, университетда ўқийдиган қизлар жуда кам бўлган. Аммо Муниҳоннинг ҳам турмуш қуришини унинг ўзи эмас, акаси ҳал қилган. Салимхон Муниҳонга: «Мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундай қатъи назар, мен сени бахтиёр қилишим керак! Хотин нима? Фақат она... Она бўлиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмасдир! Муҳаббат тўғрисига келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қилай: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, барибир битта туғади, балки туғмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола туғилиши мумкин» дейди¹.

«Сароб»да Саидий ва Муниҳон ўртасидаги муҳаббат жуда ишонарли гавдалантирилади. Улар ўртасидаги севги муносабатлари ҳаёт воқелигига аниқ мос келади. Бу жиҳатдан «Сароб» романи Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» асарига қиёслаганда анча ҳаётий кўринади. Биринчи ўзбек романи қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш муҳаббати бир оз романтик. Яъни уларнинг ишқий муносабатлари билан боғлиқ айрим воқеаларда халқ эртақ, дostonларига хос ечим сезилиб туради. Хусусан, Кумушнинг Отабек ва отасини дор тагидан қутқариши ёки Кумушнинг: «Сиз ўшами?» дейиши саҳналари гоят таъсирчан бўлса-да, эртақни эслатади. «Сароб» сюжети эса бундай эртақнамо воқеалардан тамоман холи. Ундаги воқеалар айни ҳаётдагидай кечади. Қаҳрамонлар ўртасидаги муносабатлар мантиқий боғланишда кўрсатилади. Адиб қаҳрамонлар кечинмалари, хатти-ҳаракатларини реалистик тасвирлаш орқали мавжуд ҳаёт воқелигини бадиий ҳақиқатга айлантиради. Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонлар руҳияти, кайфиятини ҳам ўзига хос услубда санъаткорона маҳорат билан гавдалантиради.

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 112-бет.

Романдаги воқеалар бир-бири билан мантиқан боғланиб, узвийлик ҳосил қилади. Воқеаларнинг бир-бири билан туташган занжирида Саидий образи асосий ҳалқа вазифасини бажаради. Барча қаҳрамонларнинг Саидий билан бевосита боғлангани «Сароб» романининг композицион жиҳатдан пухта, пишиқ эканидан далолат беради. Роман сюжетидаги ҳеч бир қаҳрамон изсиз кетмайди. Асардаги ҳар бир персонаж Саидийнинг характери хусусиятларини очишга хизмат қилади. Романдаги «увоқ» персонажлар Саидий сингари манфаатпарастларнинг сирти ялтироқ, ичи қалтироқ дунёсини гавдалантиришда ўзига хос фон вазифасини бажаради.

Тўпа — романдаги «увоқ» персонажлардан бири. У Муродхўжа домланинг уйида оқсоч бўлиб хизмат қилади. Муродхўжа домланинг бераҳм хотини бу хизматкор аёлни эзиб, хўрлаб ишлатади-ю, аммо унга овқат бермайди. Оқсоч аёл бир куни очликдан силласи қуриб, хушидан кетиб йиқилади. Домла: «Ўлса, ўлиб ётавермайдими?» деса, унинг хотини бехуш ётган хизматкор аёлга бир пиёла сут бергиси келмайди. Тўпани «Ху қорни ёрилсин!» деб қарғайди. Саидийнинг бехуш ётган хизматкор аёлга муносабатида адиб худбин киборлар дунёсининг инсонийликдан йироқ жирканч қиёфасини гавдалантиради. Романнинг айна саҳифалари тақаббур давлатманд мулкдорлар ва бечора қашшоқ кишилар ўртасидаги муросасиз ички зиддиятнинг ҳаққоний манзараси сифатида таассурот қолдиради: «Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида — анҳор бўйидаги кир қозоннинг остидан кўтарилган тутунни ел ўйнатар эди. Ўчоқдан йигирма қадамча наридаги кир тоғора билан ювилган кирлар уйилган сават орасида Тўпа чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмадан ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтир юзи сап-сарик, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оёғининг учи билан унинг қўлини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тўпа билинар-билимас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетиб қолмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг. Нос искастинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб, Остонақулдан нос сўради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи бўлиб, кўчага чиқиб ке-

таётганида, домла тўхтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлаган эълонларини уйдан олиб чиқиб, уни бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Саидий негов қовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам берида туриб, Тўпанинг юзига сепди. Тўпа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Саидий, — тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тўпа пичирлаб, — менинг дардим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув...

Тўпа кўзини юмди, яна бир марта «Сув!» деди. Саидий неговни олиб, унинг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Саидий афтидан, агар Тўпа оғзини очса, сувни тикка туриб, қуймоқчи эди. Тўпа киприклари орасидан тепасида турган Саидийни, қўлидаги неговни кўриб, кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз хушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кўпик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тўпа ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг киприклар орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб, устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Саидий неговни қўйиб, қайтиб кетди. Йўлда «булбулигўё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Саидий кулди.

— Қорним оч дейди!»¹

Хизматкор аёл ҳушидан кетиб ётганда хўжайинларнинг томошабиндай қараб туриши, ёрдамга шошилаётган кишига эълонларни ёпиштириб кел, деб топшириқ бериши уларнинг инсофсизлиги, инсонийликдан йироқлигини билдиради.

Абдулла Қаҳҳор «Сароб»да инсонийликдан йироқ кимсаларнинг ички ва ташқи кўринишини истехзо, нафрат

¹ Қаҳҳор А.Сароб. Роман. 182-бет.

билан гавдалантиради. Ёзувчининг манфаатнараст, худбин кимсаларга бошқаларда ҳам нафрат уйғотиш истаги борлиги Муродхўжа домла, Сорахон, унинг онаси, Мухторхон каби қахрамонлар портрети тасвирида яққол билинади. «Сароб» романидаги қахрамонлар портрети тасвирида уларнинг руҳий дунёси, маънавий қиёфаси аниқ гавдалантирилади. Айниқса, Муродхўжа домла, «булбулигўё», Сорахон каби қатор қахрамонлар портрети тасвирида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос санъаткорлик маҳорати намоён бўлади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романида Кумуш, Раънонинг психологик портретларини мукамал тасвирлаган бўлса, Абдулла Қаҳҳор «Сароб»да худди шу тарзда Сорахон портретини яратган. Аммо Абдулла Қодирий қахрамонлари гўзаллик, нафосат тимсоли бўлса, «Сароб» қахрамони Сорахон хунуклик намунаси. «Ўтган кунлар»даги Отабек, «Меҳробдан чаён»даги Анвар қалби пок, нияти тоза бўлгани учун Кумушдек гўзал, Раънодек «куйларга қўшилиб мақталатурган» қизларнинг муҳаббатига эришади. «Сароб» қахрамони Саидий эса кўнгли кир, нияти бузуқ, худбин бўлгани учун «юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетадигандай» Сорахонга уйланади. «Сароб»да Сорахоннинг қиёфаси: «энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай гавдасини олға ташлаброқ юради. Кўк қарғашоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан савачўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узундан-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўришиб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингари кўнғироқ сочлари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сорахоннинг ранги домланинг рангидай хамирга ўхшаш эмас, Сорахон қорачадан келган, кулганда отаси сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқори

лабларини кўтариброқ турган ўғри тишини кўрсатмаслик-ка тиришади» деб тасвирланади¹. Саидий «савачўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қоладиган» Сорахонни асло севмайди. Саидий Муродхўжа домланинг катта молмулкига меросхўр бўлиш ниятида Сорахонга ичкуёв бўлиб уйланади. Сорахоннинг феъл-атвори ҳам унинг хунук қиёфасига мос. Сорахон молпараст онасининг тухматларига учиб Саидийга: «Битта хотинни эплотмай, яна кўнглингиз бошқасини тусадими?» деб уришади. Қайнонаси эса Саидийга: «Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади... Эсингиздан чиқдимиди, келганингизда оёғингиздаги ботинканинг ипи симдан эди» деб таъна қилади. Муродхўжа домла ҳам Саидийдан оладиганини олиб, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи ҳеч нарса ваъда қилмаслигини билгач, уни ўзидан узоқлаштиришга уринади. Ёзувчи буни: «У Саидийнинг шарбатини сўриб бўлди, энди пўчоғини пуфлаб ташлаши керак» тарзида ифодалайди. Қаҳрамонлар портрети, ҳолатини бундай таъсирчан ибораларда таърифлаш айнан Абдулла Қаҳҳорга хос экани яққол билиниб туради. Ушбу романдаги қаҳҳорона иборалар синчиклаб таҳлил қилинса, адабиётимизнинг асл асарларидан бири «Сароб»нинг очилмаган сирлари кўп эканлиги аён бўлади.

«Сароб» романи ҳам худди Абдулла Қодирий асарлари сингари санъаткорона маҳорат билан яратилгани боис ҳар сафар ўқилганда ўзининг янги-янги сирлари билан кишини ҳайратлантиради. Худбинлик фожиасини кўрсатадиган ушбу асардаги ҳар бир қаҳрамон ўзининг бетакрор қиёфаси, характер хусусиятлари билан ҳамиша диққатни тортади. Қаҳрамонларни тавсифлашда қўлланган теша тегмаган иборалар беихтиёр табассум уйғотади. Романдаги салбий қаҳрамонлар қиёфаси айниқса эътиборни тортади. «Сароб»нинг асосий қаҳрамонлари кўпроқ ўзларининг салбий жиҳатлари билан кўринса-да, аммо бу ёзувчининг санъаткорона маҳорати туйфайли ҳеч бир гумон, шубҳага ўрин қолдирмай аниқ ишонтиради. Чунки романда Саидий ва унинг атрофдагиларнинг худбинлиги, манфаатпарастлиги ҳар жиҳатдан асосланади. Масалан: «Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган Ёқуб-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 89-бет.

жон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши» деб таништирилади. Саидийнинг ҳолати, кечинмалари, жумладан: «Соққа ўйнаб, чўнтагини ёнғоққа тўлғазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келадиган киши — ҳар қайсиси ўзича мамнун, ўзича бахтиёр, аммо булардан ҳеч қайсининг мамнуният ва бахтиёрлигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб бўлмас эди. Асарининг ғинғиллаши, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гўдакнинг дастлабки айтган сўзлари — ҳаммаси кулоққа ёқади, аммо Муҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди» тарзида тавсифланади.

«Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида Кумуш, Раъно каби асосий қаҳрамонларнинг ҳам, бошқа персонажларнинг ҳам портрети аниқ тасвирлаб берилади. Абдулла Қодирий ҳар бир қаҳрамон билан таништиришни унинг портретини тасвирлашдан бошлайди. Абдулла Қаҳҳор эса «Сароб»да ўзгача йўл тутади. У бирор-бир ўринда асосий қаҳрамонлар — Саидий ва Мунисхоннинг ташқи қиёфасини батафсил тасвирламайди. Лекин бир неча ўринда уларнинг юз-кўзидаги ўзгаришларни кайфият, кечинмалари билан боғлиқ тарзда кўрсатади. Масалан: «Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз ўнғайсизланар, худди биров кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигит зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Саидийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди». «Зеҳни ваҳима билан ўтмасланган қиз» — Мунисхоннинг ташқи кўриниши хусусида бир ўринда: «табиат ҳайкалтарошлик ҳунарини бошлагандан бери мислини яратмаган мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз» деб қаҳҳорона таърифланади¹. Саидий портрети эса «соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит» деган тавсиф билан чекланилади.

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 137-бет.

«Ўтган кунлар»даги Отабек ва Кумуш, «Меҳробдан чаён»-даги Анвар ва Раъно қиёфаси кўриниши, қалбининг гўзаллиги жиҳатидан бир-бирига қанчалик мос бўлса, «Сароб»даги қаҳрамонлар ташқи қиёфасининг жиҳатидан бир-бирининг тамом тескараси бўлгани ҳолда бирга турмуш қуришади. «Соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит» Саидий «савачўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қоладиган» Сорахонга уйланди. Саидийга «Сен кўлимни ушлашга зор бўлиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимайсан! Ниманга ишонасан, чиройинггами?! Ит гажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчилигинггами? Ниманг бор?!» деб таъна қиладиган такаббур Мунисхон эса «қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир» деб ясалган ҳайкалга — кўзлари кумлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кўзига ўхшаган бир киши» Мухторхонга тегади¹. Мунисхоннинг назарида «нимжон, хотинчалиш, эзма» эри Мухторхондан «офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганида худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай, асалари уясига тумшуғини тикқан айиққа ўхшайди»². Моддий манфаатни мўлжаллаб қурилган муҳаббатсиз оилада изтироб чекиб яшаётган Мунисхон давосиз дардига даво излаб «гўзаллигини ҳар кимнинг кучоғида бир қатрадан қолдиравериб тугатса-да, такаббурлигидан тушмай «Саидий унинг қаршисида тиз чўкиб йиғлашини умид қилади». Саидийнинг Сорахонга уйланиши аниқ бўлгач эса: «Мунисхон биринчи марта ўз-ўзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини ғижимлаб, куйиниб йиғлади ва чидолмаган минутларидан бирида ўзини каравотга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлди, сўнгра инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи бўлди, тузукроқ ўйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра, ўзини ўлдириш осонроқ кўринди, кейин озгина ён берди: «Ахир қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин, у ҳам қиз олсин. Сўнгра баравар бўламин» деган хаёлга боради»³.

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 137-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 152-бет.

³ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 153-бет.

Худбинлик, манфаатпарастлик фожиаси ҳаққоний кўрсатилган мазкур романдаги барча салбий қаҳрамонлар ўзининг қиёфаси, кўриниши билан ҳам кишида нохуш таассурот қолдиради. Абдулла Қодирий ҳам романларида салбий қаҳрамонлар образини яратишда айнан шу усулни қўллаган. «Сароб»да бош қаҳрамонлар қиёфа, кўриниши жиҳатидан бир-бирига мос, мувофиқлиги хусусида: «Саидий билан Мунисхон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гўзалдан учинчи гўзал... о, наслимиз гўзаллашсин!» дерди» дейилади¹. «Ўтган кунлар» романида ҳам Отабек ва Кумушнинг бир-бирига мослиги Тўйбека томонидан: «Оҳ, кўрсанг эди, бир куёвни! Қандай чиройли, қандай ақлли эканини билар эдинг, бекачим! Юлдузингиз наҳ бир-бирингизга тўғри тушган экан, иккинги знинг ҳам бир-бировингиздан камлигингиз йўқ!» деб таърифланади². Анвар ва Раънонинг бир-бирига узукка кўз қўйгандеклиги ҳақида «Баайни сурат: киши ҳам шундай бежирим бўлар экан! Чамаси улар ошиқ-маъшуқ» дейилади³.

«Ўтган кунлар» муаллифи ҳам, «Сароб»ни яратган адиб ҳам Абдулла Қодирий ибораси билан айтганда «номарғуб-манфий қаҳрамон»лар қиёфаси, кўринишини тасвирлашда қора бўёқни мўлроқ ишлатади. Бу билан номарғуб қаҳрамонлар кўнглидаги кир, феъл-атвордаги иллат уларнинг қиёфасига ҳам кўчганига ишора қилинади. «Ўтган кунлар»да Ҳомид: «Узун бўйли, қора чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшлардаги бўлган кўримсиз бир киши» деб таништирилади. Содик эса: «Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танли, уккининг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчалангандек юза (пучуқ) бурунли, манглайи қанча ташқари ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкари кетган, қисқаси, вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ» деб таништирилади. Абдулла Қаҳҳор ҳам Саидий ва Мунисхондан бўлак барча номарғуб қаҳрамонларни бир қарашдаёқ нохуш таассурот туғдирадиган қилиб кўрсатади. Масалан: «Саидий Мухтор-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 77-бет.

² Қодирий А. Ўтган кунлар. Тарихий роман. 51-бет.

³ Қодирий А. Меҳробдан чаён. Тарихий роман. 193-бет.

хонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай, бет суяклари чиққан. Қулоқлар елпигичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган»¹ дейди. Ёзувчи Саидийнинг муаллими Маҳмуджон афандининг қиёфасини: «Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи ғижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган одам», Ҳайдар Ҳожини «қирқ ёшлардаги ўрта бўйли, озгин, қорачадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қилар эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирликда дўппидан қолишмайдиган румча камзул, белбоғини белидан анча юқоридан боғлангани учун қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракат билан Саидий даражасидан яна минг поғона паст тушиб кетди» деб таништиради. Саидий ана шундай кишиларга яқинлашишга, ўзига ўхшаган манфаатпарастлар даврасида бўлишга интилади. Аммо бу кишилар орасидан ҳам Саидий ўзига муносиб жой топа олмайди. Худбинлиги туфайли Саидийнинг кўзига дунё қоронғи, ҳаёт рангсиз, турмуш маъносиз кўринади. Шунинг учун бемор ётган опасига: аламзадалик билан «Кўз ёши водийсида истаганингча кез!» дейди. Турмуш унинг учун «кўз ёши водийси» туюлгани учун ҳеч кимга қўшилмайди. Унга ҳеч кимнинг гапи ёқмайди. Ўзига ўзи гапириб, ёлғиз юради. Турмушдан ҳаддан ташқари норозилик, руҳий тушкунлик кишини қандай абгор этиши Саидий ҳаётининг сўнгги кўнлари орқали кўрсатилади. «Булбулигўё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла ҳам Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлганидан сўнг «булбулигўё» нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннилик ота мерос, отаси ҳам жинни бўлиб ўзини осган» деди.

«Сароб»да худбинлик «салтанати»нинг жирканч жиҳатлари Саидий тушган муҳит, Муродхўжа домла хонадонидан юз берган воқеалар асосида гавдалантирилади. Муродхўжа домла дастлаб Саидийнинг истеъдодли адиб бўлиб

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 123-бет.

етишишига ишонади. Чунки Саидийнинг дастлабки ҳикоялари кўпчилик эътиборини тортади. Салимхонга ўхшаганлар «Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлайди». «Эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда қобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни яхши кўрадиган» Муродхўжа домла уни ичкўёв қилиб олиш пайига тушиб: «Мен ёлғиз бир муддао учун яшайман. Қолган умримни сарф қилсам-да, буюк бир киши бўлиб етишсангиз... Бурун, Уфада ўқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетчини эшитир эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб, хизмат қилдираар экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдориди мақола ёзишга бурчли бўлиб, бунинг бараварига ҳар йили ўн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб, шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен чақириб борсам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди» дейди. Ўзини шундай паст тутган, фидойи, жонкуяр кўрсатган Муродхўжа домла Саидийни ичкўёв қилиб олгач, уни ўзининг пул топиш воситасига айлантиради. У Саидийни кўп жойларда ўқитувчилик қилишга, таржима қилишга—тинимсиз пул топишга ундайди. Унга: «Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувиб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳамма вақт топавераман», деб ўйлайди. Мен биламан... тажрибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади. Нарса орттириш пайида бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ўн сўмдан ташлаб кўя берсангиз, бир вақт келиб, осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз, ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради» деб ўзини хайрихоҳ кўрсатади¹. «Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат, фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак», деб насиҳат қилади².

«Сароб»да тақдир ҳар кимни ўзига ўхшаш кишиларга дуч қилиши кўрсатилади. Ўзгаларни писанд қилмай, афтини буриштириб гаплашадиган Саидий ўзидан баттар такаб-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 94-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 209-бет.

бур Мунистон учун изтироб чекади. Романнинг бош қахрамони «Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат, фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак» деб насиҳат қилишни хуш кўрадиган Муродхўжа домла, «пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган, сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб қилган Ёқубжон кабилар билан ҳамкорлик қилади. Муродхўжа домланинг хотини ҳам ўзи сингари молпараст. Унинг Саидийга эшиттириб, қизини: «Эрга тегиб, бир майлис қилганинг йўқ, ё бўлмаса, беш-ўн хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб, мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчақларнинг уйига кирсанг, оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса, тўртта тиррақи қўй беради» деб койийди. «Кўп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин» Саидийнинг ўзига ҳам: «Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади... Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг бисотимни тамом қилди... Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдим, келганингизда оёғингиздаги ботинканинг ипи симдан эди!»¹ деб таъна қилади. Турмушдан норозилик кайфияти устига қўшилган бу каби таъна, сиқувлар охир-оқибатда Саидийни руҳан толиқтиради. Мунистон ҳам руҳий азобланиш оқибатида ўзини отади. Саидийнинг ҳам, Мунистоннинг ҳам фожиаси уларнинг табиатидаги такабурлик туфайли рўй беради.

«Сароб» романида худбин, такабур кимсалар ички дунёси чуқур таҳлил қилинган. У айна шу жиҳати билан адабиётнинг ноёб асарлари сирасига киради. Чунки инсон табиатида чуқур илдиз отган бу мураккаб, чигал муаммони очиб берадиган асарлар адабиётда жуда кам яратилади.

«Сароб»даги қахрамонларнинг ҳар бири ўзига хос қиёфага эга. Муродхўжа домла Муҳаммадражабдан, Салимхон Мухторхондан, Мунистон Сорaxonдан ташқи кўриниши

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 176-бет.

жиҳатидан ҳам, феъл-атвори, гап-сўзлари жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Роман қаҳрамонларининг ҳар бири ўз портрети, тақдир-қисмати билан ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлади. Абдулла Қаҳҳор уларнинг ҳар бирининг худбинлиги, такаббурилигини хотирага муҳрланиб қоладиган тарзда таъсирчан таърифлаб, аниқ воқеаларда намоён этади. Романда худбин, такаббур кимсаларнинг бошқаларни ёқтирмаслиги, уларнинг фикрига тескари фикр айтилса, тоқат қилолмай асабийлашиши, бу ҳолат уларнинг ташқи қиёфасига бирданига қалқиб санъаткорона маҳорат билан кўрсатилади. Масалан, худбин Муродхўжа домла билан кўпчилик манфаатини ўйлайдиган Кенжа ўртасидаги муносабат куйидагича тасвирланади:

— Ҳақли талаб, — деди оммавий бўлимнинг мудир Кенжа дўнғиллаб.

Агар бутун қийинчилик ёлғиз шу дўнғиллашни ҳазм қилишдан иборат бўлса, Муродхўжа домла «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ домла унинг дўнғиллашинигина эмас, ўзини ҳам ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари бўртди, сўнгра бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг! — деди зўрға.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши кўйди-чиқдигача боришига кўзи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб, чиқариб юборди-да, кўтарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворилишига қарамасдан яна гап ковлади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам, ҳали бўқчасини ташламаган чумчуқ боласиз, — деди у не машаққатлар билан илжайиб, — мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бўғоз бўлишни ҳавас қилиб, қорнига ёстик боғлаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенжа муҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлар экан, ихтиёрсиз оғзидан чиқиб кетди:

— Бир сўмга кафанлик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ўл!—деди домла титраб-қақшаб. — Қавм-қариндошинг, маҳалла-қўйинг ўлсин! Ўлган авлод-аждодинг гўрида тўнғиз кўпсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб, бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди»¹.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётининг асл асарлари қаторидан мустаҳкам ўрин олган ушбу романида қаҳрамонлар руҳий оламини кенг таҳлил қилади. Адиб худбинлик фожиасини ҳаётий воқеалар моҳиятини очиш орқали кўрсатади. Романда қаҳрамонлар ички дунёси, кайфият, кечинмасидаги ўзгаришлар жараёни таъсирчан гавдалантирилади. Қаҳрамонлар кайфият, ҳолатларини уларнинг ташқи қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда кўрсатиб, ўзининг психологик портрет яратиш маҳоратини намоён этади. «Психологизм — кишиларнинг ички дунёсига, уларнинг латифзариф томонлари ва гўзаллигига яхши эътибор қилиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳатидир. Китобни бадиий қилиб, маҳорат билан ёзиш — ижодий жасорат кўрсатиш демакдир», дейди у².

Абдулла Қаҳҳорнинг инсон руҳий оламини ёрқин гавдалантириши асосий қаҳрамонлар образида ҳам, бошқа персонажлар кечинмалари ифодасида ҳам намоён бўлади. Романда қаҳрамонларнинг ўзаро сўзлашув, мулоқотида ҳам «теша тегмаган» иборалар қўлланади. Улар фақат «Сароб» муаллифига хос эканлиги яққол билиниб туради. Саидийнинг Мунисхонга илк дуч келгандаги ҳолати: «Саидий ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди» деб таърифланса, ўша пайтдаги Мунисхоннинг кўнглидан кечганлари: «Бундан бир неча дақиқа илгари Саидийнинг берадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг бу маълумот билан бирга Саидийнинг ҳам қадр-қиймати қолмади» деб тавсифланади. Асар бошидаёқ қаҳрамонларнинг худбинлиги, манфаатпарастли-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 92-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб: Роман, —Тошкент: «Шарқ», 1995.—231-бет.

гига шу тарзда ишора қилинади ва воқеалар давомида уларнинг шу хил табиати аста-секин очиб берилади. Муниҳон ва Саидийнинг дастлабки пайтлардаги муносабати тўғрисида:

«Дарс вақтларида кўпинча иккаласи бир жойда ўтириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг то Муниҳон ўрнидан туриб, эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирламайди. Баъзан Муниҳон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди. Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб, иккови икки томонга кетгандан сўнг эса худди айтадиган бир гапини эсидан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди» дейилади.

Қаҳрамонлар ҳолатини қиёс, таққослаш асосида кўрсатиш жиҳатидан ҳам «Сароб» ўзбек адабиётининг асл асарлари сирасига киради. Бу романнинг сирли, мафтункор жиҳатлари унда ўхшатиш, халқона иборалар кўплиги ва уларнинг жуда ўринли қўлланганлиги билан белгиланади. Масалан, асосий қаҳрамоннинг бир ҳолати куйидагича таърифланади: «Эътироз билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан ўчди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради». «Сароб»да ўткир ўхшатишларнинг бундай кетма-кет келиши унинг иштиёқ билан ўқилишига сабаб бўлади. Чунки роман саҳифаларида воқеалар: «Бу гап Саидийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир ўзи ёлғиз бўлса, бошини деворга уриб, хўнграб йиғлашга тайёр эди» ёки «Муниҳон эрга ёқишда кундоши билан рақобатлашган келинчақдай абжирлик билан Саидийнинг қўлидан пальтосини олиб, қозиққа илди ва ўшандай ширин сўзлар билан уни ичкарига таклиф қилди»; «Саидий баланддан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Муниҳоннинг юзига қараб илжайди. Ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди, фириллаб турган шабада очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учириб кетди» тарзида қизиқарли баён қилинади. Муниҳон Саидийга: «Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қочиб кетаётир»; «Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?» деб гапирса, Сорaxon эрига: «Фарнинг оғзи тавба қилади» деб уришади. Муродхў-

жа домла эса Саидийга: «Ёкубжонда уч-тўрт минг сўм ҳамма-вақт топиледи. Мен сўрасам, бермаслик эҳтимоли бор. Ўзингиз сўрасангиз, дарров беради. Сўраганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдирмайсиз» деб маслаҳат беради. Саидий ва қайнонаси муносабати: «Гарчи «булбулигўё»нинг бузук авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини кўришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боққа томон йўналди. У боғ эшигининг бўсагасига қадам қўйганда, «булбулигўё» калтакесакдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни «тақ» этиб ёпиб, уйга кириб кетди», деб тасвирланади.

Қаҳрамонларнинг кечинмалари ифодасида ҳам, уларнинг бир-бирини тавсифлашида ҳам айнан Абдулла Қаҳҳорга хос услуб сезилиб туради. Жумладан, Саидий Муниسخонни илк кўрганида: «Бунинг хуснигина эмас, ҳатто кийган кийими ҳам мўъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна ўзини паст олган товуш билан сўрайди» деб савол беради. Эҳсон эса Москвага ўқишга кетиш арафасида сандиқчасини сим билан боғлаётиб Саидийга: «Раҳимжон, ёшлик тошқин сув, суғорадиган экинингизни суғориб қолмасангиз ўтиб кетади. Кейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб, игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди» дейди. Саидий Муниسخонни уйига кузатиб кўяр экан, кўчада ириллаган ит пайдо бўлиб қолганида, Муниسخоннинг янада яқинлашишини истаб: «Шу итнинг ақли бўлса, ҳозир юзта ўзига ўхшаган итни эргаштириб чиқиб, бизни ўраб олар эди... Жодугарликни билсам, ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим» деб айтади. Ёки Саидийнинг муаллими Маҳмуджон афанди: «Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи гижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам ҳар сўзида «арз қилолмадимми?» деб майин товуш билан сўзлайди» дея таништирилади. Саидий Муниسخонни севиб қолганини: «Бу қиз яшнаб турган чўғ. Мен унга яқиндан тугилган дока: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат сарғаяман. Сарғаясарғая ахири ёнмасдан тамом бўламан... Хусусан, беҳосдан товушини эшитсам, ўзимни йўқотиб қўяман» деб таъкид-

лайди¹. Романда қаҳрамонларнинг бир-бири тўғрисидаги фикри: «Саидий ўлимга тайёр бўлиб, кафанга қараб қолган бўлса, Кенжа ўз терисидан кафан бичиб, суягидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди» дея қутилмаган таққосларда ифодаланади.

Романда Саидийнинг худбин эканлиги унинг ўй-кечинмалари, хатти-ҳаракатлари, кишилар билан муносабатларида кўрсатилиши баробарида, бошқаларнинг у хусусдаги фикри орқали ҳам таъкидланади. Бу қаҳрамон характери яратишга турли томондан ёндашилганидан далолат беради. Саидийнинг худбинлиги хусусида дўсти Эҳсон: «Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз» деса, маслақдошларидан бири унга: «Сиз кўнғизсиз. Отнинг тезагини яхши кўрадиган кўнғиз... отнинг тезагини юмалатиб, уясига олиб киришга ҳаракат қилади, аммо ҳамма вақт уясининг озига сизмайди» тездакка ёпишади. Меҳнат қила-қила оқибат, уясининг эшигини тездак билан бекитиб қўйиб, ўзини ўзи қамайди» дейди². Саидий эса ўйлаиб қолади. Ёқубжон унинг олдига келади-да: «Ҳа, гапнинг кайфини сураётирсизми?» деб сўрайди. Ёки ёзнинг иссиқ кунда ишдан кеч қайтган Саидий, хотинига «Совуқ чой борми?» деса «игна билан тароқнинг тишларини тозалаб ўтирган Сорахон этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан туриб, диванга бориб чўзилганча эрига: «Чанқабсиз-да! Борган жойингизда чой дамлаб бермадими?» деб айтади. Саидий ҳам бениҳоят кунчи, унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан хиёнат белгиларини излаб, ҳар кун шу ваздан наштар урадиган Сорахонга: «Йўқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди», деб жавоб беради³. Худбинлиги туфайли бошқаларни бездириб қўйган Раҳимжон Саидийга дўсти Эҳсон: «Ҳеч ўзингизни салмоқлаб кўрасизми? Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозалаган бу кунги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоғи чиққан аравадай Му-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 79-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 174-бет.

³ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 165-бет.

родхўжа домланинг томорқасида ағанаб ётибди!» дейди¹. Абдулла Қаҳҳоргина қаҳрамонларини шундай «теша тегмаган» тарзда сўзлатади.

Романда қаҳрамонларнинг ҳаракат-ҳолати ҳам, ўй-кечинмалари ҳам таъсирчан таққослаш асосида кўрсатилади. Масалан: «Саидий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсағадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ кучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб кўринар эди» дейилади.

Романда қаҳрамонлар образи ва ҳаёт ҳодисалари диққатини бирдан тортадиган ана шу каби ўхшатиш, сифатлаш орқали гавдалантирилади. Улар ўзбек адабиётининг асл асарларидан бири бўлган «Сароб»га ўзига хос сир—сеҳр, жозиба бағишлайди. Унинг саҳифаларидаги қаҳрамонлар худди тирикдай, уларнинг қиёфаси, хатти-ҳаракатлари кўриниб тургандай, гап-сўзлари, тортишув, мунозаралари эшитилаётгандай бўлади.

* * *

Атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган ижодкордир. Унинг ҳикоялари, романлари, драмалари, таржималари халқимизнинг маънавий бойлигига айланган. Ёзувчининг «Ўғри», «Бемор», «Анор», «Даҳшат» сингари кўплаб ҳикоялари, «Сароб», «Кўшчинор чироқлари» романлари, «Тобутдан товуш», «Шоҳи сўзана» каби драмалари миллионлаб ўқувчилар қалбидан жой олган. Абдулла Қаҳҳор бу асарларида ҳаёт ҳодисаларини ҳаққоний кўрсатиб, таъсирчан қаҳрамонлар образини яратган. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси Президенти 2007 йилда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Ушбу қарорда адиб ижодий меросининг ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат, миллий ва умуминсо-

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Роман. 200-бет.

ний қадриятлар руҳида тарбиялаш борасида муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган¹.

Абдулла Қаҳҳор ижодий меросида алоҳида ўрин тутадиган «Сароб» романи ўзбек адабиётининг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» (А.Қодирий), «Кеча ва кундуз» (Чўлпон), «Навоий», «Кутлуг қон» (Ойбек), «Мирзо Улуғбек» (М.Шайхзода), «Кўҳна дунё» (О.Ёқубов), «Лолазор» (М.Муҳаммад Дўст) каби асл асарлари қаторида туради. Ўзбек адабиётининг энг машҳур асарлари тарихий мавзуда яратилган. «Сароб» романида эса, ўтган аср 30-йилларидаги ижтимоий-тарихий бурилишлар даври мураккабликлари кўрсатилган. Шу зиддиятли давр кишиларининг қарама-қаршиликларга тўла руҳий дунёси гавдалантирилиб, улар ўртасидаги муносабатлар чигалликлари ҳаққоний гавдалантирилган. Шунинг учун ҳам ушбу роман доимо диққат марказида турган. У турли баҳс-мунозаралар объектига айланган. «Сароб» яратилиши билан фақат китобхонларнинггина эмас, балки расмий ташкилотларнинг ҳам эътиборини ўзига жалб қилган. У ҳақида мафкуравий жиҳатдан кескин танқидий фикрлар айтила бошлаган. Айрим мунаққидлар уни «янги тузум»га хос ижобий кучларни менсимасликда ва синфий душманларни, яъни миллатчиларни ташвиқ қилувчи асар сифатида айблашган. Мафкуравий яккаҳоқимлик авжига чиқиб бораётган бу пайтларда «Сароб» зарарли асар деб эълон қилинди» дейди адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов². Адабиётшунос Озод Шарафиддинов эса: «Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллиги муносабати билан пайдо бўлган илмий-танқидий ишларда «Сароб» яна қаламга олинди ва бу гал ўзбек прозасининг чўққи асарларидан бири сифатидан баҳоланди. Кейин... қайта қуриш, ошкоралик йиллари бошланди. Адабиётга қарашлар ўзгарди, асарларга берилган баҳолар янгиланди. Шу жараёнда Абдулла Қаҳҳор ҳақида ҳам ҳар хил фикрлар айтилди. Булар ичида маъқуллари ҳам, шошмашошарлик билан ўйламай айтилганлари ҳам бор. Шу жумладан, «Сароб» ҳақида шундай фикрлар айтилдики, улар асарнинг ҳар қандай қимматини рад этишга қаратилган эди. Шу айтилганлардан аён бўладики, «Сароб»—мураккаб роман.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2007 йил 12 январь.

² Қаҳҳор А. Сароб: Роман. —Тошкент: «Шарқ», 1995.—233-бет.

Албатта, у ҳар хил баҳслар, мунозаралар қўзғашни мумкин. Албатта, ҳар қайси давр китобхони уни ўзича ўқиб, ўзича талқин қилиши мумкин. Буларнинг бари табиий ва қонуний бир ҳол. Фақат олатасир шов-шувлар кетидан қувиб, кечаги кунимиздан буткул юз ўгирмаслигимиз керак. Ҳар ҳолда, бугун «Сароб»ни қандай баҳолашимиздан қатъи назар, бу роман адабиётимиз тарихида катта ўрин тутадиган, ҳаётини мазмунли бўлиқ, бадиий савияси юксак асардир» дейди¹. Турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлган, «адабиётимиз тарихида катта ўрин тутадиган» «Сароб» романи аввало қаҳрамонларининг ҳаётини, жонлиги, ички дунёсининг ёрқин кўрсатилгани, ташқи қиёфасининг таъсирчан гавдалантирилганлиги, диалогларининг қаҳҳорона ўткирлиги билан диққатни тортади. Ундаги қаҳрамонлар ички олами жиҳатидан ҳам, ташқи кўриниши жиҳатидан ҳам бир-биридан алоҳида ажралиб туради.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонлар психологик портретини яратишга алоҳида эътибор қаратадиган ижодкорлар сирасига киради. «Воқеликни чуқур ўрганиш, ундан илҳомланишдан ташқари, маҳорат ҳам керак: сюжетни ярата билиш, композициянинг жўн ва чиройли, портретнинг психологик нозик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур» дейди адиб². Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романида ҳаёт воқелиги ва қаҳрамонлар образини ҳаққоний ва таъсирчан акс эттириш учун зарур бўлган ана шундай маҳоратга эришган. У ушбу асарида Саидий, Муниҳон, Муродхўжа домла, Сорахон сингари ёрқин образлар яратган. Романда булардан ташқари ҳам қатор қаҳрамонларнинг психологик портрети юксак маҳорат билан чизиб берилган. Жумладан, Салимхон, Мухторхон, Аббосхон, Эҳсон, Кенжа, Шафрин, Муҳаммадражаб, Тўпа сингари қаҳрамонларнинг ҳар бири ўз қиёфаси билан намоён бўлади.

Шунинг учун ўзбек адабиётининг асл асарларидан бири «Сароб» романи қаҳрамонлари худди ҳаётдаги кишилар каби таассурот уйғотади.

¹ XX аср ўзбек адабиёти тарихи. —Тошкент: «Ўқитувчи», 1999. — 268-бет.

² Қаҳҳор А. Сароб: Роман. —Тошкент: «Шарқ», 1995. —230-бет.

АЁЛЛАРНИ АРДОҚЛАГАН АДИБ

Абдулла Қаҳҳор асарларида аёллар образи алоҳида ўрин тутди. Адибнинг қатор ҳикояларида, «Синчалак» қиссаси, «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» романларида, «Шоҳи сузана», «Тобутдан товуш» каби драмаларида аёллар асосий қаҳрамонлар қаторида кўринади. Бу асарларда адибнинг аёлларга эҳтироми яққол намоён бўлиб туради. Абдулла Қаҳҳорнинг асарлари, муайян маънода, ўзбек аёли босиб ўтган тарихий йўлнинг бадиий манзаралари каби кўринади. Ёзувчи «Анор», «Бемор», «Даҳшат», «Бошсиз одам» ҳикояларида аёлларнинг уқубатли ҳаётини чуқур ачиниш билан, «Минг бир жон», «Мастон», «Кампирлар сим қоқди», «Кўк конверт» каби ҳикояларида эса уларнинг образларини меҳр, эҳтиром билан гавдалантиради. «Синчалак» қиссаси бу жиҳатдан адиб ижодидагина эмас, ўзбек адабиёти тарихида ҳам алоҳида ўрин тутди.

Жамиятнинг ижтимоий, маданий-маърифий даражаси, кўп жиҳатдан, ундаги аёлларнинг аҳволига қараб белгиланади. Шу боисдан Абдулла Қаҳҳор хотин-қизларнинг ҳаётини, муаммоларини кўрсатиш орқали турмушимизнинг ҳаққоний манзарасини гавдалантиради. Ёзувчи асарлари аёллар ўтмишда қанчалик уқубатли ҳаёт кечиргани, ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқларига эришиш учун улар қанчалик мураккаб йўлни босиб ўтгани тўғрисида тасаввур беради. Албатта, аёллар ва эркеклар тенг ҳуқуқлилиги мустақкам қарор топган, оилада ҳам, жамият ижтимоий ҳаётида ҳам аёлларга алоҳида эътибор қаратилган ҳозирги пайтда кўпчилик ёшлар «Даҳшат» ҳикояси қаҳрамони Унсиннинг пайғамбар ёшидан ошиб, «кафанлигини сандиққа солиб қўйган» кекса додхоҳга сак-кизинчи хотин бўлиб яшашини, бири гуноҳ қилса, барчаси баравар калтак ейдиган саккизга кундош аҳволини унчалик

тасаввур қилолмайди. Ёки «қўлига қамчи олиб, «қаеринг қичиди» дея калтаклайдиган эрга шунча хотиннинг қулдай итоат қилиб яшагани ХХІ аср ёшларига бамисоли эртак туюлади.

Абдулла Қаҳҳор бир кун келиб, Ўзбек хотин-қизларининг инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳаққоний қарор топиб, аёлларнинг азоб-уқубатга тўла ҳаёти ҳақидаги ҳикоялари эртак бўлиб туюлишини жуда аниқ пайқаган. Шу боисдан ўша замонларнинг аёллар учун заҳар-заққумга тўла ҳаётини бошидан кечирган гувоҳ — Тўраҳон аянинг «Хотин-қизларнинг бурун замонда кўрган кунини билмайсизлар, қизларим, айтган билан ишонмайсизлар» деган гапини «Даҳшат» ҳикоясида пешсўз қилиб келтирган. Ҳақиқатан, бугунги кун қизлари Унсининг бунчалик хўрликларга тоқат қилишига ишонмайди. Чунки улар паранжи-чимматнинг нималигини билишмайди. Турмуш қуриш масаласида ҳам ота-оналари уларга зуғум ўтказишолмайди.

«Ўғри», «Анор», «Бемор»да Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди асосий қаҳрамондай кўринса-да, аммо уларнинг хотинлари ҳам ушбу ҳикояларда улардан кам ўрин тутмайди. Чунки улар ҳам турмушнинг ташвиши, муаммоларидан эрларидан кам азоб тортмаётганлиги аниқ билиниб туради. Ночорлик туфайли эрларидан баттар азоб тортаётган бу аёлларнинг исми мазкур ҳикояларда айтилмайди. Адиб бу жабр-дийдаларнинг исмини ёзмагани каби, уларнинг қиёфаси, кўриниши, ёши кабиларни ҳам баён этиб ўтирмайди. Бу билан адиб хотин-қизларнинг ҳаммаси ҳам қашшоқ турмуш исканжасида эзилган, демоқчи бўлади.

Адиб ушбу ҳикояларида яна бир ҳақиқатга — турмуш қанчалик азоб-уқубатга тўла бўлмасин, аёллар ҳаминша эрларини аяганлигига, ҳаёт машаққатларида уларга доимо елкадош бўлганига эътибор қаратган. Ҳўкизини ўғри урган Қобил бобо не умидлар билан амин, пристав ҳузурига қатнаб юрганида хотини ҳам қўл қовуштириб турмайди. У ҳам ҳўкизни топиш илинжида ўзича ҳаракат қилиб, эрини ташвишдан халос қилишга уринади. Бу хусусда ҳикояда: «Бу бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азайимхонга обдастагардон қилдиргани қатнаб, ярим

қоп жийда, уч елпиштовоқ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чиқмади» дейилади. Қобил бобонинг кампири аза-йимхон ҳузурига умид қилиб борган. У олиб борган «ярим қоп жийда, уч елпиштовоқ жўхори, икки калава ип» ҳам Қобил бобо рўзгорининг ночорлигини билдиради. Абдулла Қаҳҳор Қобил бобонинг тиззалари букилиб, дағ-дағ титра-шини маълум қиларкан, унинг хотинининг аҳволига ҳам эътибор қаратади. Ҳикоя «Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб, ҳўкизидан хабар олди» деб бошланади. Бу билан ёзувчи кампирнинг «уйим-жойим» деб яшайдиган, рўзгори учун жонкуяр бўлганлигини таъкидлайди. Ҳўкизни ўғри урганини дастлаб кампир билади ва дод солиб йиғлай-ди. Унинг «додига одам тез тўпланади. Тонг қоронғисида тўпланган хотинлар аҳволдан хабардор бўлгач, «ўғрини қар-ғайди». Абдулла Қаҳҳор аёлларнинг феъл-атворини айни ўрин-да аниқ ифодалайди. Чунки аёллар ўз норозилигини дарров қарғаш орқали билдиради. Адиб уларнинг ўғрини қарғашни қандай натижа бериши тўғрисида бирор нарса демайди. Чун-ки аёлларнинг бундан бўлак бир иш қилишга қурби етмай-ди. Қобил бобонинг кампири, эри билан бирга амин ёки приставнинг ҳузурига арзга ҳам бормайди. Чунки у замон-ларда аёллар худди ҳозиргидай эмин-эркин юриб, ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилолмаган. Эри бор аёлларнинг прис-тав, амин каби амалдорлар ҳузурига боришига аллақандай ножўя бир иш деб қаралган. Амалдорлар аёлларнинг арзу шикоятларига қулоқ ҳам солишмаган. Абдулла Қаҳҳор за-моннинг шу каби ғаройиб тартиблари тўғрисида тўхталмас-дан, Қобил бобонинг хотини жабрдийда бўлгани ҳолда, аза-йимга арзини айтишдан нари ўтолмагани, анча чиқим қил-гани ҳолда, ҳеч қандай натижага эришолмаганини таъкид-лайди. Ҳикояда бирор ўринда ҳам кампирнинг исми эсла-тилмайди. Бу билан ҳам адиб Қобил бобонинг кампирига ўхшаган минг-минглаб аёлларнинг жамият ижтимоий ҳаётида ўрни бўлмагани, уларнинг аҳволи, арз-додига эътиборсиз қаралганига диққатини жалб этади.

Абдулла Қаҳҳор асарлари ана шундай тағ маъноларга тўла. Адиб ҳикоялари матни синчиклаб ўрганилса, улардаги ҳар бир сўз, жумла ичида ҳаётнинг кенг картинаси турганлиги аён кўринади.

Абдулла Қаҳҳор ижодида «Ўғри», «Бемор», «Анор», «Даҳшат», «Бошсиз одам» каби ҳикоялар алоҳида ўрин тутати. Ўтмишдаги ҳаёт ҳақидаги мазкур ҳикоялар ўзбек адабиётининг асл асарлари қаторида туради. Ушбу ҳикоялар ҳажман кичкина бўлса-да, улар мавжуд турмуш ҳодисалари аниқ чизиб кўрсатилгандай таассурот қолдиради.

Абдулла Қаҳҳор улуг рус ёзувчиси Антон Павлович Чехов асарлари аҳамияти тўғрисида фикр билдириб: «Унинг чертма, жаранглаб турган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмушни ҳаққоний акс эттириши билан ўқувчини ўзига асир қилади. Бу ҳикояларнинг ҳар бири Чехов замонасидаги Русия ҳаётининг бир парчаси. Унинг бутун ижодидан бутун Русияни кўриш мумкин. Унинг бутун ижоди ўтмишни қоралаб ёзган айбномадир» дейди¹. Абдулла Қаҳҳорнинг асарлари ҳам шундай салмоққа эга. Жумладан, ёзувчининг «Анор», «Бемор», «Ўғри», «Даҳшат» каби ҳикояларида турмушнинг ҳаққоний манзаралари, ночор кишиларнинг аянчли аҳволи кўрсатилади. «Чертма, жаранглаб турган ушбу «кафтдеккина» ҳикояларда аёллар образи ҳам алоҳида ажралиб туради.

Ёзувчи «Бемор» ҳикоясига «Осмон йироқ, ер қаттиқ» деган мақолни пешеўз қилиб келтиради. Бу ҳикоя «Сотиболдининг хотини оғриб қолди» деб бошланади. Ана шундай «чертма, жаранглаб турган» жумлалар билан бошланган ҳикоя давомида бемор хотинини даволатолмаган Сотиболдига иложсизликдан «Осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлиб қолгани кўрсатилади. Ҳикоя ҳар қандай ўқувчини ўзига асир қилади. У беихтиёр маҳзун бўлиб қолади. Ҳикоядаги қаҳрамонларга ич-ичидан ачинади. Ҳикояда Сотиболди, унинг бемор хотини, тўрт яшар қизчаси, қўшниси — бир кампир иштирок этади. Сотиболди хўжайини Абдуганибойнинг ҳузурига аҳволини арз қилиб боргани ҳам эслатилади. Бемор ётган аёлнинг аҳволи қуйидагича тасвирланади: «Сотиболди касални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бе-

¹ Қаҳҳор А. Асарлар: Беш жилдлик. 5- жилд. —Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. —23-бет.

морнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб, толнинг хивчини билан савалади, товуқ сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўгон чўзилади, ингичка узилади... Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўриydi; баъзан қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша гингиллайди, бемор инқиллайди». Бу тасвирдан аён бўладики, бемор аёл ўрнидан туролмайди. Қаддини ростлаб ўтиришга эмас, ҳатто, «юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўриш»га ҳам унинг ҳоли етмайди.

Бир кечаси бемор азоб тортиб, оғриққа чидолмасдан безовталанеди. Абдулла Қаҳҳор бундай пайтда беморнинг ёнида турган киши эзилиб қийналишини «Бемор ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буrow солинган кишидай талвасага тушар эди» деб таъсирчан ифодалаган. Адиб беморга ёрдам беришга иложи етмаётган эр бундай пайтда нима қилишини ҳам аниқ кўрсатган: «Кўшниси — бир кампирни чақирди». Кампир ҳам иложсизлигидан нима қиларини билмай, изтироб чекиши ҳикояда янада таъсирчан гавдалантирилган: «Кампир беморнинг тўзиган сочларини тутатди, у ёғ-бу ёгини силади, сўнгра ... ўтириб йиғлади». У йиғиси билан ўз ожизлигини тан олди ва буни ҳаммага билдирди. Абдулла Қаҳҳор ҳикояда ҳаёт шами сўниб бораётган бемор олдида руҳан азобланиб турган Сотиболди ва кўшни кампирнинг ҳолатини батафсил тафсилотларсиз, ғоятда аниқ ифодалаган. Чаккага буrow солиш жиноятчиларни сўроқ қилиш чоғида қўлланган оғритувчи жазо усулларида бири саналади. Бунда бошга айланасига ўралиб, тортганда узилмайдиган ип кийгизилади ва шу ипга таёқ солиб буралади. Ип бошни чаккага кўшиб сиқади ва томирларда қон айланмай қолгач, қаттиқ оғриқ кўзғалиб, чидаб бўлмай қолади. «Сўнгра ... ўтириб йиғлади» деган ўринда эса кўшни кампирнинг беморга, Сотиболди ва унинг тўрт яшар қизчасига юрак-юрагидан ачинаётгани аниқ ифодаланган. Одам ожизлигини чинакамига ҳис қилиб, изтиробга тушса, ўтириб йиғлайди. Абдулла Қаҳҳор кам-

пирнинг бу ҳолатини кўрсатиш орқали аёлларнинг ачинарли аҳволини таъкидлаган.

Адиб айна ҳикояда аёл ҳар қандай оғир шароитда ҳам фарзандини ўйлаши, гамхўрлик қилишига эътибор қаратиш орқали воқеликнинг фожейилигини янада кучайтирган. Ўрнидан кўзғалмай ётган аёл ўлими олдидан «Худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг» дейди. Бу бемор аёлнинг айтган сўнги гапи бўлади. У шу гапни айтгач, кўзини юмади ва саҳарга бориб узилади. Абдулла Қаҳҳор фарзандига меҳр аёлнинг вужудига, қон-қонига сингиб кетгани, ҳар бир она сўнги нафасигача фарзандлари фаи билан яшашини шу тарзда кўрсатади.

«Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобонинг кампири сингари Сотиболдининг хотини ҳам ҳеч кимга шикоят қилмайди, нолимайди. У эрининг аҳволини яхши билади. Шунинг учун ўзининг беморлиги, касалликдан азобланаётгани тўғрисида гапирмайди. Сотиболди хотинининг қийналанаётганини кўриб эзилади. Худди чаккасига буров солингандай қийналади. Аммо имконият йўқлиги туфайли хотинини касалхонага олиб боролмайди. Чунки «Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ пошшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келади». Сотиболдининг извоши ҳам, оқ пошшонинг сурати солинган 25 сўмлик пули ҳам йўқ. Шундан Сотиболди эзилади. Эрининг камбағаллиги туфайли бемор хотин қийнала-қийнала узилади. Тўрт яшар қизчаси онаси ўлиб қолганини ҳам билмасдан уйқусираганича кўзини очмасдан «Худоё аямди дайди даво бейгин ...» деганича қолаверади.

Ҳикояда бирор ўринда беморнинг аҳволи оғир дейилмайди. Аммо шу маънони билдирадиган бир неча деталь қўлланилади. «Бемор инқиллайди», «Бир кечаси бемор жуда азоб тортиди. У ҳар инраганида Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди», «Бемор кундан кун баттар, охири ўсал бўлди» дейилади. «Извош» ҳам беморнинг аҳволи оғирлигини таъкидлаш мақсадида келтирилган деталлар сирасига киради. Ушбу деталь бемор ўзи юролмаслиги, уни касалхонага бирор уловда авайлабгина олиб бориш кераклигини билдиради.

Кўшни кампир беморнинг оғир аҳволда эканини билгач, ўтириб йиғлайди ва «Беғуноҳ гўдакнинг сахарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни!» деб айтади. У бу билан аввало ўзига, кейин Сотиболдига, унинг инграниб ётган хотинига тасалли бермоқчи бўлади. Абдулла Қаҳҳор кишилар ҳар қандай оғир аҳволда ҳам бир-бирига таскин-тасалли беришга интилишини шу тарзда таъкидлаб, жуда таъсирчан манзарани гавдалантиради.

Ҳаётнинг кишини изтиробга соладиган фожеий ҳодисаси ҳаққоний акс эттирилган ушбу ҳикояда бемор аёл ўлими олдидан қандай ҳолатда бўлгани, унинг аҳволига қараб эзилётган эрининг уринишлари аниқ ифодаланган. «Кўнгилга армон бўлмасин» деб «чилёсин» ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватларини улгуржи оладиган баққолдан йигирма танга қарз кўтарди. «Чилёсин»дан тетик бўлиб чиққандай бўлди, шу кечаси, ҳатто, кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пичирлади: «Худо қизимнинг сахарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, тузукман, қизимни сахарлари уйғотманг». Шам сўниш олдидан лопиллаб ёруғлик таратгани сингари оғир касалликдан азобланиб ётган беморлар ҳам ўлишидан олдин ўзини аллақандай енгил сезади. Бу фавқулодда ҳолат унинг атрофидагиларни сергаклантиради. Абдулла Қаҳҳор инсон табиати билан боғлиқ бу ҳолатни жуда ҳаётий, аниқ акс эттирган.

«Бемор» сюжети ёзувчи томонидан тўқилган, ўйлаб топилган ҳикоя эмаслиги яққол билиниб туради. Адибнинг ўзи ҳам бу хусусда «Бемор» деган ҳикоямда тасвир этган воқеага ўхшаш ҳодиса тахминан 13- йилда ўз бошимдан кечган эди» дейди¹. Ва ўша воқеани баён этиб, ҳикояда ҳодисани «қайта бичиб тикканини» маълум қилади. Адиб «Бемор»да тасвирланган ҳодиса ўша давр учун оддий воқеа бўлганини таъкидлайди. Ушбу ҳикоядаги воқеа моҳият-эътибори билан ҳозир ҳам ҳаётда кузатилиши мумкин. «Бемор»да қаламга олинган воқеа ҳар бир замонда, исталган жойда содир бўлади. Чунки ҳар қандай жойда одамлар турлича яшайди. Оғир шароитда, ночор аҳволда турмуш кечирадиганлар ҳамма замонларда истаганча топилади.

¹ Қаҳҳор А. Асарлар: Беш жилдлик. 5- жилд. —199- бет.

Ушбу ҳикояда адиб кишиларнинг ҳар қандай шароитга кўникиши, ночор одамлар, ҳатто, ўз аҳволининг оғирлигини сезмайдиган даражага келиб қолишига эътибор қаратади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам, кўшни кампир ҳам фожиани ночорлик, қашшоқлик туфайли содир бўлаётганини айтиб, шикоят қилмайди. Ҳеч кимдан нолимайди. Сотиболдиннинг «чигит пўчоқ ва кунжара билан савдо қилдиган хўжайини Абдуғанибой олдига арзга боргани эслатилади. «Боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмаган Сотиболдиннинг сўзини эшитган Абдуғанибой кўп афсус қилгани, кўлидан келса, ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдиргани, кейин эса «Девонайи Баҳовуддинга ҳеч нарса кўтардингми? Фавсул аъзамга-чи?» деб сўрагани маълум қилинади. Абдуғанибой хизматкори Сотиболдига ҳеч қандай ёрдам бермагани билдирилади. Ёзувчи худбин хўжайинларнинг ночор аҳволга тушган кишиларга эътиборсизлигини шу тарзда истехзо билан кўрсатади.

«Бемор» ҳикоясида касалликдан қийналиб ётган аёлнинг исми айтилмайди. У фақат бир мартагина гапиради. Инграиб ётган бемор аёл ўлими олдида эридан қизчасини энди саҳарлари уйғотмаслигини сўрайди. Адибнинг «Анор» ҳикоясида ҳам аёл асосий қаҳрамонлардан бири сифатида иштирок этади. Сотиболдиннинг бемор хотини сингари бу аёл ҳам касал. У анорга бошқоронғи бўлган. Туробжоннинг оғироёқ хотини бир дона анор учун умрининг ярмини беришга тайёр. Анор анқонинг уруғи эмас. У бойларнинг боғида пишиб ётибди. Туробжоннинг хотини «Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор ... Анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётибди. Анор бозорда ҳам бор. Аммо «бир қадок анор фалон пул!» Туробжоннинг эса хўжайини уйида «саҳармардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладигани ўн саккиз танга пул». Муллажон қозининг уйида бешик тўйда отилган мушакларнинг ҳар бири эса уч мири. Агар юзта мушак отилса ... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади».

Адиб «Анор» ҳикоясига халқ қўшиғидан олинган «Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам, Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам» сатрларини пешсўз қилиб келтиради. Бу билан камбағал бечора одамларнинг ҳамиша ўзлари учун энг зарур бўлган нарсаларни сотиб олишга қурби етмаслигига ишора қилади.

«Анор» ҳикоясидаги аёл «Бемор» ҳикоясидаги касал аёлдан, «Ўғри»даги Қобил бобонинг кампиридан анча фаол. У анорга бошқоронғи бўлгандан қийналади. Эри анор олиб келолмай, асаларининг уяси, оқ мум олиб келса, кўзига ёш олиб, норозилигини билдиради. «Ҳаваста анор ейди дейсиз, шекилли» деб тўнгиллайди. Баралла йиғлаб: «Бу ер ютқур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!» деб қарғанади. «Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди» дея ранжийди. «Камбағаллик ўлсин! Иккита анор учун хотинингизни серпул одамга оширгани уялинг!» деб таъна қилади. Эри унга «Ўтган бозор қуни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди? деса, «Ўйнашим олиб келган эди!» деб баттар жаҳлини чиқаради. «Бемор» ва «Даҳшат» ҳикоясидаги аёллар эса бундай эмас. Улар беҳад итоатгўй. Туробжоннинг хотини эса, камбағаллигига норозилик билдиради. Туробжон ҳам камбағаллигини англайди. Ўзининг ночор аҳволи унга алам қилади. Шунинг учун Муллажон қозининг бешик тўйида отилган мушакларни пулга чақади. Хўжайини берадиган бир ойлик ҳақ қанчалигини айтади. Туробжон ўз норозилигини шу тарзда билдиради.

«Анор»да ночорлик туфайли эр-хотин ўртасида аччиқ-тиззиқ гаплар ўтиши таъсирчан диалогларда ифодаланган. Ҳикояда жаҳли чиққан эр ва аччиқланган хотиннинг тортишувлари ҳам, ички кечинмалари ҳам аниқ акс эттирилган. Эр-хотиннинг мулоқот, мунозарасида уларнинг бир-бирини авайлаши билиниб туради. Туробжон бошқоронғи хотинининг истагини адо этгиси келади. Аммо камбағаллиги бунга имкон бермайди. Хотини ҳам бунга билади. Аммо анорга бошқоронғилик жисму жонига азоб бериб, уни беҳол қилади. Фарзанд кутаётган аёлининг бу аҳволдан Туробжон ҳам қийналади. У нима қилишини билмасдан: «Ахир бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!» деб хотинини койийди.

Иложсизлигидан жаҳли чиқиб, аламини хотинидан олади. Жаҳл устида унга «Жигарларинг эзилиб кетсин!» деб айтади. Аммо хотинининг аҳволини кўриб, аччиғидан тушади. Агар иззат-нафс қўйса, шу пайтнинг ўзида хотинининг бошини силаб: «Кўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим!» дегиси келади. Мураса ўрнатиш учун «Кишининг юрагини қон қилиб юборасан! Наинки мен асал олсам! Асал отликқа йўқ, ҳали биз пиёда-ку!» деб гап бошлаб, ўзи умрида бир-икки марта асал егани тарихини баён қилади. «Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётганида қозонига аммамнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман» дейди. Бундан Туробжоннинг қиём қилинаётган қозонга тушиб ўлган жўжанинг патларига ёпишган асални ялагани аён бўлади. Абдулла Қаҳҳор ночорлик, қашшоқликнинг аянчли манзарасини ана шундай таъсирчан деталь орқали кўрсатади. Шариатда ҳам ўғирлик кескин қораланиб, бу ишга қўл урганларга қаттиқ жазо бериш зарурлиги таъкидланади. Дунёвий қонунларда ҳам ўғирлик жиноят саналади. Туробжон эса иложсизликдан анор ўғирлаб келади. У фарзанд кутаётган хотини анорга бошқоронғи бўлиб азобланаётгани учун мажбур бўлганидан жиноятга қўл уради. Бунинг учун Туробжоннинг хотинини ҳам, унинг ўзини ҳам айблаб бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор шу тарзда ҳаёт ҳамisha ҳам белгилаб қўйилган қонун «қолип»ларига сигавермаслигини, у сир-синоат, жумбоқларга тўлалигини таъкидлайди.

Адибнинг «Даҳшат» ҳикоясида инсоннинг инсон томонидан таҳқирланиши қанчалик аянчли эканлиги кўрсатилади. «Анор», «Бемор», «Ўғри» ҳикояларида аёллар асосий қаҳрамонлар қаторида ҳаракатланса, «Даҳшат»да аёл асосий бош қаҳрамон сифатида кўринади. Ёзувчи аввалги ҳикояларида аёлларни Қобил бобонинг кампири («Ўғри»), Сотиболдининг хотини («Бемор»), Туробжоннинг хотини («Анор») деган бўлса, «Даҳшат»даги аёлнинг аниқ исмини айтади. Бу билан унинг асосий қаҳрамон эканлигини таъкидлайди. «Даҳшат» ҳикоясининг қаҳрамони — Унсин. Фарзандлари турмаган ота-оналар ўғил-қизлари туғилганида униб-ўссин, умри узоқ бўлсин, деган ният билан уларга Турсун (Турсуной), Ўлмас — Ўлмасой, Турғун — Турғун

ной, Кўпайсин, Унсин деган исмлар қўйишади. «Даҳшат» ҳикояси қаҳрамони ганжиравонлик Унсин — тегирмончининг қизи. У додхоҳнинг даргоҳига келганига беш ой бўлган. Унсин — додхоҳнинг кенжа хотини. Додхоҳнинг Унсиндан бошқа ҳам етти нафар хотини бор. Каттасининг исми — Нодирмоҳбегим. Бу исм унинг аслзода, бой-бадавлат хонадондан эканлигини билдиради. Ҳикояда додхоҳнинг қолган олти хотинининг исми айтилмайди. Бу билан уларнинг додхоҳ даргоҳида ўрни билинмаслиги таъкидланади. Додхоҳ — «оппоқ соқолли», «пайғамбар ёшидан ошиб, кафанлигини сандиққа солиб қўйган». «Пайғамбар ёшидан ошган»лиги додхоҳ олтмиш уч ёшдан ўтганлигини билдиради. У шу ҳолида беш ой аввал ганжиравонлик Унсинни саккизинчи хотини қилиб олган. Унсин додхоҳни яхши кўриб, севиб теккан эмас. У бу даргоҳга қандай келиб қолгани хусусида ҳикояда ҳеч қандай изоҳ берилмайди. Аммо Унсиннинг ночорлик туфайли додхоҳга саккизинчи хотин бўлиб тушгани билиниб туради. Унсин бу ерда бир дақиқа ҳам тургиси келмайди. У «Ганжиравонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш» учун ҳамма нарсага тайёр. У нима бўлса ҳам додхоҳдан қутулса... Чунки додхоҳ хонадони унинг учун «тириклар гўристонни», «бу даргоҳнинг даҳшати олдида ўликлар гўристонни даҳшати ҳеч гап эмас».

«Кузак шамол яйдоқ дарахтлар шоҳида чийиллаб, ғувиллаб, толларда вишиллаб, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб «уф» тортиб турган кечаларда гўристон эсига тушган ҳар қандай одам ... ўлишдан ҳам кўра гўристонда ётишини ўйлаганда тилигача совуқ тер чиқаради. Бундай кечаларда одамзод қўймижоз, ғуж бўлиб, нимадир кутиб, жимгина ўтиришни хоҳлаб қолади». «Ҳар кеча таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қоладиган додхоҳ ҳам буни яхши билади. Об-ҳаво шундай дилгир бўлганидан у таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қолмасдан эрта қайтади». Катта хотини Нодирмоҳбегим шундай шамол кечасида бир йигит гўристонга бориб, гўрга пичоқ санчиб келиш тўғрисида бир қўйдан гаровлашиб, қабристонда кўрқиб ўлиб қолгани тўғрисида гапиради. Бу воқеани эшитган Унсин ёнида ўтирган кундошига шивирлаб: «Ўлсин, нокас одам экан, битта қўйни деб ... Кошки арзийдиган нарса бўлса!» дейди. Бу гапни ўзича айтади. Аммо буни

додхоҳ эшитиб қолади. Унинг нафсонияти қўзгайди. Чунки «Додхоҳдай одам «ғўристон» деганда тиззаси қалтирайди, биров «оламга подшо қиламан» деган тақдирда ҳам у ерга бормаиди, боролмайди-ю, бу қиз муштдай боши билан «Арзийдиган нарса бўлса, мен бораман!» дегандай бўлади. Шунинг учун додхоҳнинг гаши келиб, Унсинни: «Оббо, тегиримончининг қизи!» ... «Битта қўйни назарлари илмайди! Нечта қўй бўлса арзир эди? Сен ўзинг ўнта қўй берсам, пичоқ санчиб келасанми? Юзта қўй, давлатимнинг ярмини берсам борасанми?» деб масхара қилади. Адиб бу билан додхоҳнинг такаббурлиги, у ўзини бошқалардан устун эканлигини писанда этишни ёқтиришини таъкидлайди. Давлатмандлигини билдирмоқчи бўлган кишилар ўзларини худди додхоҳ сингари тутати.

Унсин ҳам додхоҳнинг беписандлик билан бундай камситишига чидаб турмайди. У «Менга давлат керак эмас, давлат керак бўлса борар эдим», дейди. Чунки у юзта қўй ва додхоҳнинг ярим давлатини қўлга киритганида ҳам барибир шу даргоҳда — саккизта кундошнинг бири бўлиб қолаверади. Аммо Унсин додхоҳ хонадонидан бутунлай кетишни истайди. Шунинг учун додхоҳга: «Мен буткул кетсам дейман, жавобимни берсангиз демоқчиман» дейди. Аммо у бу гапни додхоҳнинг юзига қараб, шартта-шартта айтмайди. Абдулла Қаҳҳор ночорлик туфайли руҳан ғорат бўлиб, мутелик қон-қонига сингиб кетган Унсиннинг ҳолатини: «Ёнида ўтирган кундоши тирсаги билан биқинига икки-уч туртгандан кейин бошини қўтариб, бало-қазодай тикилиб турган додхоҳга бир қўз ташлади-ю, яна бошини эгиб, лекин даядил жавоб берди: «Жавоб берсангиз ... Ганжиравонга кетсам ... Битта гўрга битта пичоқ эмас, ўнта гўрга ўнта пичоқ санчиб келаман» деб жуда аниқ кўрсатади. Унсиннинг бошини эгиб гапириши, додхоҳ гижинганча «ғўристонга» пичоқ эмас, қумғон олиб бориб, онҳазратим сағанаси олдида қумғон қайнатиб, битта чой дамлаб келасан, майлими» деб зуғум қилганида, кўзлари жавдираганча «Майли, майли! Лекин лафзингиздан қайтмасангиз ...» дейиши унинг эридан қаттиқ кўрқишини билдиради.

Ҳикояда Унсин ҳам, бошқа хотинлари ҳам додхоҳдан кўрқиши «Додхоҳнинг саволи жавобсиз қолиши мумкин эмас

эди. Шунинг учун биттаси гуноҳ қилса, ҳаммаси барабар калтак ейдиган кундошлар Унсинни турткилашди» дея таъкидланади. Додхоҳ уйга кириб келса, кундошлар бесаранжом бўлиб қолади. Бу хусусда: «Хотинлардан бири унинг салласини олди, бири чакмонига қўл узатди, бири махсинини тортгани чоғланди... Кундошларнинг энг кичиги — бу даргоҳга тушганига беш ойгина бўлган келинчак — ганжиравонлик Унсиной чилим солиб тутди» дейилади. Додхоҳ эса хотинларини бунчалик ташвишга солганидан ҳеч ҳам хижолат тортмайди. У ўзини хотинлари устидан яккаю ягона ҳукмрон деб билади. Ўзига бино қўйган додхоҳнинг бу ҳолати: «Додхоҳ чилимни бир марта, лекин жуда қаттиқ тортди-ю, ясов тортиб турган хотинларига эътибор қилмай, тўрга ўтди» дея ифодаланади. Мол-давлатининг кўплиги, амалдорлиги туфайли бир эмас, саккиз хотин олган додхоҳ шамол оч бўридай увиллаётган қоронғи кечада гўристон қанақа ваҳимали бўлар экан, деб ўйлайди. У хаёлидан гўристон тўғрисидаги гапларни қувиш, ўзининг довжураклигини хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига писанда қилиш учун гўристон ваҳималаридан гап очади. Додхоҳ ўзини довжурак кўрсатишга ҳар қанча уринмасин, у қабристонга боришдан кўрқади. У қабристонга боришдан эмас, қабристонга бориб келган Унсинни кўришдан ҳам кўрқади. Унсин қоронғи тунда қабристонда чой қайнатиб келганида «сандалда ўтириб пинакка кетган додхоҳ уйғониб тамшанади, бошини кўтариб, Унсинни кўради-ю, «жон бераётибди» деб ўйлаб, кўзлари олаяди. Ерда ётган Унсиндан кўзини олмай, секин ўрnidан туради, худди ўлим хавфидан қочгандай, бир ирғиб, сандалдан ошади-да, ўзини эшикка уради».

Адиб «Ўғри», «Бемор», «Анор»да кишиларнинг уқубатли ҳаёти манзараларини гавдалантирса, «Даҳшат»да Унсиннинг матонатини кўрсатиб, аёлни зўрлик билан енгиб бўлмаслиги, у ўз эрки йўлидаги ҳар қандай тўсиқдан ўта олишини ҳикоя қилади. Шу мақсадда у Унсиннинг қоронғи тунда қабристонда қандай ҳолатда юрганини батафсил тасвирлайди. Ҳар қандай кишининг дилига ваҳима, кўрқув солувчи бу даҳшатли манзара саҳнаси ҳикоя матнининг салкам учдан бир қисмини ташкил этади. Кеч кузак шамоли увиллаб

турган тун кўйнидаги қабристон кўриниши: «Ўт чарсиллаб-қарсиллаб бирпасда гуркиради, шамолда тўлғанаётган тутун аралаш аланганинг қизғиш шуъласидан қоронғилик липиллаб, узоқ-яқинда дўппайиб турган гўрлар, худди биров тупроқни кўтариб чиқаётгандай, ҳаракатга келди» тарзида тасвирланади.

Унсин мана шундай кўрқинчли манзара ичида турса-да, паранжи- чимматини унутмайди. У қоронғи тунда қабристонга кетаётганида ҳам паранжи- чимматини ёпиниб олади. Қабристонда ўтин териб, чой қайнатаётганидагина паранжи- чимматини олиб қўяди. Қайтаётганида паранжи- чимматини сағана олдида қолдирганини эслайди. Лекин бориб олишдан кўрқади. Унинг бу ҳолати ҳақида: «Унсин бир неча қадам босгандан кейин паранжи-чиммати сағананинг олдида қолганини эслаб тўхтади, лекин қайтиб боргани ботинолмади, ҳозир қайтиш эмас, қайрилиб қарагани ҳам юраги дов бермас, назарида ҳамма ўликлар сағаналардан, гўрлардан бошини чиқариб, кетидан қараб тургандай эди. Унсин нима қилишини билмай туриб қолди» дейилади. Абдулла Қаҳҳор у замонларда аёллар тунда ҳам паранжи- чимматсиз юришни худди яланғоч қолишдай уят деб билганини шу тарзда кўрсатади.

Додхоҳнинг мусулмонлар учун муқаддас саналган рамазон ойида — рўза пайтида шу даражада аёвсизлик қилишини кўрсатиш орқали эса жамиятда авж олган жаҳолатнинг асосий айбдори ўшалар эканини таъкидлайди. Додхоҳ рўза тутарди, таровеҳ намози ўқийди, кейин ҳалқада қолади. Бу унинг мусулмончилиги тартиб-қоидаларидан хабардор эканлигини билдиради. Шундай бўла туриб, у хотинларига ҳаддан ташқари зулм ўтказди. Саккизта хотинининг бири гуноҳ қилса, барчасини бараварига калтаклайди, кўлига қамчи олиб, «қаеринг қичиди» деб солади. У хотинларини шу даражада кўрқитганки, уларнинг ҳеч бири унга бир оғиз сўз айтишга ҳам журъат қилолмайди. Ҳикояда бу хусусда «Унсинни тилаб олиш учун бирон сўз айтишга ҳеч ким, ҳатто, гўристондан унинг ўлиги келишига кўзи етиб, ичида фарёд чекаётган Нодирмоҳбегим ҳам журъат қилолмади ... Нодирмоҳбегим кўлидан бошқа иш келмаганидан кейин ҳеч бўлмаса, Унсин-

нинг юрагига қувват бўладиган бир-икки сўз айтиш мақсадида кетидан чиқмоқчи бўлган эди, додхоҳ бир ҳўмрайиб ўтқазиб қўйди. Кундошлар битта-битта оёқ учида юриб чиқиб кетди» дейилади. Қоронғи тунда қабристонга кетган Унсиннинг изидан додхоҳнинг биров орқали маймунини юбориши ҳам унинг беҳад золимлигини билдиради. Додхоҳнинг ўйлаб топган бундай зулм усуллари бошқалар ҳар қанча ўйласа ҳам тополмайди. Масалан, Қобил бобо («Ўғри»), Сотиболди («Бемор»), Туробжон («Анор») бошқаларга нисбатан додхоҳ сингари шафқатсизлик қилолмайди. Додхоҳ ғоят ақлли. Аммо у бу ақлини эзгулик учун эмас, ёвуз мақсадда ишлатади. У хотини Унсиннинг шамол оч бўридай увиллаб турган қоронғи кечада қабристонда қўрқишини жуда яхши билади. Аммо уни ўша жойга чой қайнатиб келишга юборди. Додхоҳ унга қабристоннинг қаерида чой қайнатиб келишини ҳам белгилаб беради. У Унсинга «Онҳазратим сағанаси олдида кумфон қайнатиб, чой дамлаб келасан» деб шарт қўяди. Бундай жой аёнки, қабристоннинг бир чеккасида эмас, унинг ўртасида, марказида бўлади. Чунки азиз зотлар «онҳазратим» дея эъзозланади. Уларнинг қабри муқаддаслаштирилиб, атрофига одамлар дафн этилади. Додхоҳ Унсинга дўппайган гўрлар, ўйилиб тушган сон-саноксиз сағаналар оралаб, қабристон ўртасига боришни буюради. Додхоҳнинг ақлини ёвуз мақсадда ишлатиши унинг биров орқали ўз маймунини Унсинни қўрқитиш учун қабристонга жўнатишида янада яққол аён бўлади. Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди каби бечоралар кундалик тирикчилик ташвишида эзилади. Ўша замонларда бой-бадавлат кишилар ҳашамат, бошқалардан ажралиб туриш, эрмак учун хонадонларида маймун ҳам асрашган. «Нодирмоҳбегим Унсиннинг ёш жонига раҳм қилишини, уни қайтаришни сўраб, додхоҳга ёлворганида уни тутиб олиб хўп уради. Нодирмоҳбегимнинг ўнг қўзи моматалоқ бўлиб шишиб кетган, оқ дока рўмолининг у ер - бу ери қон теккан». Ҳикояда бу каби деталлар «пайғамбар ёшидан ошиб, кафанлигини сандиққа солиб қўйган», «оппоқ, узун соқолли», «ҳар кеч таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қоладиган» додхоҳнинг беҳад шафқатсиз, золим кимса эканини билдиради.

Ҳикояда Нодирмоҳбегим образида аёлларнинг бир-бирига меҳрибонлиги, бир-бирига ачиниши кўрсатилади. Нодирмоҳбегим Унсинга ачинади. У додхоҳ сингари тошбағир эмас. Унсин қоронғи тунда қабристонга кетаётганида у ичида фарёд чекади. Нодирмоҳбегим Унсиннинг «юрагига қувват бўладиган бир-икки сўз айтиш мақсадида кетидан чиқмоқчи бўлади, аммо додхоҳ уни бир хўмрайиб, жойига ўтқазиб қўяди. Додхоҳ қабристондан қайтган Унсинни кўриб, кўрққанидан уйдан қочиб чиқиб кетган пайтда Нодирмоҳбегим остонадан ўтиб йиқилиб ётган Унсиннинг тепасида туриб, «бошини силайди, юзини юзига қўяди, ўша чоғи одам юбориб, гўристондан олдирган икки чимдим тупроқни ярим пиёла сувга чайиб», Унсинга тутади. «Ич, жигарим, кўрққансан ... Гўристондан кўрққанга гўристоннинг тупроғи даво бўлади» деб айтади.

Додхоҳнинг Унсинга қилган шафқатсизлиги Нодирмоҳбегимнинг онгида кескин ўзгариш ясайди. Нодирмоҳбегим ўлиши аниқ бўлган Унсиннинг аҳволига дил-дилидан ачинганидан додхоҳнинг «яна калтаклашидан ҳайиқмай, Ганжиравонга бир хизматкор юборади». Қабристонда кўрқиб юраги ёрилган Унсин пешинга етмай узилгач, Нодирмоҳбегим ҳам додхоҳнинг даҳшатли хонадонини тарк этади. У «Унсинни сен ўлдирдинг! Сен айбдор!» деб додхоҳнинг ёқасидан тутмайди. Адибнинг мазлума аёлнинг даҳшатли додхоҳга ғазаб-нафратини: «Дарвозадан бошида паранжи ва қўлида оқ тугунча Нодирмоҳбегим чиқди. У дарвозага юзини ўгириб, чўнқайди, икки қўлини фотиҳага очиб, бир нималар деди. Додхоҳнинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юборгандай иккала муштини уч марта ерга қадади; кейин «бу даргоҳни энди елкамининг чуқури кўрсин» дегандай бир ҳаракат билан кескин бурилиб, аравага чиқди, марҳумнинг бош томонига ўтирди» дея жуда таъсирчан ифодалайди.

Адибнинг «Бошсиз одам» ҳикоясида ҳам додхоҳ сингари жоҳилларнинг аёлларни азоблаши ҳақида сўз юритилади. Ушбу ҳикоя қаҳрамони «Ўғри», «Анор», «Бемор» ҳикояларидаги аёллар сингари исмсиз эмас. Унинг ўз исми бор — Нисо буви. У ҳам худди «Даҳшат» ҳикоясидаги Унсин, Но-

дирмоҳбегим сингари дастлаб эрига итоат қилиб яшайди. Аммо барибир охири чидолмасдан эрининг хонадонини тарк этади. Иккита ёш қизи билан бева қолган Нисо буви хотини ўлган Абдурахмонга турмушга чиқади. Уста Абдурахмоннинг аввалги хотинидан бир ўғли бўлиб, Фахриддин эрка, тантиқ ўсган. Уста Абдурахмон Нисо бувининг қизларини кўп уради. Буни кўриб, Нисо буви азобланади. Чидолмасдан эрига: «Урсангиз, ўша дуконингизга олиб бориб уринг» дейди. Уста Абдурахмон эса Нисо бувига: «Ҳа, жонинг ачийдим, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг, уч талоқсан...» деб айтади. Шундан кейин уста қизларни урган пайтда Нисо буви сиртида кулиб, ичида йиғлаб туради. Чунки аёл учун эрининг талоқ қилиши мусулмончиликда энг оғир жазо саналади. Нисо буви ана шу жазога учрамаслик учун уста Абдурахмоннинг барча зулмига чидашга мажбур бўлади.

Уста Абдурахмон қизларни уриш билан чекланмайди. У Нисо буви ва қизларидан бир оғиз сўрамасдан, уларнинг розилигисиз тўй бошлайди. Ҳикояда бу воқеа ҳақида «Бир куни эрталаб нонуштадан кейин уста Абдурахмон: «Чоршанба куни тўй!» деди-ю, кўчага чиқди-кетди. Нисо буви ранги-қути ўчиб, деворга суянганча қолаверди» дейилади. Чунки Нисо буви қизи Меҳрини уста Абдурахмоннинг эрка ўсган ўғли Фахриддинга беришни асло истамайди. Аммо у эрининг истагига қаршилик ҳам қилолмайди. Ҳар қандай гапга «осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артганча: «Мен билмасам, дадам биладилар-да!» деб жавоб берадиган Фахриддин Меҳрига уйланади. Нисо буви Фахриддиндан қизининг бўйида бўлиб қолишини хоҳламайди. Шунинг учун Меҳрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кигиздай юмалатади; қорнига ёстиқ билан уради, устига чиқиб ўтиради, кўққисдан қаттиқ кўрқитади, қаердандир чорасини билиб келиб, Муҳрининг қорнини силаб, болани эзиб йўқ қилиб ташлашга уринади. Оқибатда, Меҳри роса азобланади. Касалхонада унинг боласини олиб ташлашади. Меҳри: «Кундан кун баттар бўлган эдим, олиб ташлашди ... нақ ўлаёздим ...» деса, Фахриддин «Хайрият» дейди. Меҳри «Кўрдим, боши йўқ ...» деса, Фахриддин оғзини ва қўлларини катта очганча

«Ие !.. Боланинг ҳам боши бўлмайдами!.. Дадамдан сўрайчи ...» деб чиқиб кетади.

Ҳикояда бирор ўринда «золим» деган сўз учрамайди. Аммо баён қилинган воқеалардан уста Абдурахмоннинг жоҳил, золимлиги яққол билиниб туради. «Бошсиз одам»да «Фахриддин эрка ўсганидан ношуд эди» ҳам дейилмайди. Аммо бу унинг отасининг гапи билан юриши, ярашиқсиз хатти-ҳаракатлари орқали намоён этилади. Нисо буви золим, жоҳил эр хонадонини тарк этиб, тўғри иш қилганига ишонтирилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу ҳикояларида ҳаётнинг қувончу шодлиги ҳам, қайғу ва ҳасрати ҳам аллақандай сирли, кўзга кўринмас илоҳий нарсаларга эмас, аввало одамларнинг ўзларига, уларнинг онги, дунёқарашига боғлиқ эканлиги таъкидланади. Адибнинг «Бошсиз одам» ҳикоясида айнан шунга ишора қилинади. Ҳикояда золимлик шубҳасиз хунук оқибат келтиришини англамаган уста Абдурахмон сингариларнинг бошсиз — ақлсиз эканлиги очиб берилган. Адиб аёлларга беписандлик билан қараб, зулм қилишни одат қилиб олган бу кимсанинг жоҳиллигини чуқур ачиниш, аччиқ истеҳзо билан кўрсатган. Ҳикояда икки ўринда уста Абдурахмоннинг сўзлари келтирилган. Қизларини ураётганда Нисо бувидан кулиб туришини талаб қилган Абдурахмон келини Меҳри оғриқнинг зўридан уйнинг у бошидан бу бошигача юмалаб додлаб турган пайтда бепарволик билан какликка сув қуяётган Фахриддинга: «Ҳа, ўғлим, хафа бўлаётибсанми? Хафа бўлма... Бўлса бўлар, бўлмаса, хотиннинг уруғи Ҳиротдан келган эмас» дейди. Уста Абдурахмон айна гапи билан шафқатсизликда «Даҳшат»даги додхоғга, такаббуриликда «Ўғри» ҳикоясидаги амин, пристав, элликбоши, тилмочга ўхшаб кетади.

Абдулла Қаҳҳор мазкур ҳикояларида турли воқеаларни таъсирчан гавдалантириб, кўп кишилар уқубатли ҳаёт кечираётганини аниқ акс эттиради. Адиб уқубат чекаётганларга ачинишини ҳам, золимлик қилаётганларга нафрат, ғазабини ҳам ошкор қилмайди. У воқеаларни холис кузатувчи бўлиб кўрсатиш билан кифояланади. Аммо ҳикояларда унинг бечора одамларнинг ҳўрланиб, таҳқирлани-

шидан қаттиқ изтироб чекиши, зўравон, такаббур, тамагир кимсаларга аччиқ истехзо билан қараши аниқ аён бўлиб туради. Бу эса улугъ ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг юксак инсонпарвар эканлигидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор «Даҳшат», «Анор», «Бемор», «Ўғри», «Бошсиз одам» каби ҳикояларида нотавон, муштипар, муте аёлларнинг аянчли аҳволини чуқур ачиниш, «Минг бир жон», «Мастон», «Жонфиғон», «Қизлар» каби қатор ҳикоялари ҳамда «Синчалак» қиссасида эса инсоний қадрини англаган, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган, хотин-қизларнинг ғайрат-шижоатини меҳр-ифтихор билан гавдалантиради. Ушбу ҳикояларда ёзувчи аёлларни ардоқлаб эъозлаган адиб сифатида намоён бўлади.

Адиб ўз асарларида аёлларнинг уқубатга тўла аянчли турмушини гавдалантирганда ҳам, уларнинг шижоатга тўла фаолиятини қаламга олганда ҳам уларга ўзгача меҳр билан қарайди. Бу меҳр «Мастон», «Кампирлар сим қоқди», «Минг бир жон», «Кўк конверт» каби ҳикояларида айниқса яққол аён бўлиб туради.

Ёзувчининг «Даҳшат», «Анор», «Бемор», «Ўғри» ҳикояларидаги аёллар паранжи-чиммат ёпиниб, қисиниб-қимтиниб юрадиган муштипар бўлса, «Минг бир жон», «Мастон», «Жонфиғон», «Кўк конверт», «Синчалак»даги хотин-қизлар ҳамма жойда эмин-эркин юради, эркаклар билан бемалол гаплашиб, бирга ишлайди. Чунки улар – янги замон одамлари. Уларга Унсинларни азоблаган додхоҳлар даҳл қилолмайди. Улар худди эркаклар каби жамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзоси саналади. Қонун олдида улар эркаклар билан тенг, баробар.

«Мастон» ҳикоясининг қаҳрамони Турғуной эридан нолиб: «Отам ўлмаганда мен бу алвастига бир кун ҳам хотин бўлмас эдим. Отам ўлди – дармоним қуриди. Ундан чиқиб қаёққа, кимникига бораман, кимнинг уйига сигар эдим. Икки кўзинг кўр, қўл-оёгинг шол бўлса ҳам эркак бўл экан-да» деб ҳасрат қилса, Мастон унга: «Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилганмиз, Турғуной. Биз товуқ эмасмизки, қандай тухум бостирса, шуни очиб чиқарсак» дейди. Мастон ҳаётга умид, ишонч билан қарайди. Турғуной эса ҳамма нарсадан ҳадиксирайди, чўчийди. Ҳикояда йўлда кетаётган бу

икки аёлнинг ҳаётга қараши образли тарзда: «Мастон юки оғир аравани тортиб бораётган отдай оёқларини тираб юқорига интилар, Турғуной эса энгашиб, икки кафтини тиззасига қўйиб, зўрға-зўрға қадам ташлар эди» дея ифодаланган.

Турғуной эскича турмуш ақидаларидан бутунлай халос бўлмаган. Уни ўша ақидалар руҳан мажруҳ қилиб қўйган. Аммо у эскича ақидаларга кўниккан, итоатгўй эмас. У аёлларнинг хўрланишидан нафратланади. Шунинг учун: «Амманнинг қизи Абдураззоқ дўппифурушга тушган эди... Бунга ўн йилча бўлди. Дўппифуруш — элликка бориб қолган одам. Қиз — ғунчадаккина. У вақтларда ҳамма ихтиёр ота-онада эди-да... Ҳеч иложини қилолмагандан кейин «пес бўлсам, қўйиб юборади» деб атайлаб овқатига калтакесак солиб еган экан. Калтакесак еса, пес бўлади, деб эшитган экан...» дейди. Унинг бу гапи ўша пайтда аёлларнинг аҳволи ниҳоятда аянчли бўлгани, улар уқубатдан қутулиш учун ўзларини ҳар нарса қилишга урингани, ҳатто, пес бўлишга ҳам рози бўлишганини билдиради.

«Мастон» ҳикоясида аёлларнинг шижоати, улар мақсадига эришиш учун курашишда эркаклардан асло қолишмаслиги таъкидланади. Мазкур ҳикоя айни жиҳати билан «Даҳшат» ҳикоясига ўхшаб кетади. Унда Мастон образида интилувчан, ҳаракатчан аёллар қиёфаси гавдалантирилади. Турғунойнинг кечинмалари, хатти-ҳаракатларида эса ҳамма нарсага ҳадиксираб қарайдиган хотин-қизлар образи очиб берилади. Ҳикоя «Арава ғижирлаб борар, гап мавзудан мавзуга кўчар, Турғуной гапга аралашмай, бедалар ичида бир боғ бедадай силкиниб борар эди» деб тугалланади. «Арава ғижирлаб бориши» ҳаётнинг тўхтовсиз ҳаракатини, «гапнинг мавзудан мавзуга кўчиши» эса турмуш ҳамиша турфа хил муаммоларга тўла бўлиши рамзини билдиради. «Турғуной гапга аралашмай, бедалар ичида бир боғ бедадай силкиниб борар эди» дейиш орқали адиб, ҳамма нарсадан ҳадиксирайдиган, тортинчоқ кишилар ҳаётда ўз ўрнини тополмай юришига ишора қилади.

Адибнинг «Жонфиғон» ҳикояси қаҳрамони Малоҳатхон ҳаракатчанлиги, интилувчанлиги билан «Мастон»даги Мастонга ўхшайди. Мастон: «Бахтни эрдан излашнинг ўзи бахт-

сизликнинг бошланишидир. Бизда хотинлар эрга шундай боғланиб қолади, шунча бахтни ундан излайдики, эр ўлса гўё бахтининг калити унинг чўнтагида кетган бўлади; эрининг ўлганига эмас, бахтдан умиди узилганига йиғлайди. Эр ўлмасдан ундан юз ўгирса ҳам хотин бундан кам йиғламайди. Бизда кўп хотинлар шу калитни йўқотмаслик, ана шундай кўз ёши тўкмаслик учун эрга чўри бўлиб яшайди» дейди. Малоҳатхон шофёр бўлиб ишлайди, икки йилда уч марта мукофот олади. Малоҳат эрини ҳам ишлашга ундайди. Эрига кўпчилик олдида: «Пулингизнинг кераги йўқ, ишласангиз бўлди. Мен сизни эрим дейишга номус қиламан!» дейди.

Бирор жойда ишламайдиган Жонфигон эса «Малоҳат энди мени ташлаб кетади» деб ҳадиксирайди. «Менинг қўядиган хотиним йўқ. Агар зўрлик билан хат топширсанг, товонимга қоласан. Мана шу йигитлар гувоҳ. Айтдим-қўйдим, икки кулоч арқон...» деб ўпкасини тутолмай йиғлайди. Адиб «Даҳшат» ҳикоясида аёлларнинг хўрланишини қанчалик чуқур ачиниш билан кўрсатса, «Жонфигон»да айрим эркакларнинг ношудлигини шу даражада юмор билан гавдалантиради. «Мастон», «Жонфигон» ҳикояларида адиб аёллар образини ўзгача меҳр билан ардоқлаб ифодалайди. «Даҳшат» ҳикоясидаги Унсиннинг эри қанча золим бўлса, «Жонфигон»даги Малоҳатнинг эри бунинг тамоман тескариси. Жонфигоннинг кулгили аҳволи ҳақида: «Жонфигон катта бир ҳақиқатни очишга шошилгандай уйдан югуриб чиқди, бизга зўр ҳақсизликдан шикоят қилаётган қиёфада туриб, аллақерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хотинлар бевафо» деб қилган насихати, жиноят қоидалари мажмуасининг алланечук моддаси тўғрисида гапирди ва беҳосдан йиғлаб юборди. Кейин билсак, кеча эр-хотин уришган, хотини «Қўй энди, мен сен билан умр қилмайман, эртага хатимизни оламиз» деган экан дейилади. «Хатимизни оламиз» никоҳни бекор қилиб, ажраламиз, деган маънони билдиради.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида бугунги кун кишилари учун тушунарсиз бўлган бу каби ўринлар талайгина. Масалан, «Ўғри» ҳикоясидаги элликбоши, амин, пристав, тилмоч, «Даҳшат» ҳикоясидаги таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қолиш, додхоҳ, чилим, гап ейиш, бозвант, бўйра, сандал,

сағана каби сўзлар маъносини ҳамма ўқувчилар ҳам тушунавермайди. Айримлар, ҳатто, кумфон, паранжи-чиммат нима эканлигини билмайди. Адиб бу каби сўзлар орқали замон ва маконнинг ҳаққоний манзарасини акс эттирган.

Ёзувчи асарларининг номи ҳам тарих тўғрисида сўзлаб, кишиларимиз дунёқарашидаги ўзгаришлар жараёнидан дарак беради. Адибнинг ҳикояларидан бири «Кампирлар сим қоқди» деб номланади. Бу қандай маъно билдиришини ҳамма ҳам дарҳол англамайди. Майин ҳазил-юморга йўғрилган ҳикоя билан танишгач, «сим қоқиш» мих қоқиш, қозиқ қоқиш каби эмас, балки «телефон қилиш» эканлиги аён бўлади. Ушбу ҳикоянинг асосий қаҳрамонлари – кампирлар. Назир буви, Тўхта буви, Шаҳодат буви, Розия буви, Ортиқжон биргалашиб, тўрт қути пилла қурти боқишади. Колхоз раиси дастлаб уларнинг шунча қути пилла қуртини эплашига ишонмай, кампирлар юборган чопарга «Бу кампирларнинг ҳаммаси йиғилганда битта шафтолига тиши ўтмайди» деб айтади. Кампирлардан бирининг портрети: «Назир буви сандалнинг четида, деразадан тушиб турган эрта баҳор офтобига шўрвада пишган олмадек юзини товлаб, тўйган кўзичоқдек ухлаб ётар эди; бу товуш қулоғига кириб, худди пашша кўригандай, бир лунжини қимирлатди; кўзини очмоқчи бўлган эди, фақат битгаси очилди» деб тасвирланади. Кампирлардан бири Тўхта буви Саримсоқованинг ёши етмиш бешда эканлиги, у пилла қурти боқадиган беш кампирга звено бошлиғи этиб тайинлангани айтилади. «Юзи шўрвада пишган олмадек» бу кекса кампирлар «Ўғри»даги Қобил бобонинг кампиридан, «Бемор», «Анор» ҳикояларидаги аёллардан ёки «Даҳшат»даги Нодирмоҳбегимдан тамоман фарқ қилади. Улар колхоз раиси билан талашиб-тортишишади. Ҳатто «раисни ўртага олиб, шундай қилишадими, раис «тегишган эдим, тавба қилдим» деб зўрға қутулади ва тўрт қути уруғни ўз қўли билан келтириб беради». Чунки раис бу кампирларга додхоҳ хотинларига муомала қилгани сингари баланддан келиб муомала қилолмайди. Адибнинг «Ўғри», «Даҳшат» ҳикояларидаги амалдорлар эса бошқаларга зуғум қилиш, итоат эттириш керак, деб билишади.

Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, Ойбек, Фафур Фулом сингари адиблар асарларида ҳам бой-бадавлат кишиларнинг бошқаларга зулм ўтказиши, хотин-қизларга зўравонлик қилиши, маишатпарастлиги ёритилади. Уларда шарият пешволарининг гайриинсоний кирдикорлари, амалдорларнинг тамагирлиги, бой-бадавлат кишиларнинг ўз маишати, манфати йўлида камбағал-бечораларни топтаб таҳқирлаши кўрсатилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» ҳикояси аёл матонати ҳақида. «Даҳшат» ҳикоясида Унсин эркига эришиш учун қоронғи тунда қабристоннинг ўртасида чой қайнатиб келади. Унсин додхоҳнинг зулмидан қутулиш учун унинг шафқатсиз шартини бажаради. Унсиннинг ўлими кишини қаңчалик ачинтирса, унинг шижоати шунчалик қойил қолдиради. «Минг бир жон» ҳикояси қаҳрамони Мастура ҳам касалликни мардонавор енгиб, чинакам шижоат кўрсатади. Ушбу ҳикоя тўғрисида адибнинг ўзи: «Минг бир жон» ҳикоясида тасвир этилган аёл билан таниш эдим. Мен уни касалхонада кўрган эдим. У машҳур ўзбек аёли Тўраҳон аянинг қизи Жўраҳон эди. Бу аёл ўн йил дард тортиб, охири вафот этган. Ҳикояда Жўраҳон тузалиб кетади. Мен ҳикояда, эҳтимол, фактга хилоф иш қилгандирман, аммо, адолат юзасидан тўғри иш тутдим: ҳикояда бу аёл мислсиз мардлиги, ҳаётга муҳаббати, азоб-уқубатга бардошига яраша «мукофот» олди, холос» дейди¹.

Ҳикояда аёлларнинг сабр-бардоши, метин иродаси кўрсатилади. Чунки ҳикоя қаҳрамонни Мастура метин иродаси билан касалликни енгиб, бошқаларни қойил қолдиради. Адиб ушбу ҳикоясида «Аёлнинг жони қирқта бўлади» деган гапни Мастуранинг ҳаётга интилиши орқали гавдалантиради. Мастуранинг касалхонадаги аҳволи: «Кўз ўнгимизда хаста эмас, ўлик, ҳақиқий ўлик, сап-сарик терию суюкдан иборат бўлган мурда ичига ботиб кетган кўзларини катта очиб ётар эди... Тобутда ўликнинг қўлими, оёғими бирор сабаб орқасида қимирлаб кетса, киши қандай аҳволга тушади? Унинг ўлим пардаси қоплаган юзида чақнаб турган кўзларини кўрган киши худди шу аҳволга тушар эди»

¹ Қаҳҳор А. Асарлар: Беш жилдлик. 5- жилд. —200- бет.

деб тасвирланади. Ҳикояда Мастурани кўргани кирган уч беморнинг ҳолати маълум қилинади. Улардан бири Ҳожи аканинг ҳолати тўғрисида: «Ҳожи ака йўғон гавдаси билан Мастурани тўсиб, тикка туриб қолди. Ёнимдаги курсини суриб, Ҳожининг этагидан тортай десам, қорни силки-няпти... Ажабо, бу одам нега кулаётибди, деб афтига қарасам... ранги бўз бўлиб кетибди! Унинг қўрққанини пайқаб, сестра дарров йўл қилди: Ие, Ҳожи ака, сизга дори бериш эсимдан чиқибди-ку, юринг! — деди ва Ҳожини етаклаб чиқиб кетди» дейилади. Мастура узоқ вақтдан бери касал экани ҳақида гапириб: «Мен одам ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига ишонмайман. Ҳатто, тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки «розилик тилашгани эрта» дермикан деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан» дейди. У ана шу «тенги, тимсоли йўқ зўр умид» туфайли касалликни енгиб, оёққа турди. Ваҳоланки, бошқалар унинг тўғрисида «Уч кунлиги борми, йўқми... Соб бўлган дейишади...» деган фикрда эди. Чунки Мастуранинг томогидан ҳеч нарса ўтмайди, овқатни қорнига қуйишади. Мастуранинг ҳаётга талпинишини кўрганлардан бири: «Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта! Ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб кейин сўнади. Мана шу ишонч Мастурага ўлимни яқин йўлатмайди» дейди.

Абдулла Қаҳҳор Мастон, Мастура каби қаҳрамонларида инсоннинг ишончи нималарга қодирлигини гавдалантиради. Мастура, Мастон ўзининг дадиллиги, интилиши, ишончи билан «Бемор», «Даҳшат» ҳикояларидаги аёллардан ажралиб туради. Бу ҳикоялардаги аёллар руҳини мутелик, итоатгўйлик психологияси фораг қилган. Шунинг учун Унсин додхоҳнинг шартини бажариш йўлида ўзини қурбон қилади. Мастон ёки Мастура ҳеч қачон Унсиннинг йўлини тутмайди, золимга итоат қилмайди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари аёллар дунёқарашидаги ўзгаришлар жуда мураккаб кечгани, Мастон, Мастуралар етишиб чиққунча қанчадан-қанча Унсин, Нодирмоҳбегим кабилар қурбон бўлгани тўғрисида тасаввур беради.

Абдулла Қаҳҳорнинг хотин-қизлар ҳаётига багишланган ҳикояларида ифодаланган ҳурлик, инсонпарварлик ғояларида умуминсоний ва миллий қадриятлар мужассамлашгани яққол сезилади. Чунки адиб асарларида ҳаёт ҳодисалари бўяб-безаб, муайян «қолипларга» солиб кўрсатилмайди. Ёзувчи ўзбек аёли босиб ўтган мураккаб ва машаққатли тарихий жараёни айна ҳаётнинг ўзидай жонли ва таъсирчан гавдалантиради. Унинг «Даҳшат», «Бемор», «Бошсиз одам», «Қизлар», «Мастон», «Жонфиғон», «Минг бир жон», «Кампирлар сим қоқди», «Кўк конверт» каби ҳикоялари ўзбек аёли босиб ўтган тарихий йўлнинг бадиий манзаралари каби кўринади.

* * *

Абдулла Қаҳҳор асарларида яқин ўтган даврнинг «қора ва кир тарихи» ҳам, замона ўзгаришларидан баҳраманд одамларнинг кураш ва интилишга тўла ҳаёти ҳам яққол акс этади. Адиб аёлларнинг ижтимоий ҳаётидаги ўрнини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. У қатор асарларида хотин-қизларни асосий бош қаҳрамон сифатида кўрсатади. «Даҳшат» ҳикоясидаги Унсиннинг аччиқ қисматида аёллар чеккан азоб-уқубатлар акс этади. «Бемор», «Анор» ҳикояларида қашшоқлик туфайли азоб чекаётган аёлларнинг аянчли аҳволи кўрсатилади. «Мастон», «Минг бир жон», «Жонфиғон», «Кампирлар сим қоқди», «Синчалак»да эса ҳаётга ишонч билан қарайдиган аёлларнинг шижоати ҳақида ҳикоя қилинади. Аёлларнинг аламли ҳаёти ва умид, ишончга тўла турмуши тўғрисидаги бу қисса ва ҳикоялар ижтимоий-маданий, маиший ҳаётимизнинг ўзига хос бадиий ойнаси бўла олади.

Адибнинг «Даҳшат», «Бемор», «Ўғри» ҳикояларини ўтмишни қоралаш мақсадида ёзилган асар, деб талқин қилиш нотўғри. Уларни шўро сиёсатига мос дейиш ҳам калтабинлик. Чунки ушбу ҳикояларда ҳаёт ҳодисалари ҳаққоний кўрсатилган. Уларда ҳаётнинг турли муаммолари туфайли азоб-уқубат чекаётган кишилар аҳволи таъсирчан гавдалантирилган. Кишилар ҳамма замонда, ҳамма жойда муаммога дуч келади ва изтироб чекади. Бу ўтмишда ҳам бўлган. Ҳозир ҳам мавжуд. Келажакда ҳам шундай бўлади.

Фақат бу фожелик турли тарзда, ҳар хил шаклларда кўри-нади. Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳаёт муаммолари қарши-сида турган кишиларнинг ўзаро муносабатлари мураккаб-лиги гўё заррабинга солиб кўрсатилади. Шунинг учун Ун-син каби муте, мушфиқаларнинг аҳволи бошқаларни бениҳоя ачинтиради. Бундай хўрликка инсон боласи тоқат қилиши мумкин эмасдай туюлади. Ваҳоланки, Унсин ва унинг кундошлари учун додхоҳ даргоҳида яшаш оддий ҳаёт эди. Унсин шу жойда кенжа келинчак бўлиб, беш ой яша-ган эди. Агар тасодиф бўлмаганда у бу даргоҳда яна яшай-верарди. Ёки Нодирмоҳбегим ҳам додхоҳнинг зулмларини сезмасдан юраверарди.

Абдулла Қаҳҳор «Даҳшат», «Бемор», «Ўғри», «Бошсиз одам» ҳикояларида қашшоқлик туфайли ғорат руҳан бўлган-нидан ўзининг инсонлик қадрини унутган, ночорлигига кўниккан бечора одамларнинг аҳволини кўрсатган. Унсин, Қобил боболар ўзини бошқалар олдида ожиз сезгани учун таҳқирланади. «Ўғри»даги амин, пристав, тилмоч, эликбо-ши, «Даҳшат»даги додхоҳ каби такаббур кимсалар ҳамма замонларда ҳам бошқалардан ўз устунлигини намоиш этиш-дан мароқланади. Табиатига такаббурлик сингган кишилар, имконият туғилса, ҳар қандай жойда ўзини кўрсатиб, ман-манлик қилаверади.

Адиб ўз асарларида хўрланган, ҳақоратланган одамларга чуқур ачиниш билан қарайди, такаббур кимсаларнинг «ман-ман»лигини кўрсатиб, аччиқ истехзо қилади. Руҳан ғорат бўлиш инсонни қанчалик аянчли аҳволга солса, такаббур-лик кишини шунчалик хунук қилишини кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида турли хил феъл-атвордаги кишилар образи намоён бўлади. Ёзувчи уларнинг феъл-атвори, дунё-қарашини ҳар хил воқеалар асосида очиб беради. Адиб воқеа-ларни содда, тушунарли баён этиш орқали қаҳрамонлар-нинг характерини гавдалантиради. Шунинг учун «Даҳшат» ҳикоясидаги Унсин билан «Минг бир жон»даги Мастура, «Мастон»даги бош қаҳрамон тамоман бошқа-бошқа одамлар эканлиги аниқ билиниб туради.

Адиб «Мастон», «Жонфигон», «Қизлар», «Кўк конверт», «Кампирлар сим қоқди», «Синчалак» асарларида инсонлик

қадрини билган, янгиликка интиладиган, шижоатли аёллар образини кўрсатади. Адиб уларни меҳр билан ардоқлаб тасвирлайди, ҳаётга ишонч билан қарашларини қўллаб-қувватлайди. Бу аёлларнинг турмушдаги тўсиқларни мардонвор енгиб ўтаётганидан мамнун бўлади. Аёлларнинг шижоатига хайрихоҳлик ва эҳтиром билан қараш жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор асарлари ўзбек адабиётида алоҳида ўрин тутади. Адибнинг «Даҳшат», «Анор», «Бемор», «Ўғри» каби ҳикоялари ўзбек адабиётининг асл асарлари қаторида туради.

МУҲАББАТ МАДҲИ

Абдулла Орипов ижоди ўзбек адабиётида алоҳида ўрин тутади. Унинг теран фалсафий шеърлари, инсон ҳаётининг чигал муаммолари тўғрисида баҳс этувчи дostonлари, жаҳон адабиёти намояндалари ижодидан қилган жарангдор таржималари адабиётимиз мулкига айланиб, кишилар қалбидан жой олган.

Абдулла Орипов ижоди мавзу, гоյ жиҳатидан ранг-баранг. Шоирнинг шеърларида Ватан, халқ, тарих, инсон тақдири тўғрисида сўз юритилади, эзулик улугланади, ёвузлик, ҳасад, ифво қаби иллатлар қораланади. Шоир барча мавзудаги шеърларида маънавий гўзаллик, инсоний баркамолликка даъват этади. Инсонни улуглаш Абдулла Орипов шеърларининг асосий мундарижасини белгилайди. Бу унинг она тўғрисидаги, муҳаббат мавзусидаги шеърларида, айниқса, ёрқин кўринади.

Муҳаббат кишилар ҳаётига теран мазмун бахш этади. Бу туйғу ҳар бир инсон ҳаётида жиддий бурилиш ясайди. Севги-муҳаббат инсоннинг қалби, ҳис-туйғуларидан «сизиб» чиқади. Бу сирли-сеҳрли туйғу қаршисида донишмандлар ҳам лол қолади. Ишқ-муҳаббат оддий одамларни ғам-андуҳга ботириб, ночор қилиб қўйганидек, шоҳу султонларни ҳам маҳзун этиб, асирга айлантиради. Шунинг учун севги-муҳаббат адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси бўлиб келади. Инсоният ҳаётини бошлаб берган бу сирли-сеҳрли туйғу санъат ва адабиёт асарларига бетакрор жозиба, кўрк бахш этади. Кишиларни бирор-бир мавзу ишқ-муҳаббат муаммосичалик қизиқтирмайди, ўзига жалб этмайди. Бошқа мавзулар, ҳар қанчалик янги, долзарб бўлмасин, муҳаббат можаролари «фон»ида кўринганидагина эътиборни тортади. Шу боисдан барча ёзувчи, шоирлар асарларидан ишқ-муҳаббат можаролари «қизил ип» бўлиб ўтади. Айни мавзудаги асар-

лар неча асрлар ўтса-да, эскирмайди. «Илиада», «Одессея», «Рамаяна», «Махобҳорат», «Алпомиш», «Манас» сингари минг йиллар аввал яратилган дostonлар шу боисдан ҳозир ҳам ҳаммани қизиқтиради. Агар адабиёт асарларидан, қўшиқлардан «ишқ-муҳаббат» олиб қўйилса, улар аҳамиятсиз нарсага айланади. Инсон умрига файз, шуқуҳ олиб кирадиган ишқ-муҳаббат санъатга, хусусан, адабиётга ҳам теран мазмун, бетакрор жозиба бахш этади. Шунинг учун Абдулла Орипов:

Фақат муҳаббатга топингил, эй қалб,
Сен меҳр кўргайсан ўшал қуёшдан.
Ахир боболар ҳам демишлар қадим:
Муҳаббат яратган дунёни бошдан, —

дейди. Муҳаббат шундай сирли, қудратли эканлиги қўшиқ, дostonларда ҳам куйланади. Худолар, санамларга бағишланган афсоналар асосида ҳам муҳаббат туради. Қадим аждодларимиздан қолган эртақ, қисса, ривоятларда ҳам севги-муҳаббат тўғрисида сўз юритилади. Севишганларнинг саргузаштлари тўғрисидаги кўҳна ҳикоятлар бугунги кун кишиларини ҳам гоят қизиқтиради. Бу мавзудаги гап-сўзларни улар ҳам мароқланиб тинглашади. Чунки вақти беҳад банд ахборот асри кишиларининг қалбини ҳам севги-муҳаббат туйғуси безовта қилади. Бу нозик, нафис туйғудан мосуво одам топилмайди. Инсон ҳар қанча уринганида ҳам бу сирли ҳиссиётдан сақланомайди. Ҳар бир киши албатта бу фаройиб туйғу таъсирига тушади. Унинг завқи, сурури, азобу аламига дуч келади. Қизиғи шундаки, бу туйғуни ҳар ким ўзича бошидан кечиради. Бировнинг йўли бошқа бировга андоза, қолип бўлолмайди. Муҳаббат масаласида ҳеч ким йўл-йўриқ ҳам кўрсатолмайди. Одамлар орасидаги жамии муносабатлар мураккаблиги бевосита шу муаммога бориб боғланади. Оталар билан болалар, бойлар билан камбағаллар ўртасидаги муросасиз зиддиятлар ҳам кўпинча айна шу масаладан келиб чиқади. Ака-ука, опа-сингил, қадрдон дўстлар, бечора одамлар, бой-бадавлат кишилар, устоз-шоғирдлар орасидаги келишмовчиликка ҳам аксарият ҳолларда қалбдаги шу нозик, сирли туйғу сабаб бўлади. Негаки

ишқ-муҳаббат кишиларнинг ўзаро муносабатларига, ҳаётга қарашларига тош асрида бўлганидек, «ақли» машиналар замонида ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Ривоят, дostonларда шу сирли ҳодиса қонли урушларга сабаб бўлгани, унинг туфайли шаҳару қишлоқлар вайрон бўлиб, қанчадан-қанча одам нобуд бўлгани нақл қилинади. Афсона, ҳикоятларда инсон ақл кучи билан бу ҳисни енголмай, ночор ҳолга тушиб қолиши баён этилади. Шунинг учун ҳам Абдулла Орипов:

Огоҳ бўлсанг олам сиридан
Дунёлар ҳам кочар бири биридан.
Шу тахлит яшайди буюк коинот,
Манзилин тополмас идроксиз ҳаёт...
Тафаккур башарга гарчи яловдир,
Нечук одам қавми одамга ёвдир.
Жавоб берар бунга на ер, на осмон,
На Будда, на Зардушт, на «Инжил», «Қуръон».
Энди бандаларга ўзинг қил шафқат,
Эй олий жозиба – Сирли Муҳаббат!¹–

дейди. Инсон ҳамиша бир сирга банди – асир бўлишига, фақат угина кишиларга таскин-тасалли беришга қодир эканига эътибор қаратади. Бу сирли туйғу қудрати тўғрисида:

Йўлин йўқотса одам – муҳаббатга суянгай,
Гуссага ботса одам – муҳаббатга суянгай.
Чорасиз қотса одам – муҳаббатга суянгай, –

дейди. Шоир бутун шеър давомида муҳаббат инсоннинг ҳаётидаги асосий таянчи, суянчи эканини таъкидлайди. Машҳур файласуф Эрих Фромм ҳам «Севги санъати» асарида ҳар бир кишининг дунёда ёлғиз эканлиги тўғрисида мулоҳаза билдирар экан, «инсон ёлғизликдан фақат «муҳаббат» оғушидагина нажот топади» дейди². Ҳинд адиби Рабиндранат Тагор эса «Сўнгги дoston» романида «Инсон онги илм-фан

¹ Орипов А. Биринчи муҳаббатим: (Шеърлар). – Тошкент: «O‘zbekiston», 2006. – 82-бет.

² «Жаҳон адабиёти» журналы, 2000 йил, 7-сон. 195- бет.

билан қанчалик банд бўлмасин, унда муҳаббат учун ҳамма вақт ўрин топилади» дейди¹.

Аммо баъзида «Севги-муҳаббат китобларда бўлади...» деганга ўхшаш гаплар кулоққа чалинади. Тўгри, «Хамса» достонларида ёки Абдулла Қодирий романларида тасвирлангани каби сеvgи-муҳаббат ҳаётда айнан учрамайди. Лекин Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Баҳром ва Дилором — шунчалик эр-хотин бўлиб яшаётганларнинг эмас, балки бири-бирига сидқидилдан самимий муносабатда бўла оладиган севишганларнинг тимсолларидир. Тимсол нарса-ҳодисанинг айнан нусхаси эмас. Тимсол ҳодисаларнинг ўзгартирилган, бойитилган, зеб берилган кўринишидир. Достон, романларда севишганлар образида бир-бирига астойдил қўнғил қўйганларнинг умумлашма қиёфаси гавдалантирилади. Шунинг учун Лайли ва Мажнун, Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раънонинг муҳаббати ҳар бир кишини мафтун этади, ҳаваслантиради. Уларнинг муҳаббати ички ботиний яқинлик асосида пайдо бўлгани ва улар бу уйғунликни чин дилдан ҳис қилгани боис гўзал кўринади. Абдулла Орипов кишиларни беқиёс гўзаллиги билан ҳайратга соладиган, ҳаваслантирадиган бу сирли-сеҳрли туйғу тўғрисида:

Сен борсан — мен учун бу ҳаёт гўзал,
Сен борсан — мен учун дилбар коинот.
Сенсиз қолар эдим зулматда тугал,
Сенсиз қолар эдим буткул бемурод, —

дейди. Шеърда муҳаббат қудратига такрор таъкидлар орқали эътибор қаратилади. Афсуски одамлар ҳаётни гўзал, бутун коинотни дилбар кўрсатган муҳаббатни етарлича эъзозламайди. Шунинг учун Афлотун (Платон): «Одамлар муҳаббатнинг асл қудратини англаб етмаган. Агар буни тушунганларида эди, сеvgига атаб улуғвор ибодатхоналар ва меҳроблар қуриб, қурбонлик келтирган бўлардилар. Лекин биринчи галда бажарилиши лозим бўлган бу вазифаларни ҳозиргача ҳеч ким адо этмади» деган².

¹ Тагор Р. Асарлар. 8 томлик. 3-том.—Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1961.—282-бет.

² Ҳақиқат манзаралари. —Тошкент: «Янги аср авлоди», 2002. —81-бет.

Муҳаббатнинг сирлилигини таъкидлаш барча ижодкорлар асарларида асосий ўрин тутади. Абдулла Орипов шеърятининг ўзига хос жозибаси ҳам унинг айна шу мавзуга бағишланган шеърларида ёрқин кўринади. Абдулла Орипов бу шеърларида муҳаббатнинг ширин ва азобли армонлари, сирли ва мафтункорлиги, унинг изтироблари ҳам ёқимли экани ҳақида сўз очади. Шу боисдан улар кўнгилга яқин келади, ҳар бир кишининг қалбидаги хотираларни уйғотади, маҳзун қилиб қўяди. Инсон муҳаббатсиз яшаши мумкин эмаслигини англатади. Севгисиз яшаш кишини меҳрдан Мосуво этиши, муҳаббатсиз ҳаёт маъносиз, пуч нарса бўлиши тўғрисида ўйлатади.

«Биринчи муҳаббатим» шеърисида «инсон ҳамиша шу сирга асир экан»лигини таъкидлаган шоир муҳаббатга:

Мен қувонар бўлсам — сен сабаб,
Ўйга толар бўлсам — сен сабаб.
Мен ўлишни истамасман, йўқ,
Ногоҳ ўлар бўлсам — сен сабаб, —

деб мурожаат қилади. Бу илтижоларда муҳаббатнинг сирли-сеҳрли оstonасига ширин орзу-ҳавасларга тўлиб қадам қўйган ўспириннинг эҳтиросли туйғулари акс этади. Дос-тонларда ҳам ҳиссиётга берилган ошиқларнинг маъшуқасига етишиш учун тоғ-тош, саҳро-чўл, денгизлар ошгани нақл қилинади. Чунки ҳиссиёт мантиқ «қолип»ларига бўйсунмайди. Мантиқ ҳамма нарсани етти ўлчаб, бир кесади. Ҳиссиётга берилган ошиқлар олами эса масофани тан олмайди. Уларга мақсад йўлида чеккан машаққатлари азоб эмас, фароғат туюлади. Абдулла Орипов муҳаббат шавқидан маст ўспириннинг жўшқин туйғуларини бу тарзда ифодалайди:

Юлдузлар ўтига бардош берурман,
Фазолар тафтига қилурман токат.
Ёнингга соғ-омон қайтиб келурман,
Оташ нигоҳингда ёнгали фақат.

Тулқинлар қутурсин, майли, беомон,
Менинг қисматимни қумолмагай у.
Барибир ёнингга қайтаман омон,
Мовий кўзларингга чўмгали мангу.

Муҳаббатга мубтало ҳар бир ўспирин ўзини ҳар нарсага қодир ҳис қилади. Чунки ўшанда унинг қалбида дostonларда мадҳ этилган мажнунона жунун, Фарҳодга хос шижоат пайдо бўлади. Адам Жексон бу хусусда: «Барча қадимий битикларда «Муҳаббат ҳамма нарсани енгиб ўтишга қодир куч» деб таъкидланади... Муҳаббат тан, ақл ва руҳга қувват беради... Коинотнинг кўпгина қонуниятлари мавжуд ва уларнинг барчаси бенуқсон, лекин улар ичида энг асосийси — Муҳаббат қонуни, чунки абадий барҳаёт. Бу коинотдаги энг қудратли куч. Муҳаббат туфайли барча муаммоларни ҳал эта оламиз, душманликни бартараф этамиз... ва касалликлардан халос бўламиз... Муҳаббатнинг соғломлик учун муҳимлиги шундаки, у — ҳаёт асоси. Муҳаббатсиз улар ўз аҳамияти ва маъносини йўқотади ва инсон депрессияга учрайди. Ғазаб, нафрат, худбинлик кабилар муҳаббатга қарши турадилар ва улар вужудимизни емирувчи токсик моддалар ишлаб чиқишга сабабчилардир. Инсон муҳаббатни ҳис этганида унинг вужудида оқ қон таначалари миқдори ортиб, томир оқими га оғриқ ва стресслар билан курашишга ёрдамлашувчи махсус гармонлар қўшилади ҳамда бундай инсоннинг аҳволи буткул ўзгаради...» дейди.

А.Ориповнинг «Муҳаббат» шеърида ҳам бу сирли туйғунинг инсонни гоҳида адоқсиз алам, изтиробга солиши ҳақида сўз юритилади. Лирик қаҳрамон:

Ҳаёт мендан аямади неъматларини,
Не истасам берди доим, ҳеч бир тонмайман.
Фақатгина бир ғам ўртар юракларимни,
Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман.
Болаликдан ўтиб мен ҳам, бўй етиб секин,
Гоҳо пинҳон, гоҳо асов дарёдай тошиб,
Бир ёш йигит севганчалик севдим-у, лекин
Бошқалардай толе менга бўлмади насиб, —

деб ўксинади. Унинг бу дардли ўртанишлари беихтиёр ўқувчига ҳам ўз таъсирини ўтказди. У ўз-ўзидан маҳзун бўлиб қолади. Чунки шеърда муҳаббатдан мажруҳ қалбнинг дардли туғёнлари кучли эҳтирос билан ифодаланган. Шунинг учун лирик қаҳрамоннинг дардли кечинмалари ўз-ўзидан ўқувчи қалбига кўчиб ўтади. Шоир Рауф Парфи эса: «Муҳаббат» шеърида бу туйғунинг беқийёслигини қуйидагича ифодалайди:

Сенсиз дунё менга нимадир, гулим,
Ҳар не унут бўлар, ҳар неки эзгу,
Қонимни музлатар тирилган ўлим.

На севинч, на кўз ёш, на ушбу сезги,
Бу чексиз оламда ягона йўлим —
Ёлғиз инонганим сенсан-ку, севгим¹.

Икки шоирнинг бу сирли-сеҳрли ҳиссиётнинг алам, оғриқлар тўғрисидаги мулоҳазаларида уйғунлик кўринади. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони:

Сен бўлмасанг дунё ўзи менга надир, деб
Ичдим, ҳатто, талай-талай шеърий қасамлар.
Ўтар экан ҳамма нарса, йўқ экан турғун,
Ҳатто севги неларгадир бўларкан таслим.
Бугун ҳаёт нималиги, севги йўриғи —
Бари маълум, ҳаммасига етади ақлим.
Юрагимда севги изи топилмас асло,
На бир афсус, на бир алам чиққайдир ундан, —

деса, Рауф Парфининг лирик қаҳрамони:

Шундоқ изтиробда севган юрагим,
Муҳаббат дастидан йўқ мажол, имкон ...
Ҳорғин — адо кўзларимга қарагин,
Билурман, шунчаки ўрганмас виждон...

¹ Рауф Парфи. Сўнги видо.—Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.—61-бет.

Қасдинг борми менда, эй сўнгсиз қайғу,
Дунё дунё эмас, дунё бу — яра!
Наҳот бу жароҳат собитдир мангу...
Севгилим, мен сенга инондим, нечун
Сени ўзгалардан ўзга, деб билдим.
Қора гирдоб қаърига мен йиқилдим,
Оқар дарё бўлиб йиғлайман бу кун...
Севгилим, ҳеч кимни севмасман, нечун
Осмон йироқ, юлдуз йўқ, ой кулмас.
Ҳамма нарса кулгилидир мен учун, —

дейди. Ҳар иккала шеърда шу тарзда озурда қалб изтироблари ифодаланади. Абдулла Орипов лирик қаҳрамонининг эҳтиросга тўла нолалари ўқувчи қалбига етиб боради. Рауф Парфининг «Муҳаббат»идаги қалб оғриқлари эса секинлик билан юракка қиради ва ўчмас бўлиб муҳрланиб қолади. Чунки бу шеърда:

Не хаёл ташланур ўксик ёдимга,
Ёдимнинг кўзини кесиб кирар тун,
О, ким ҳам етарди менинг додимга.

На ер сарварлари, на сарват, на дин,
Инонмоғим учун одам зотиға
Мен сенга инонмоқ истайман олдин, —

дейлади. Муҳаббат мавзусидаги бу шеърларда севги туфайли қалбга чуққан адоқсиз аламлар оғриғи ҳақида сўз юритилади. Аммо уларда севги азоб бериш баробарида фараҳли ҳам эканлиги таъкидланади. Абдулла Орипов ҳам, Рауф Парфи ҳам инсон севгисиз яшаши мумкин эмаслиги, севгисиз ҳаёт маъносиз, пуч эканлигини таъкидлайди. Ҳар иккала шоирнинг «Муҳаббат»ида нозик қалб ҳиссиётлари, кишиларнинг ёрига бўлган чуқур эҳтироми ўз ифодасини топган.

Халқ қўшиқларида, қадимий дostonларда ҳам ошиқларнинг самимий муҳаббати, садоқати улуғланади. Самимий муҳаббат эса соғинчдан пайдо бўлади, ундан «озиқланади». Ҳар иккала шоирнинг «Муҳаббат»ида шу соғинч изҳор қилинади. Бу соғинч мазкур шеърларни мутолаа қилган ҳар бир

кишининг қалбига ҳам беихтиёр кўчиб ўтади ва уни шу ҳис қамраб олади. Соғинч туйғуси туфайли одамлар бири-бирига интилади, улар ўртасида бегараз, тамадан холи муносабат юзага келади. Муҳаббат соғинчи шундай сирли-сехрли кудратга эга бўлгани боис шоир:

О, қалбимга сен ҳам ошно бўлсайдинг, севгим,
Айрилиқмас, висол куйлаб қолсайдим ғамда.
Ҳар қандай аянчни ҳам улуғлар эдим,
Мен ўзимни бахтли дердим ҳар қандай дамда.
Йиғласам-да кулар эдим мағрур ва осон,
Севгим билан зарб берардим ҳар қандай ғамга, —

дейди. Лирик қахрамоннинг бу истагида самимий севгини ҳис қилган қалбнинг беғубор туйғулари акс этади. Покиза туйғуларга тўла бу қалб дунёни бошқалардан бўлакча ҳис қилади. У ҳамма нарсага меҳр билан қараб, ҳаётдаги мавжуд ноқисликларга ўзини айбдор сезади. Армонга айланган муҳаббат учун ўзгани эмас, ўзини гуноҳкор билади. Абдулла Ориповнинг қуйидаги шеъри шу хусусда:

Хайр энди ...
Қалбимда бир видо қолди.
Хайр энди, сен кетдинг, беғуноҳ оху.
Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!
Бугун бош устингда кимнинг паноҳи?!
Сени кеч топгандим, эрта йўқотдим,
Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга.
Ўзгалар қалбида қадр уйғотдим,
Бироқ етолмадим ўзим қадрингга.
О, инсон қисмати, бунчалар чигал,
Бунчалар хилма-хил фоже ва аза.
Қисматим, ўзимман гуноҳкор бу гал,
Наҳот, гуноҳкорга қўшиқдир жазо?!

Улуғ немис шоири Гёте «Инсоннинг тавба-тазарруга бўлган эҳтиёжи ҳеч қачон йўқолмайди» дейди¹.

¹ Ҳақиқат манзаралари. —Тошкент: «Янги аср авлоди», 2002. —239- бет.

Лирик қаҳрамон ҳам йиллар ўтиши билан ўз хатоларини англайди ва «Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга» деб илтижо қилади. Ўз хатоларини англаб, чорасиз қолганидан «О, инсон қисмати, бунчалар чигал, Бунчалар хилма-хил фоже ва аза» дейди. «Қисматим, ўзимман гуноҳкор бу гал» деб тавба-тазарру қилади. Тавба-тазарру эса инсонни руҳан поклайди. Киши ўзгалар хатосини эмас, ўз хатоларини англагандагина тавба-тазарру мақомига эришади. Тавба-тазарру инсоннинг ботинида кечади. У кимгадир ялиниш-ёлвориш эмас. Киши мажбур бўлганидан, иложсиз қолганидан, кўрққанидан кимгадир илтижо қилиб, кўмак сўраши, кечирим сўраши билан инсоннинг ўз ичида кечадиган тавба-тазарру тенг, бир хил эмас. Бировга илтижо қилаётганда, кечирим сўраётганда кишининг кўнглида ўша одамга нисбатан нафрат, адоват авж олади. Уни ич-ичидан қарғайди, ўч олиш истагини кўнглига тугади. Хатоларини англаб, ич-ичидан азобланганда эса кишининг кўнглида ҳеч кимга нисбатан кек, адоват бўлмайди. У ўша пайтда астойдил тавба-тазарру қилиб, ўзининг ожизлигини англайди, ичидаги такаббурилик, манманликни синдиради.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат мавзусидаги шеърлари лирик қаҳрамони ҳам эришилмаган муҳаббат соғинчи туфайли инсон қисмати чигалликларини, ҳаёт кутилмаган мураккабликларга тўлалигини тушунади. Аммо у ўзининг ожиз, бечора эмаслигини ҳам билади. Шунинг учун:

Ҳаёт мендан аямади неъматларини,
Не истасам берди доим, ҳеч бир тонмайман...
Йўқ, йўқ, ҳаёт аямади неъматин мендан,
Тўрт мучам соғ, дўстларим бор ҳавас қилгулик.
Нолимайман на келажак, на ўтмишимдан,
Иродам бор — келса агар бирор кўргулик, —

дейди. У ҳаёт берган неъматлар қадрини билгани учун ундан нолимайди. Ҳаёт азоб-укубатга тўла, деб арз-дод қилмайди. Кишиларнинг ҳаётдан норозилиги кўпинча уларнинг ўзидан норозилиги туфайли туғилади. Абдулла Орипов ва Рауф Парфининг қаҳрамони эса ҳаётдан эмас, ўзининг муҳаббат қисматидан норози. Улар ҳаётдан ҳам, бошқа бировдан ҳам

хафа бўлиб ёзгирмайди. Шунинг учун Рауф Парфининг лирик қаҳрамони:

Афсус-надоматнинг бордир-ку чеки...
Сенинг гуноҳингни ювсин кўз ёшим...
Айни жасоратдир ҳар қандай севги,
Сенга оқ йўл тилар менинг бардошим.
Бу шундай ҳаётдир, бу шундай дунё,
Эга чиқавермас ҳар ким аҳдига,
Онасан, омон бўл, соғ бўл доимо,
Масъум болаларнинг маъюс бахтига, —

дейди. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони ҳаётда ҳамма ҳавас қиладиган барча нарсага эришган. Ундан «ҳаёт неъматларини аямаган» бўлса-да, аммо бахти бутун эмас. Шунинг учун:

Фақатгина бир куч бордир, фақат угина
Зор йиғлатар, қилолмайман мен унга тоқат.
Ҳаётимда чақнамайсан фақат сенгина,
Толемда сен бўлмадинг, бахтли муҳаббат.
Кимга шошай, кимни қўмсаб, кимга сиғинай,
Фариштам, деб оқ ювиб-у, оқ тарай кимни?
Кимни Лайлим, Шириним деб, бахтим деб атай,
Ҳаётим, деб чўққиларга кўтарай кимни?! —

деб бахти маъюслигидан зорланади. Аммо ўзини йўқотиб қўймайди. Лирик қаҳрамон соғинчга тўлиб:

Фақат сен кел, юрагимда армон бўлган ҳис,
Сенсиз ҳаёт пуч бир нарса, эрмак, омонат, —

деб илтижо қилади. Чунки уни мана бундай саволлар қийнайди:

Сен бугун қайдасан? Қайларда қолдинг?!
Сен бугун кимларнинг маъсум ҳамроҳи?!
Қайси бир одамнинг бахтига ёрсан,
Очилдими сенга толе дарчаси?!

Лирик қаҳрамонга соғинган кишиси маъсума бўлиб кўри-
нади. У севган кишисининг бахтли бўлишини, унга бахт
даричаси очилишини истайди. Унинг ўзи сингари қийнали-
шини хоҳламайди. Дили тоза, нияти покиза кишигина шун-
дай бўлади. У ўзи азобланса-да, бошқаларга ёмонлик тила-
майди. Рауф Парфининг лирик қаҳрамони севган кишиси-
нинг хиёнатидан изтироб чекади. Лекин зорланиб, уни
айбламайди, қарғамайди, нафратланмайди. Чунки уни чин
юрақдан севади. Шунинг учун:

Мен суйибман... Ёлвориб
толдим —
Ўзгарар табиат, дунё ўзгарар.
Балки мен ўзга бахт йўлида қолдим,
Лекин олиб кетди сени ўзгалар.

Ахир ўзга эди сенинг аҳдинг, эй,
«Ахир ўткинчидир ҳаттоки абад».
Нечун ўзга эди сенинг бахтинг, эй?
«Лекин ўзга эрур муҳаббат!..»

Қайда у садоқат, поклик деган сўз?!
Ҳайҳот! Хиёнатнинг етими бўлиб,
Фақат йиғлаб қолди икки қора кўз...

Онасан, омон бўл, соғ бўл доимо
Маъсум болаларнинг маъюс бахтига...

дейди. Абдулла Орипов ва Рауф Парфининг лирик қаҳра-
мони муҳаббат соғинчидан изтироб чекса-да, аламзада эмас.
У «муҳаббат йўқ, «севги» дегани сафсата» деб нолимайди.
Лирик қаҳрамон ҳаётнинг норасолигидан зорланиб юради-
ган бадбин кишилар тоифасидан эмас. Шунинг учун у қал-
бини қийнаётган аламлар сабабини биледи. Рауф Парфи-
нинг лирик қаҳрамони:

Лов-лов ёнаётир қуёш — ул нажот,
Осмон чорлаётир, чорлар юксак тоғ.
Шундан юрагимда товушсиз фарёд.
Мен сенга инонмоқ истаيمان, э воҳ,

Барча кўргуликка кўниккан ҳаёт,
Буюк муҳаббат деб аталган, воллоҳ, —

деса, Абдулла Ориповнинг «Муҳаббат»и:

Фақат сен кел, юрагимга армон бўлган ҳис,
Сенсиз ҳаёт пуч бир нарса, эрмак, омонат, —

деб тугалланади. Бу лирик қаҳрамоннинг некбинлиги — ҳаётга умид, ишонч билан қарашидан далолат беради. «Муҳаббат»нинг лирик қаҳрамони камолотга эришган. Муҳаббат изтироблари унинг ўзини ўзи англашига сабаб бўлган. Шунинг учун қалбидаги нозик ҳиссиётларга лоқайд қараёлмайди. Аслида ҳам ҳар бир кишининг қалбида сирли туйғулар тўқнашуви кечади. Уларни таҳлил қилиш ғоят қийин кечади. М.Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони» қиссаси қаҳрамони Печорин ҳам ўз туйғуларини англолмасдан азобланади. У соҳибжамол қиз княжна Мэрини севишини ҳам ёки уни ишқибозлик учун эрмак қилаётганини ҳам билмай қийналади. Шунинг учун Печорин: «Мен ўз қилмиш ва эҳтиросларимни қизиқиш билан таҳлил этаман-у, аммо аслида улар билан ўзим қизиқмайман. Менда икки шахс бор, бири яшайди, туради, иккинчиси эса ўйлайди, биринчисини таҳлил қилади» дейди¹. Абдулла Орипов ва Рауф Парфининг лирик қаҳрамони ўзининг севиши ёки севмаслигини тушунмай иккиланмайди. У севишига қаттиқ ишонади. Унинг муҳаббати севги ҳаваси эмас. Севги ҳаваси тез аланга олиб, тез сўнади. Юзаки муҳаббатни самимий муҳаббат билан асло тенглаштириб бўлмайди. Юзаки муҳаббат тубанда, чин муҳаббат ғоят юксакда туради. Маънан, руҳан камолотга эришган қалбгина чинакамига сева олади. «Муҳаббат»нинг лирик қаҳрамони шундай даражага эришган. Шунинг учун Абдулла Ориповнинг қаҳрамони «Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман» деса, Рауф Парфининг шеърида:

¹ Пушкин А.С.Лермонтов М.Ю. Капитан қизи. Марҳум Иван Петрович Белкин қиссалари. Дубровский / А.С. Пушкин; Замонамиз қаҳрамони. Вадим / М.Ю. Лермонтов.—Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.—339-бет.

Қора гирдоб қаърига мен йиқилдим,
Оқар дарё бўлиб йиғлайман бу кун...
Сенинг гуноҳингни ювсин кўз ёшим...
Айни жасоратдир ҳар қандай севги, —

дейилади. Ҳар иккала шоир лирик қаҳрамоннинг муҳаббат изтироби, севги соғинчини шу тарзда тиниқ ифодалаб, инсон қалбидаги тилсиз ҳиссиётларини жонлантиради. Уларни сўз ва образларда гавдалантиради. Шунинг учун ҳар иккала «Муҳаббат» кишида ажиб туйғулар, ҳиссиётлар уйғотади.

Абдулла Ориповнинг «Чувалади ўйларим сенсиз...» шеърида ҳам муҳаббат изтироблари акс этади. Аммо у кўнгилга оғриқ эмас, соғинч ҳиссини солади. Бу шеър «Муҳаббат»га таққосланганда ёки «Биринчи муҳаббатим»га қараганда ҳажман кичкина, қисқа. Лекин унда шоирни тўлқинлатган, ҳаяжонлантирган, қайғуга солган ҳиссиётлар аниқ ифодаланган. Бу шеър муайян лаҳзалардаги оний кайфият акси эканлиги аниқ билиниб туради. Сизги, ҳиссиёт, фикр бирлиги мужассам бу шеърда лирик қаҳрамоннинг қалб тугёнлари қуйидагича гавдалантирилади:

Чувалади ўйларим сенсиз,
Хаёлимга тароқ ургайман.
Менинг қўлим етмаган юлдуз,
Тушларимда сени кўргайман.

Баланддасан тоғлар қоридан
Чақирасан мени илгари.
Ёлвораман арвоқ ортидан
Интилувчан Ҳамлет сингари.

Маҳшаргача, майлига, кетай,
Кетай, майли, бўлиб овора.
Сени сўраб қўймаса нетай
Ерда қолган севги бечора.

Шеърда руҳий ҳолат таъсирчан ифодаланган. «Чувалади ўйларим сенсиз, Хаёлимга тароқ ургайман» сатрларида лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари образли гавдаланти-

рилган. Шеърда соғинч тўлган қалбдан тошиб чиққан ҳис-сиётлар ортиқча ҳаяжонларсиз, содда ифода қилинган.

Соддалик, аниқлик Абдулла Ориповнинг шеърларига ўзига хос жозиба бағишлайди. Шоир шеърларидаги маъно бирданига ярқ этиб кўринади. Унинг маъноси жўн, юзаки хулосалардан иборат эмаслиги ҳам аниқ билиниб туради. Жумладан, шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат», «Хайр энди...», «Чувалади ўйларим сенсиз» каби шеърлари киши эътиборини бирданига жалб этади. Улар маъносининг теранлиги ва ифодасининг тиниқлиги боис шундай салмоқ касб этади. Абдулла Ориповнинг бошқа шеърларида бўлгани сингари муҳаббат мавзусидаги шеърларида ҳам туйғуларнинг аниқ манзараси ёрқин чизиб берилади. Бу туйғулар маъюс, ғамгин бўлса-да, чуқур маънони мужассам этиши билан кишини беихтиёр ҳаяжонга солади.

* * *

Муҳаббат мавзусидаги шеърлар чиройли ташбеҳларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу мавзудаги шеърларда ҳис-туйғулар ифодалангани боис турли қиёс, сифатлаш, муболағалар кўп қўлланади. Чунки шоир ўзининг ҳис-ҳаяжонларини бошқаларга таъсирчанроқ тарзда етказишни истайди. Муҳаббат мавзусидаги шеърларнинг лирик қаҳрамони севган, соғинган, айрилиқдан азобланган киши. Уни «яхши» ёки «ёмон» деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Унинг ижтимоий аҳволи — бой ёки камбағал эканлиги ҳам аҳамият касб этмайди. Шеърхон муҳаббат мавзусидаги шеърларни ўқиганда лирик қаҳрамонни ўзининг қадрдон кишиси сингари қабул қилади. Унинг шодлигидан қувонади, изтиробидан қайғуради. Чунки муҳаббат кўйига тушган лирик қаҳрамон кечинмалари унга ҳам беихтиёр кўчиб ўтади. Шеърда инсоний кечинма, туйғуларнинг турли ташбеҳлар орқали таъсирчан ифодалангани шундай кайфият уйғотади. Абдулла Орипов муҳаббат суруридан маст ошиқ кечинмаларини қуйидагича ифодалайди:

Кўпдан кутган эдим орзиқиб, мана,
Булутлар тарқалди тўкишиб кўз ёш.
Хаёлим осмондай ёришди яна,
Ёруғ кунларимдай порлади қуёш.
Шошқин дарёларнинг зангордир лаби,
Шамоллар ўйнайди йироқ-йироқда.
Юргил, сайр этайлик, юргил, малагим,
Дунё ташвишлари қолсин узоқда.
Кўряпсанми, қандай яшармиш олам,
Бепарво гўдакдай жилмаяди жим.

Қалби пок, туйғулари тоза киши дунёга шундай ишонч билан қарайди. Унга осмон бепоён, қуёш чароғон, ёруғ кўринади. Юраги кир кимсага эса оқ ранг ҳам қора туюлади. Унга қуёш чарақлаб нур сочиб турган пайтда ҳам атроф зулматдай кўринади. Ушбу шеърда қалби севги сурури билан тўлган ошиқнинг ҳаяжонга тўла кўтаринки кайфияти ифодаланган. Ёмғир ёғиб, булутлар тарқалиб, қуёш чарақлаганда унга хаёли ҳам ёришиб кетган каби туюлади. Абдулла Орипов ушбу шеърда ошиқ кўнгилнинг қувончи, соғинчининг мўъжаз суратини чизиб беради. «Муҳаббат» шеърида руҳ соғинчи, севган қалбнинг дарду ҳасрати аниқ акс этади. «Муҳаббат» маъхум мулоҳазалардан, тагдор ишоралардан холи. Рауф Парфининг шундай номланган шеъри эса тагдор маъноли. Унда муҳаббат аламларида куйиб, севги соғинчи билан яшаётган қалб манзаралари янада рангин буюқларда сувратлантирилган. Шеърдан одамлар орасида туриб, ўз-ўзини аёвсиз сўроқ қилаётган, ўзини ўзи ахтараётган ёлғиз одамнинг дардли қиёфаси кўринади. Шоирнинг куйидаги шеъри унинг «Муҳаббат»ининг бевосита давомидай таассурот уйғотади:

Ҳувиллаган уйда сиқилар юрак,
Ғолиб келди охир қора гумонлар.
Мен-да саргардонман, ўзимдан йироқ,
Ҳорғин кўзларимга чўкмиш гумонлар.
Ҳайҳот, тингламайсан ёнимга қайтиб,
Ортиқ етиб бормас оташин сўзим,
Сен кетиб борасан алвидо айтиб...
Мен эса излайман ўзимни ўзим.

Муҳаббат мавзусидаги шеърларда ошиқ ўзининг ёлғизлигидан зорланади. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони «Сен бўлмасанг дунё ўзи менга надир, деб Ичдим, ҳатто, талай-талай шеърий қасамлар» деса, Рауф Парфи:

Сенсиз дунё менга нимадир, гулим,
Ҳар не унут бўлар, ҳар неки эзгу,
Қонимни музлатар тирилган ўлим.

На севинч, на кўз ёш, на ушбу сезги
Бу чексиз оламда ягона йўлим —
Ёлғиз инонганим сенсан-ку, севгим...

дейди. Инсон қалбининг бу ғаройиб, сирли-сеҳрли ҳиссиёти Рауф Парфи шеърларини ич-ичидан нурлантириб туради. Рауф Парфи муҳаббатни мадҳ этмасдан туриб, унга мафтун этиб кўяди. У инсон муҳаббатсиз яшаши мумкин эмаслигига унинг айрилиғ изтиробларини акс эттириш воситасида ишонтиради.

Абдулла Орипов шеърлари ҳам муҳаббат шаънига мадҳиялардан иборат эмас. Шоир муҳаббатни «дилдаги оҳим», «ёлғиз Оллоҳим» деб таърифласа-да, бу унинг «руҳидаги бир маъюслик, сокинлик уйғотган» пайтдаги кечинмалари билан боғлиқлиги яққол билиниб туради. Шоир муҳаббатни ҳамма нарсага таққослайди ва уни ҳамма ҳодисадан юксакда, деб биледи. Инсон руҳиятидаги мураккаб ва сирли жараён тўғрисида у бундай дейди:

Севги керакмиди сенга, дўстгинам?
Севаман тинч оқшом, юлдузли тунни,
Севаман сайраса қушлар бетартиб.
Севаман оромни, суронни, лекин
Мен уни севардим булардан ортиқ.
Хуруж айлаганда бедаво фироқ,
Аччиқ алам ичра ёнсам тутоқиб,
Ўлимни жонимдан севаман, бироқ
Мен уни севардим ўлимдан ортиқ.
Аммо ҳаёт оқар ўз билишича...
Ўзганинг юраги сенга бўйсунмас.
Севсанг-у, севсанг-у севилмасанг гар
Бундан қайғулироқ қайғу топилмас.

Бу шеърда пок ва самимий қалбнинг қайғуга ботган ҳолати кўринади. Шеърнинг сатрлари латиф мусиқийлиги, маъносининг равшанлиги билан эътиборни тортади. Чунки «Севгисиз одам»да бир-бирига зид туйғуларга теран маъно сингдирилган. Шеърда оташин муҳаббатнинг қадри гоят юксак эканлиги таъсирчан ифода этилган.

Муҳаббат мавзусидаги шеърларда изҳор қилинган кечинма, мулоҳазалар оддий сўзлашув тилида баён этиладиган бўлса, улар жуда чучмал, жимжимадор туюлиб, кишини гашлантиради. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Сув париси» шеърининг:

У баҳор туни эди, дарёнинг қирғоғида
Ёнар эдим интизор бир гўзалнинг доғида.
Бешик-бешик тўлқинлар той-той бўлиб чопарди,
Кумуш ёлли қоялар соясини ёпарди.
Дарё ширин висолни айлар эди ҳикоят,
Жилваси ой нурида у қиз каби шўх гоят, —

сатрларини дарак гапнинг одатдаги қолипига солинса, ундаги мулоҳазалар жимжимадор, баландпарвозлиги билан энсани қотиради. Шеърнинг сеҳри, ўзига хослиги эса унинг оддий сўз билан айтиб бўлмайдиган ҳиссиётларни ифодалашида кўринади. Шеър нутқнинг бошқа шаклларида ўзининг айни ана шу хусусияти билан ажралиб туради. Шеърда сўз қалбдан қалқиб чиққан ҳиссиётларни сингдирган ҳолда намоён бўлади. Унда мусиқа ва мантиқ ўзаро уйғунлашади.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат мавзусидаги шеърларида бу сирли-сеҳрли ҳиссиётнинг турли манзаралари таъсирчан гавдалантирилади. Шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат», «Севгисиз одам», «Эслаш», «Ўйлардимки, номингни сенинг...», «Йўлим бошлар...», «Айрилиқ кўшиғи», «Аёл», «Хайр энди», «Чувалади ўйларим сениз...», «Кўйгил, у кунларни эслатма...», «Севги ўлими», «Кетмоқдаман» каби шеърларида лирик қахрамон дарду гамга тўлганидан руҳсиз кўринса, «Сув париси», «Номаълум қиз», «Қўл», «Сен баҳорни соғинмадингми?!», «Мен қувонар бўлсам...», «Сен Пушкиннинг севган малаги...»,

«Юлдузлар ўтига бардош берурман...», «У қўшиқ куйлади...», «Оҳу», «Ўтинаман...», «Этгали», «Мен куйламоқ истайман», «Баҳор кунларида», «Илтижо», «Ҳавас», «Ҳаддим борми...», «Сен борсан...», «Висол», «Оқ қоғоз», «Аён бўлгай», «Бунчалар камолот...», «Ранглар», «Малак» сингари шеърларида муҳаббат туфайли ҳаётдан мамнун ошиқнинг қувончи, меҳри, қочиримли ҳазиллари, шўх-шодон кайфияти ифодаланadi. Аммо ҳар иккала йўналишдаги бу шеърлар ўзининг жозибadorлиги, мазмунининг теранлиги билан қалбни тўлқинлантиради. Чунки шоир ҳижрон изтироблари, айрилиқ азоблари билан боғлиқ кечинмаларга ҳам, севгининг қалбни тўлдирадиган сурурли лаҳзалари манзарасига ҳам руҳ соғинчини сингдиради.

Гарчи муҳаббатнинг ҳаётда турфа хил бозори бор,
Ошиқ аҳлин лек муҳаббатга етишмай зори бор.
Узма кўнгил гарчи ҳижрон хор этар бир зум сени,
Гул тиконсиз бўлмагай, ҳар бир чаманнинг хори бор, —

дейди. Унинг бошқа мавзудаги шеърларидаги каби муҳаббат билан боғлиқ ҳиссиётлар изҳор этилган шеърларида ҳам шу тарзда бир-бирига зид туйғулар ёнма-ён келтирилади. Бу билан шоир инсон ҳаёти сип-силлиқ, текис йўлдан иборат эмаслиги, у ҳамиша кутилмаган тўсиқ, говларга тўла эканлигига ишора қилади. «Биринчи муҳаббатим» муаллифининг бу мавзудаги шеърлари мазмунининг теранлиги ва тиниқ ифодаси билан киши қалбига дафъатан таъсир қилади. Уларда ҳазин кечинмалар, изтиробга тўла ҳиссиётлар ҳам, эҳтирос, қувонч тўла туйғулар ҳам жаранглаб туради. Бу эса, шоирнинг айни шеърларида ҳар бир сўз ўз ўрнида қўллангани, сатрлар сўлғин, бўш эмаслигидан келиб чиқади. Ҳар қандай салмоқли фикр ҳам агар у мукамал бадий шаклда ифода қилинмаса, у ҳеч қандай таъсирга эга бўлмайди. Чунки санъатда, жумладан, шеърятда ҳам шаклни мазмундан ажратиб бўлмайди. Абдулла Ориповнинг шеърлари мазмун ва шаклининг мувофиқлиги боис кишига чексиз завқ беради, унинг онгу шуурига таъсир ўтказadi. Чунки шоирнинг лирик қаҳрамони муҳаббатга чексиз ҳайрат ва руҳий соғинч билан қарайди:

Сен борсан — мен учун бу ҳаёт гўзал,
Сен борсан — мен учун дилбар коинот.
Сенсиз қолар эдим зулматда тугал,
Сенсиз қолар эдим буткул бемурод.
Сенинг висолингда умрим яширин,
Чечаксан, мен учун асло сўлмайсан.
Шу қадар дилбарсан, шу қадар ширин,
Афсус, шундайлигинг ўзинг билмайсан.

Абдулла Орипов бошқа мавзудаги шеърларидаги каби муҳаббат тўғрисидаги шеърларида ҳам инсоннинг зиддиятли ҳис-туйғулари ва руҳий кечинмаларини санъаткорона маҳорат билан ифодалайди. Унинг шеърларида севги соғинчига тўла дил изтироблари, айниқса, ёрқин акс этади. Шоир лирик қаҳрамоннинг ҳаёт ҳақидаги мушоҳадалари, ҳис-туйғуси, қувонч ва изтироблари, ғамгин кайфиятини жўшқин мисраларда ифодалайди. Абдулла Ориповнинг муҳаббат мавзусидаги шеърларида севги ва садоқат, вафо ва хиёнат, ҳижрон изтироби ва висол соғинчи ҳақида сўз юритилади ва муҳаббат инсон ҳаётига мазмун бағишлаши таъкидланади. Шоирнинг лирик қаҳрамони гарчи «Мен муҳаббат тақдиримдан мақтанолмайман» деса-да, у ҳаётга алам эмас, умид, ишонч билан қарайди. Шунинг учун:

Кўкда юлдуз эмас, у сирли қўшиқ,
Интизор йигитнинг чашмига синган.
Муҳаббат дардига мубтало ошиқ
Сенга ҳавас билан боқурман чиндан, —

дейди. Бошқаларга ҳасад эмас, ҳавас билан қараш кишининг ҳаётсеварлигидан далолат беради. Ҳаётни севадиган, унинг неъматларига шукрона қилиб, эътироф этадиган киши бошқаларга яхшилик соғинади, эзгу ишларга интилади. Абдулла Орипов ошиқнинг турли кайфият, ҳолатларини кўрсатиш орқали ҳаётни севишга, инсонни ардоқлашга даъват этади. У бадбинлик, таркидунёчиликни рад этади. Шоир таърифлаган севги аллақандай хаёлий ҳодиса эмас, балки ҳаётий севги, инсоннинг инсонга бўлган самимий муҳаббатидир.

Шоирнинг лирик қаҳрамони қалби севги сурурига тўлган
чоқда:

Сизга икки олам борича нисор,
Сиз икки оламдан баландсиз мутлоқ,
Сизга фақат термулмоқ даркор,
Сизга фақатгина лозим сиғинмоқ, —

деса, муҳаббат алдовлари алами қийнаган кезларда:

Оҳ, ўтган у кунлар қайтмагай зинҳор,
Ўтган муҳаббатнинг ёнмоғи душвор.
Нигоҳинг қадама қароғимга сен,
Унда тўкилмаган кўз ёшларим бор, —

деб изтироб чекади. Лирик қаҳрамоннинг бу тарзда қувониб, қайғуриши эса уни ғоят ҳаётий кўрсатади.

Сўз асли пайғамбардир,
У боис балки
Одамзот таниган ўз Худойини.
Эриган темирнинг томчиси каби
Ўртаб юборар у теккан жойини, —

дейди шоир. Абдулла Ориповнинг «Сўз» шеърисидаги бу мулоҳазалар унинг муҳаббат мавзусидаги шеърларига ҳам тўла тааллуқли. Чунки шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» каби шеърлари бир марта ўқиганда ёки бир бор эшитгандаёқ диққатни жалб қилиб олади ва узоқ вақт эсдан чиқмайди. Абдулла Ориповнинг бу шеърларини ҳар гал тинглаганда кишини соғинч туйғуси қамраб олади.

Аксарият шоирлар ёшлик чоғларида, ижодини энди бошлаган кезларида муҳаббат тўғрисида тўлиб-тошиб шеърлар битишади-ю, кейинчалик бу мавзудан узоқлашишади. Уларнинг ўй-хаёлини ҳаётнинг бошқа муаммолари кўпроқ банд қилиб қўяди. Бир қараганда, Абдулла Орипов ижодида ҳам шундай манзара кўзга ташланади. Шоирнинг XX аср 60—70-йиллардаги ижодида муҳаббат асосий мавзу саналади.

Абдулла Орипов бу даврда ёш шоирларга хос шижоат билан муҳаббат тўғрисида ўнлаб шеърлар яратган. Унинг бошқа мавзудаги шеърларида ҳам шу сирли-сехрли туйғу тараннум этилган. Бу ўша шеърларга бетакрор жозиба бағишлаган. Масалан, «Ирода» шеърисида шундай сатрлар бор:

Аччиқ кўз ёш бўлиб оқди у баъзан
Муҳаббат ўтига дуч келгани он,
Лекин ирода бу — ёнди қайтадан,
Ўтли қўшиқларга айланди ҳижрон.

Ёки «Ишонч» шеърисида:

Бир кун фарзандинг ўксик дилида
Уйгонса ғамларни енгган муҳаббат,
Капалак мисоли учиб йўлида,
Сен уни қутласанг, ахир бу не бахт.

Фамгин ва беиқбол ёринг оҳ уриб
Болишга бош қўяр, кўз ёши тахир.
Сен унинг тушига билдирмай кириб
Тасалли беролсанг, саодат ахир, —

дейилади. Абдулла Ориповнинг турли мавзудаги шеърларидаги бу каби ўринлар унинг 60—70-йиллар ижодида муҳаббат етакчи мавзулардан бири бўлганини билдиради. Шоир бу мавзудаги шеърларида инсон ҳаёти муҳаббатсиз сароб бўлиб қолиши, муҳаббат изтироби, алами, севги соғинчи инсон қалбини поклаши, эзгуликка ундаши, севгисиз яшаш мумкин эмаслиги таъкидланади. Шоирнинг лирик қаҳрамони:

Бир ёш йигит севганчалик севдим-у, лекин
Бошқалардай толе менга бўлмади насиб.
Кўнгил шишам бир сўз билан қолганда дарз еб,
Қаламимдан илк мартаба тўкилди ғамлар, —

деса-да, у муҳаббатга маломат тошлари отмайди, хиёнатдан нолиб, ҳеч кимга таъна ёғдирмайди. «Ўтирмайман у

кунларни сўкиб, қоралаб» дейди. «У»ни «беғуноҳ оху» деб атайди. «Бугун сен қайдасан? Қайларда қолдинг?!» деб сўроқлайди. «Сени кеч топгандим, эрта йўқотдим, Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга» деб ёлворади. Чин дилдан севган киши, ҳар қандай шароитда ҳам, севганини айбламайди. Самимий муҳаббат ўзгага бахт тилашда намоён бўлади. Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони чин дилдан севади. Унинг қалби самимий муҳаббат ҳислари билан тўла. Шунинг учун у «Хайр энди...» дея қалбида бир видо қолдирган санамга таъна қилмайди. Аксинча, унга:

...Очилдими сенга толе дарчаси?!

Бугун сен кимларнинг меҳрига зорсан

Менинг юрагимнинг мажруҳ парчаси, —

дея хаёлан мурожаат қилади. Унинг бу сўроқлари юракдаги муҳаббат армонлари, севги сурури, согинчи эканлиги яққол билиниб туради.

«Биз кўриб турган ва кўрмаган, ақлимиз, тафаккуримиз билан идрок этадиган дунёларни табиий бир куч, бир қудрат бириктириб туради. Шунинг учун сайёралар, юлдузлар бири-бирига урилиб парчаланиб кетмайди. Инсониятни ҳам бирлаштириб, умумлаштириб турадиган бир ҳиссиёт бор. Бу — муҳаббат, меҳр туйғуси. Назаримда, бу туйғунинг сарчашмаси — Аёл, дояси — Она! Аёл, она бўлмаса, меҳр-муҳаббат туйғуси йўқдай. Инсоният адашиб кетадигандай, йўлини йўқотадигандай» дейди Абдулла Орипов¹. У XXI асрда, фан-техника мислсиз ривожланиб, ахборот «бўрони» кучайганидан ўзаро меҳр-оқибат хийла сусайган даврда муҳаббат туйғусини меҳр билан таърифлаб:

Муҳаббат ҳиссини асрамоқ учун

Иморат шарт эмас, макон шарт эмас.

Синамоқ бўлсанг гар муҳаббат кучин

Вақт-соат шарт эмас, замон шарт эмас, —

дейди.

¹ Орипов А. Адолат кўзгуси. —Тошкент: «Адолат», 2005.—295-бет.

Муҳаббат мавзусидаги шеърларда ошиқнинг оҳу зорлари баробарида, унинг ширин, покиза орзу-хаёллари ҳам гавдалантирилади. Чунки муҳаббат ҳамиша орзу-ҳаваслар осмонида юради. Ушалмаган муҳаббат орзу-ҳаваслари қалбни соғинч билан қийнайди. Аммо ҳар бир инсон ўз қалбига ўрнашган муҳаббат ҳисларидан воз кечолмайди. Абдулла Ориповнинг бу мавзудаги шеърларида худди шу ҳақда сўз юритилади. Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳаётда севиш ва севилиш бахти борлигидан чин дилдан қувонади. «Тўлин ой» шеърида бу соғинч ҳислари қуйидагича ифодаланади:

Кексайган ҳилолим, эй сен, тўлин ой,
То ҳануз бузурсан ҳаловатимни.
Ёдимга солурсан энди, ҳойнаҳой,
Сочлари оқарган муҳаббатимни.

Йилларим кечдилар елдим мисол,
Фунчалар бағрига ҳаёлдай индим.
Энди-чи, толиқиб, ҳорғин ва беҳол,
Форларга бекинган шамолдай тиндим.

Билмадим, қайдадир ётар сарғайиб,
Оташин ҳисларим ўралган дафтар.
Қайсидир гўшада бўлмишдир ғойиб,
Бир замон қўлимдан учган у каптар.

Энди висол ўзга, ўзгадир фироқ,
Тўлин ой, ўтинчим ёдингда тутгин.
Бизнинг томонларга йўлинг тушган чоғ,
Менинг кулбамга ҳам мўралаб ўтгин.

Шоирнинг муҳаббат мавзусидаги аксарият шеърлари алам, изтироб изҳори билан тўла бўлса-да, уларни мутолаа қилганда, эшитганда кишининг қалби янги фикрлар, тиниқ туйғулар билан нурланади. Бундай ҳолатни бошқа бирор-бир нарса воситасида ҳосил қилиб бўлмайди. Муҳаббат туйғуси қалбда беихтиёр туғилади. Бу туйғуни тўхтатишга, ундан буткул воз кечишга ҳеч кимнинг қурби, иродаси етмайди. Қалбга кирган севги ҳисси изсиз ғойиб бўлмайди.

Вақт Абдулла Ориповнинг севги ҳақидаги аксарият шеърлари бир ўқилиб унутилмаган асарлар сирасига кирмаслигини кўрсатди. Шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» каби шеърлари яратилганига қирқ йилдан ошди. Аммо улар ҳозир ҳам ўзининг теранлиги, маънодорлиги, жарангдорлиги билан кишиларни ҳайратлантиради. Абдулла Ориповнинг шеърларидаги «Кўзларимда пастлади ўшал тунда осмон», «Борлиқ қоп-қора кокилига чўлгонди», «Рашк этиб, ой шуъласин оёқларин ёпарди», «Асов, ёлдор қирғоқ-ланигоҳимни ёпдилар» («Сув париси»), «Юрагимда ҳислар туюқди» («Сендан йироқда»), «Самовий кўзларинг сачратиб учкун», «Тепамдан тун каби қуйилади соч, Қора тун ёнади оташ юзларда», «Коинот тубида қуёш чекар оҳ» («Деразангни қоплар оқшом зулмати»), «Шошқин дарёларнинг зангордир лаби», «Кўряпсанми, қандай яшармиш олам, Бепарво гўдакдай жилмаяди жим» («Кўпдан кутган эдим...») каби мисралар шунчаки поэтик ташбеҳ, жарангдор сўзлар эмас. Шоирнинг айни сатрларида севилган ва севилмаган юракларга ҳаяжон солувчи жозиба мавжуд. Бу жозиба сирини ҳар бир қалб ўзича англайди.

Аслида муҳаббат ҳақидаги шеърлар онанинг фарзандига меҳрига ўхшайди. Меҳрни тушунтириш қанчалик қийин бўлса, Абдулла Орипов, Рауф Парфининг муҳаббат изтироблари, севги соғинчи хусусидаги шеърларини шарҳлаш ҳам шу қадар мушкул. Бу шеърларни мантиқ асосида англаб бўлмайди. Чунки бу шеърлар туйғулар, қалбдаги нозик кечинмалар, соғинч ҳақида. Шунинг учун муҳаббат ҳақидаги шеърларни қайта-қайта ўқиш, мароқланиб тинглаш, ундаги сўзларнинг оҳанглари эшитиш ва нимадир қалбга чуқуроқ кириб бораётганини ҳис этиб, ҳайратланиш керак.

* * *

Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ғафур Ғулом, Ойбек, Миртемир, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Асқад Мухтор каби шоирлар шеърларида инсоннинг инсонга бўлган севгиси куйланади. Абдулла Орипов, Рауф Парфи сингари шоирлар ижодида ҳам инсоний севги соғинчлари, изтироблари таърифланади. Эркин Воҳидов ғазалларида ҳам муҳаббат инсон

ҳаётига кўрк, жозоба бағишлаши таъкидланади. Абдулла Ориповнинг севги ҳақидаги шеърларида ошиқнинг турли кайфиятлари изҳори орқали инсонга муҳаббат куйланади. Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони самимий ошиқ экани яққол билиниб туради. У севгига ҳою ҳавас, бир эрмак деб эмас, балки қалбининг ширин армони, ҳаётининг мазмуни, ажралмас йўлдоши деб қарайди.

Шоирнинг «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» каби ўзбек адабиётининг асл асарлари қаторидан жой олган шеърларида ушалмаган муҳаббат армонлари изҳор этилади. Аммо лирик қаҳрамон рашк ёки ҳасаддан ўртанмайди. Лирик қаҳрамон муҳаббат бахш этган ҳисларни ҳаётидаги катта синов—имтиҳон сифатида қабул қилади. Шунинг учун у ҳижрон изтиробидан нолиб, фарёд чекмайди. У:

Ҳаётимда чақнамайсан фақат сенгина,
Толеимда сен бўлмадинг бахтли муҳаббат.
Кимга шошай, кимни қўмсаб, кимга сигинай,
Фариштам, деб оқ ювиб-у оқ тарай кимни?
Кимни Лайлим, Шириним деб, бахтим деб атай,
Ҳаётим, деб чўққиларга кўтарай кимни? —

деса-да, «Йўқ, йўқ, ўтган муҳаббатни қўмсамайман ҳеч, Нима керак кулни титиш, бўлмаса учқун!» деб иродасининг қатъиятини билдиради. Бу шоирнинг муҳаббат мавзусидаги шеърлари ғам-алам, ҳасрат, шикоят ифодаси эмас, балки инсонга меҳр, ҳаётга ишонч изҳори эканлигидан далолат беради. Абдулла Орипов муҳаббатни инсоннинг ноёб фазилати сифатида ардоқлаб тараннум этади. Шоир бу мавзудаги шеърларида руҳий кечинмаларни таъсирчан ифодалайди. У инсон қалбидаги севги ситамлари самарасиз кетмаслиги, у ҳаётни, умрни қадрлашга, оқибатли бўлишга даъватлашини таъкидлайди.

Абдулла Ориповнинг муҳаббат ҳақидаги шеърлари ўзининг теран фалсафаси билан ҳаёт мураккабликлари, инсоний муносабатларнинг зиддиятларга тўлалиги тўғрисида ўйлатади. Унинг лирик қаҳрамони бахтни биров бировга бериши мумкин бўлган жўн бир нарса деб билмайди. Шунинг учун:

Бахт кутмасман ўзгадан зинҳор,
Бировга бахт беролмасман ҳам,
Сен бахтимсан, демагил, дилдор,
Бахт беролмас одамга одам.

Кўряпсанми, гавжум бутқдан
Чирт узилиб тушди бир япроқ.
Барглар йиғласа-да фиरोқдан,
Қутқаролмас дўстини бироқ, —

дейди. Бахтни теран англаган кишигина шундай мулоҳаза билдиради. Севги инсоннинг табиий, руҳий хусусияти саналади. Севги ўзининг соғинчи, изтироблари билан инсон ҳаётини жозибатор қилади. Аммо севги ҳар қанча самимий, чин дилдан бўлмасин, биргина унинг ўзи билан инсон тўлатўкис бахтли бўлолмайди. Бойлик, мол-мулк ҳам ҳеч бир инсонга тўла бахт тақдим этолмайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» дostonларида айнан шуни таъкидлайди. Инсоннинг ўзини тўла бахтли ҳис қилиши жуда кўп омилларга боғлиқ. Тўла-тўкис бахтга эришиш — инсоннинг туганмас орзуси. Ана шу орзу инсонни ҳаракатга, ўзини ақлий, жисмоний, маънавий, руҳий баркамол қилишга, ҳаётни гўзаллаштиришга ундайди. Абдулла Ориповнинг муҳаббат тўғрисидаги шеърлари ҳам инсонни интилишга, ҳаёт-севарликка даъват этади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Қодирий яратган қадрдон қаҳрамонлар	5
Меҳр ва нафрат уйғотган қаҳрамонлар	31
«Сароб»нинг ҳаётий қаҳрамонлари	64
Аёлларни ардоқлаган адиб	103
Муҳаббат мадҳи	130

Адабий-бадиий нашр

Абдулла Улугов

АСЛ АСАРЛАР СЕҲРИ

Адабий мақолалар

Муҳаррир Маҳмуд Тўйчиев

Мусаввир Анатолий Бобров

Техник муҳаррир Татьяна Смирнова

Мусаҳҳиҳ Фотима Ортиқова

Компьютерда саҳифаловчи Нодир Зокиров

ИБ № 4566

Босишга 06.09.2007й. да рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 8,40 шартли босма тобоғи.
10,0 нашр тобоғи. Жами 300 нусха. 335 рақамли буюртма.
102—2007 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
100128. Тошкент, Усмон Юсупов кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: www.iptdgulom.uz

Улугов, Абдулла.

Асл асарлар сеҳри / А.Улугов. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. –160 б.

Кор

«Олтин зангламас, асл айнимас». Бу каби ҳикматли сўз, мақолларда аждодларимизнинг узоқ замонлар мобайнида тўплаган тажрибаси мужассам. Адабиёт тарихи ҳам ҳикматли сўз, мақолларда айни ҳақиқат акс этганидан далолат беради. Яъни саёз, жўн асарлар, қанчалик мақталмасин, тарғиб-ташвиқ этилмасин, ба-рибир унутилиб кетади. Асл асарлар эса ҳар қанча вақт ўтса-да, аҳамиятини йўқотмайди, қадри юксалиб боради. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Сароб», «Анор», «Бемор», «Ўғри», «Даҳшат», «Биринчи муҳаббатим», «Муҳаббат» шундай асарлардир.

Ушбу китобда ўзбек адабиётининг ана шу асл асарлари тўғри-сида сўз юритилади.

ББК 83.3 (5У)

ISBN 978-9943-03-103-6

9 789943 031036